

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Bizans Döneminde Anadolu

İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)

M. Murat Baskıcı

BİZANS DÖNEMİNDE ANADOLU
İKTİSADİ VE SOSYAL YAPI
(900-1261)

**BİZANS DÖNEMİNDE ANADOLU
İKTİSADİ VE SOSYAL YAPI (900-1261)**

M. Murat Baskıcı

Kıtap Editörü: Bülent Özçelik

Kapak ve Sayfa Düzeni: Leyla Çelik

Baskı

Desen Ofset A.Ş.

Bırlık Mah. 448. Cad. 476. Sk. No: 2

Çankaya / ANKARA Tel: (312) 496 43 43

©Phoenix Yayınevi Tüm Hakları Saklıdır.

Mart 2009, Ankara

Phoenix Yayınevi - 194

ISBN No: 978-605-5738-11-2

Phoenix Yayınevi - 194

Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1

Kızılay-Ankara

Tel: 0 (312) 419 97 81 pbx

Faks: 0 (312) 419 16 11

e-posta: info@phoenixkitap.com

http://www.phoenixkitap.com

Dağıtım:

Siyasal Dağıtım

Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1

Kızılay-Ankara

Tel: 0 (312) 419 97 81 pbx

Faks: 0 (312) 419 16 11

e-posta: info@siyasalkitap.com

http://www.siyasalkitap.com

BİZANS DÖNEMİNDE ANADOLU
İKTİSADİ VE SOSYAL YAPI
(900-1261)

M. Murat Baskıcı

Elif Lilienne'e

İçindekiler

GİRİŞ	9
1. COĞRAFİ ORTAM	15
1.1. Giriş	15
1.2. Anadolu'nun Önemi	16
1.3. Coğrafya	17
1.4. Ulaşım-Yol Sistemi	19
1.5. Maden Kaynakları	24
2. NÜFUS	27
2.1. Giriş	27
2.2. Kaynaklar	27
2.3. Anadolu Halkı	28
2.4. Anadolu Nüfus Yapısı	31
3. TARİHİ ARKA PLAN	43
3.1. Giriş	43
3.2. Hristiyanlık Öncesi Helen Kültürü	44
3.2.1. İskender Öncesinde Ortadoğu ve Anadolu	46
3.2.2. İskender'in Seferi ve İmparatorluğu	51

3.2.3. Bir Helenistik Krallık: Selekîler	56
3.2.3.1. Hükümdarlık-Saray	58
3.2.3.2. Devlet Yönetimi	61
3.2.3.3. Ordu	64
3.2.3.4. Ekonomi, Ticaret, Toplumsal-Dinî ve Kültürel Hayat	66
3.2.3.5. Helenistik Dönemin Özellikleri	71
3.3. Roma İmparatorluk Geleneği	77
3.3.1. Hükümdarlık-Saray	80
3.3.2. Devlet Yönetimi	83
3.3.3. Ordu	86
3.3.4. Ekonomi, Ticaret, Toplumsal-Dinî ve Kültürel Hayat	88
3.4. Ortodoks Hristiyanlık	96
3.5. Sasani Bağlantısı	101
 4. DEVLET-TOPLUM-EKONOMİ BAĞLANTILARI-I: KURUMLAR	 107
4.1. Giriş	107
4.2. İmparatorluk Kurumu	107
4.3. Askeri Örgütlenme	115
4.3.1. <i>Thema</i> Sistemi	115
4.3.2. Kudretliler-Fakirler	129
4.3.3. <i>Pronoia</i> Kurumu	139
4.3.4. Paralı Askerler	143
4.3.5. Donanma	144
4.4. Kilise ve Din Adamları	148
4.4.1. Manastırlar	156
4.4.2. Sapkınlıklar	167
4.4.3. Kiliselerin Birliği	171
4.5. Sivil İdare	176
4.5.1. Diplomasi	187
4.5.2. Hukuk Düzeni ve Sivil Yargı	189

5. DEVLET-TOPLUM-EKONOMİ BAĞLANTILARI-II:	
İKTİSADİ HAYAT	195
5.1. Giriş	195
5.2. Şehirlerdeki İktisadi Hayat	196
5.2.1. Ticaret	199
5.2.2. Artizanal Üretim	213
5.3. Kırsal Alanlardaki İktisadi Hayat	216
5.3.1. Küçük Köylülük	217
5.3.2. Büyük Arazi Sahipliği	227
5.3.3. Kilise ve Manastır Mülkleri	232
6. DEVLET-TOPLUM-EKONOMİ BAĞLANTILARI-III:	
DEVLETİN İKTİSADİ HAYATA MÜDAHALELERİ	243
6.1. Giriş	243
6.2. Kıymetli Metal ve Para Meseleleri	245
6.2.1. Kıymetli Metaller	245
6.2.2. Bizans Para Sistemi	246
6.2.3. Faiz Hadleri	252
6.3. Loncalar	253
6.4. Devlet Kontrolü	259
6.5. Vergiler	264
7. SONUÇ	269
KAYNAKÇA	273
DİZİN	281

Giriş

Türkiye'deki tarih çalışmalarında Anadolu'nun Türkler öncesi tarihine pek ilgi duyulmadığı, bunun önemli bir eksiklik oluşturduğu söylenebilir. Oysa Anadolu Selçuklu ve erken dönem Osmanlı tarihini anlamlandırabilmek için bu devletlerin kendi tarihleri kadar Bizans İmparatorluğu tarihine de bakılması gerekmektedir. 11. yüzyıl sonrasının Anadolu tarihi, bu tarihlerden itibaren Anadolu'ya gelmeye başlayan Müslüman-Türk nüfus ve kültürü ile Anadolu'da mevcut nüfus ve kültürlerin karşılaşması/etkileşmesinin tarihidir.* Yüzyıllar boyunca Anadolu'da bir arada yaşamış çeşitli nüfus gruplarının varlığı dikkate alındığında, Bizans tarihi olmaksızın Anadolu ortaçağları ve Selçuklu-Osmanlı tarihini düşünmek Türk tarihçiliğinde önemli

* Bizans kurumlarının Osmanlı kurumları üzerinde bir etkisi olmadığını ispat etmek için bir eser kaleme almış olan Fuat Köprülü dahi eserinin sonunda "...Osmanlılar devrinde Bizans'tan Türklere geçtiği iddia olunan şeylerin mühim bir kısmını XI-XII yüzyıllarda aramak daha doğru olur" demektedir. Köprülü, 1981, s.226.

bir eksikliğe yol açmaktadır. Böylece elinizdeki çalışma, Türk kökenli hanedanların-yönetici kadroların tarihinin başladığı 11. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar Anadolu'da ne türden bir iktisadi ve sosyal yapı bulunduğunu anlamaya yönelik olmak üzere ülkemizdeki tarih araştırmalarına küçük bir katkı niteliğindedir. Bizans tarihine aşina olmanın, Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok meselesini daha kolay anlamlandırmayı sağlayacağını okuyucular rahatlıkla görebilecektir.

Eser, ortaçağlarda Anadolu'nun iktisadi ve sosyal ortamının genel bir çerçevesini vermeyi hedeflediğinden ilgilendiği döneme ilişkin kronolojik bir Bizans tarihi niteliğinde değildir. Çalışmanın coğrafya ve dönem bakımından sınırlandırılması şu şekildedir:

i) Bizans İmparatorluğu'nun sadece Anadolu'daki toprakları ilgi alanındadır. Ancak Anadolu ifadesinden bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin Trakya dışındaki coğrafyası değil, yaklaşık olarak Trabzon-Kayseri-Mersin hattının batısında kalan bölgeleri anlaşılmalıdır. Türk nüfus gruplarının sürekli ilerleyişi sonucu özellikle 12. ve 13. yüzyıllarda Bizans Anadolu'nun büyük bir kısmını kaybettiğinden, sözkonusu yüzyıllara ilişkin gelişmeler düşünülürken bazı Bizans kurumlarının (*pronoia*, *kharistikia* vbg.) geçerliğinin Bizans'ın elinde kalan bölgeler ile sınırlanmış olduğu unutulmamalıdır. Anlatımda da bu durum göz önünde tutulmuştur. Örneğin 13. yüzyıla ilişkin gelişmelerde sadece İznik İmparatorluğu ve onun batı Anadolu'daki toprakları ilgi alanındadır.

ii) Dönem olarak 10-13. yüzyıllar (900-1299) arası ele alınmaktadır. Ancak bazı kurum ve gelişmelerin rahat anlaşılmasını sağlamak için gereken durumlarda 10. yüzyıl öncesi gelişmelerden de bahsedilmiştir. 1261 sonrasında ise, Bizans'ın hâkimiyet alanı çok küçüldüğü ve Marmara ve Batı Anadolu'daki bazı merkezler haricinde Anadolu'yu tümüyle kaybettiği için, ilgi

alanındaki kurumların pratik olarak çok küçük coğrafyalarda sürmüş veya ortadan kalkmış olduğu unutulmamalıdır.

İlk iki bölümde kısaca Anadolu'da dönemin coğrafya ve nüfus özellikleri üzerinde durulmaktadır. Üçüncü bölüm Bizans İmparatorluğu'nun dayandığı üç temel eksen, Helen kültürünü, Hristiyanlığı ve Roma devlet geleneğini ele almaktadır. Hristiyanlık öncesi Helen kültürünün Helenistik dönemde *doğu* geleneğinden izler taşımaya başladığı ve Roma devlet geleneğinin özellikle 3. yüzyılda maruz kaldığı bir *doğululaşma* ile Bizans'ta devam etmiş görüldüğü bölümün başlıca çıkarımlarıdır.

Dördüncü bölüm Bizans devlet yapısını imparatorluk, ordu, kilise, hukuk sistemi başlıkları altında ele almaktadır. Bu alt bölümlerde devlet yapısının öğeleri ve bazı temel kurumlar anlatılmakta, bunlar beşinci ve altıncı bölümlerdeki anlatım için zemin oluşturmaktadır. Askeri Örgütlenme ve Kilise-Manastır Mülkleri alt bölümlerinde, iktisadi olarak nitelendirilebilecek bazı kurumlar ile devlet yapısının bazı öğelerinin nasıl iç içe geçmiş olduğunu takip etmek mümkündür. Benzer şekilde, sivil idare ve hukuk sistemi ile ticaret ve artizanal üretim meseleleri iç içedir.

Beşinci bölüm şehirlerdeki ve kırsal alanlardaki iktisadi hayat olmak üzere iki alt bölüme ayrılmıştır. Şehirlerdeki iktisadi hayata ilişkin meseleler ticaret ve artizanal üretim etrafında yoğunlaşmaktadır. Kırsal alanlardaki iktisadi meseleler ise çeşitli sosyal grupların bir arazi üzerindeki tasarruf hakkı ile ilişkilidir. Dördüncü bölümdeki Askeri Örgütlenme alt başlığı ile birlikte ele alındığında, modern çağlar öncesinde bütün toplumlarda temel iktisadi kaynak olan toprak/arazi üzerinde kimin hâkim olacağı meselesinin esasında bir merkezi otoritenin çözmesi gereken en temel (yaşamsal) sorun olduğu ortaya çıkmaktadır. Altıncı bölümde Bizans devlet yapısı içinde iktisadi

hayata müdahaleler ele alınmıştır. Merkezîyetçi bir ortadoğulu devlet yapısının iktisadi faaliyetler ve ticarete getirdiği sınırlamalar özellikle Loncalar ve Ticarete Müdahale alt bölümlerinde yer almaktadır.

Çalışma boyunca Bizans terimlerinin yazılışında Yunanca okunuş biçimlerinin Türk alfabesi ile transkripsiyonu tercih edilmiş, şehir adları da ilgili dönemdeki Yunanca okunuşları ile verilmiştir. Çalışma boyunca kullanılan *erken*, *orta* ve *geç Bizans dönemi* ifadeleri ise sırasıyla 4-7, 7-11 ve 11-15. yüzyılları belirtmektedir.

Eserde sunulmaya çalışılan *iktisadi* ortam devlet ağırlıklı bir iktisadi-sosyal yapı analizi ile ele alınmaktadır. Çünkü toplumsal hayatın iktisadi ekseninin diğer eksenlerden ayrı olarak ele alınabilmesi ancak sanayi devrimi sonrası “piyasa” ekonomileri için geçerli olan bir yöntemdir. Daha önceki dönemlerde ise toplum hayatının iktisadi eksenini ya da ekonomi (Karl Polanyi’nin ifadesi ile) “iktisadi olmayan kurumlarda gömülüdür.” Piyasa ekonomisi öncesi dönemlerin “iktisadi olayları”nı inceleyebilmek için devlet yapısının her bir ögesi dikkate alınmalıdır. Bu da ticaret, artizanal üretim, vergi gibi unsurların yanısıra imparator, ordu, kilise, bürokrasi gibi devlet yapısının çeşitli öğelerine bakılmasını gerektirmektedir. Bu nedenle çalışmada önce ilgili dönemin Bizans devlet yapısı verilmiş, sonra bu yapı içinde incelenen kurumlar yardımıyla izlenebilecek olan *iktisadi hayat* kısmına geçilmiştir. Böylece çalışma genel olarak Bizans tarihinin belirli bir kısmını ele alırken özel olarak da piyasa ekonomisi öncesi ekonomilerin tarihinin incelenmesinde göz önünde tutulması gereken hususlara ilişkin, Polanyi’ye aşina olan okuyucular için daha fazla olmak üzere, bir hatırlatmada bulunmaktadır.

Elinizdeki eserin temelini 1995 yılında tamamladığım yüksek lisans tezini oluşturmakla birlikte çalışma bütünüyle göz-

den geçirilmiş, bazı kısımları yeniden kaleme alınmış ve bazı ilaveler yapılmıştır. Bugüne kadar diğer akademik faaliyetler ve öncelikler nedeniyle yayımlayamadığım eserin daha fazla gecikmesini istemediğim için kaynakçasının genel bir güncelleştirmesini olası bir sonraki baskıya ertelediğimi ve bu eksiklikle birlikte çalışmada rastlanabilecek diğer bütün kusurların tarafıma ait olduğunu belirtmek isterim. Çalışmanın şekillenmesinde önemli katkıları olan üç değerli akademisyene, Prof.Dr. Yahya Sezai Tezel'e, Prof.Dr. İlber Ortaylı'ya ve Dr. Mehmet Ali Kılıçbay'a teşekkürlerimi sunuyorum. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakülteleri ile Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanelerine de sağladıkları çalışma / araştırma / öğrenme ortamı ve kolaylıklarından dolayı teşekkür borçluyum. Ailemin her zaman yanımda hissettiğim öğrenme ve araştırmaya olan desteği ise her türlü teşekkürün ötesindedir.

Ankara, Mart 2009

1.

Coğrafi Ortam

1.1. Giriş

Bizans coğrafyası içinde Anadolu, Yunanistan, Batı Balkanlar, Sicilya ve Güney İtalya Bizans hâkimiyetinin uzunca bir süre sağlam şekilde tutunduğu başlıca bölgelerdi. Bunlar arasında Bizans İmparatorluğu'nun hem güçlü hem de zayıf günlerinde dayandığı en önemli bölge ise Anadolu idi. Çalışma boyunca "Anadolu" ve "Bizans Anadolu" terimleri ile yaklaşık olarak Trabzon-Kayseri-Tarsus çizgisinden geçen ve Kilikya'yı içine almayan bir hattın batısında kalan alan ifade edilmektedir. 10-13. yüzyıllardaki Bizans siyasi hâkimiyeti yaklaşık olarak bu bölgeyi kapsıyor, hattın doğusundaki topraklarda ise Bizanslı olmayan nüfus toplulukları ağırlık kazandığı için Bizans hâkimiyeti bu bölgelere tam anlamıyla nüfuz etmiyordu.¹

¹ Bizans ahalisini nasıl adlandırmak gerektiği konusu ve nüfusla ilgili diğer meselelere ikinci bölümde değinilmektedir.

1.2. Anadolu'nun Önemi

Bizans için Anadolu özellikle önemliydi. İlgilenilen dönemde, Anadolu imparatorluğun bir parçası olmaya devam ettiği sürece Bizans güçlü ve refah içinde bir devlet olmuş, Anadolu kontrolünden çıktığında ise adeta zayıf bir Balkan prensliği konumuna düşmüştür. Bizans 7. yüzyılda Kuzey Afrika, Mısır, Suriye gibi eyaletlerini Müslümanlara kaybettikten sonra Anadolu, imparatorluğun maddi ve manevi başlıca dayanağı haline geldi. Bizans'ın elinde kalan bölgeler içinde alan olarak en büyük, en fazla nüfusa sahip, temel ticaret yollarının geçtiği, bazı önemli maden yataklarının ve Konstantinopolis'in dayandığı tahıl ve insangücü kaynaklarının bulunduğu bölge burasıydı. Ordu birliklerinin büyük kısmı ve en iyileri Anadolu'daki *thema*'larda bulunuyor², doğu ve batı dünyası arasındaki önemli kara ve deniz yolları mutlaka Anadolu şehirlerine uğruyor, kara yolu ile Kutsal Topraklar'a gitmek isteyen Avrupalı Hristiyanlar Anadolu'dan geçiyorlardı. İmparatorluğun Anadolu topraklarında bulunan *thema*'ların komutanları, Avrupa topraklarındaki komutanlara göre hem rütbe hem de maaş bakımından üstündü. Büyük arazi sahiplerinin çoğu Anadolu topraklarındaydı. Ayrıca Anadolu'nun şehir merkezlerinin, bir zamanlar Roma'nın ve daha yakın dönemde de Bizans'ın Balkanlarda maruz kaldığı ve şehir hayatında önemli yaralar açmış olan, çeşitli kavimlerin göçlerinden nispeten korunmuş olarak kalması, bu şehirlerin iktisadi yönden daha değerli oluşlarını getiriyordu. Dinî bakımdan ise hem manastır sayısı ve faaliyetleri hem çok sayıda aziz kültü hem de imparatorluğun en fazla nüfusa sahip metropolitliklerini içerdiği için Anadolu yine önemliydi.

² *thema*: 7. yüzyılın ortalarından itibaren Bizans eyaleti. *Thema*'lar askeri niteliği ağır basan eyaletler olup kendileriyle aynı adı taşıyan ordu birliklerinin iskân yerleriydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Askeri Örgütlenme bölümü.

Konstantinopolis patrikliğinin en önemli etki alanı olan Anadolu 11. yüzyılda yaklaşık 45 metropolitlik, 10 başpiskoposluk ve çok sayıda piskoposluğa sahipti.³

1.3. Coğrafya

Bir kültürün imkân aralığını ve hayat şeklini belirleyen temel unsurlar coğrafya ve o kültürün her türlü bilgi birikimini de içeren anlamıyla teknolojidir. İktisadi faaliyetleri etkileyen hatta belirleyen, tarımsal üretimin olabilirliğini, ürün çeşitliliğinin doğal sınırlarını, ulaştırma olanakları ve maliyetlerini belirleyen coğrafi şartlar içinde iklim koşulları (özellikle sıcaklık derecesi ve yağışlar) ve yer koşulları (konum, yükseklik, bitki örtüsü, yerüstü ve yer altı zenginlikleri) ilk sıradadır. Özellikle son ikiyüzelli yılda başarılan teknolojik gelişmelerden önce, insan ve dolayısıyla toplum hayatının büyük ölçüde doğa koşullarına bağlı bulunduğu unutulmaması gereken bir noktadır. Anadolu coğrafyası 10. yüzyıldan bu yana değişmediğine göre izleyen açıklamalar sözkonusu dönem için de geçerli olarak düşünülmelidir.

Anadolu toprakları dağlık bir görünüm sunmaktadır. Genellikle bir bozkır niteliğindeki içteki yüksek yaylalar ile hemen hemen kıyıya paralel olarak uzanan ve doğuda bir araya gelen güney ve kuzeydeki sıradağlar karakteristik özellikleridir. Kuzeyde Kafkas dağlarından İstanbul boğazına kadar Karadeniz boyunca uzanan dağlar, doğudan batıya ilerledikçe alçalmaktadır. Doğuda en yüksek zirve Kaçkar Dağı (3937 m.) iken batıda en yüksek zirve Ilgaz Dağı'dır (2250 m.). Doğuda, kıyı dağları ile iç kesimlerdeki dağlar arasında Çoruh ve Kelkit ırmakla-

³ Vryonis, S. (1971), *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley: University of California Press), s. 34.

rının oluk şekilli vadileri uzanmaktadır. Batıda ise dağ sıraları arasında Kızılırmak'ın kollarından Gökırmak ve Devrez çayı vadileri girmektedir. İç kesimdeki yüksek yaylalar ile bağlantıyı sağlayan ve ticaret yolları için önem arzeden başlıca dağ geçitleri ise Zigana ve Kop'tur. Güneyde Fethiye Körfezi ile Malatya arasında uzanan Toroslar üzerindeki en önemli geçit ise Külek'tir. Toros sıradağları ile orta kısımlardaki dar yaylalar orta Fırat havzasından ve Suriye-Mezopotamya'nın verimli topraklarından ayrılmaktadır. Bu dağlar Karasu, Frat ve Murat vadileri ile bölünerek Ağrı Dağı'na kadar ulaşmaktadır. Toroslar üzerinde 3585 metrelik Bolkar dağı ve 3734 metrelik Aladağ gibi yükseklikler mevcuttur.

Batı Anadolu'da ise iç kesimlerin yüksek yaylaları alçalarak, Ege Denizi ve Akdeniz kıyılarına ulaşan vadiler şekline dönüşmektedir. İç Anadolu eşiği, yani Batı Torosların Sultan Dağları'ndan Bursa'nın Uludağı'na kadar güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda aralıkla dizilmiş dağların (Murat Dağı 2312 m., Emir Dağı 2241 m.) batısında kalan alan, doğu-batı doğrultulu vadi oluklarını içermektedir. Bu vadiler içinde bölgenin başlıca ırmakları (Gediz, Küçük ve Büyük Menderesler) akmaktadır. İç Anadolu'da ise sıradağlardan çok, tek dağlar ve sönmüş volkanlar dikkat çekmektedir. Bunlar arasında Köseadağı, Yıldızdağı, Akdağ, Erciyes, Hasandağı ve Karadağ sayılabilir. Kuzey Anadolu dağları ile Toroslar arasında yer alan İç Anadolu'da geniş yayla düzlükleri yer almaktadır.

Anadolu'da görülen iklim tiplerinden biri Akdeniz tipi iklimdir. Yazların sıcak ve kurak, kışların ise ılık ve yağışlı geçtiği bu iklim tipi Akdeniz ve Ege bölgelerinde görülmektedir. Ancak Ege'de kışlar kendini daha fazla hissettirmektedir. Akdeniz bölgesinde ortalama sıcaklık kışın 8-12, yazın 27-29 derece arasında, yıllık yağış miktarı ise 60 cm'nin üzerindedir. Ege bölgesinde ise ortalama sıcaklık kışın 7-9, yazın 25-28 derece olup yıl-

lık yağış miktarı 50-100 cm. arasındadır. Marmara bölgesi iklimi bu iki bölgeden büyük farklılık göstermemektedir. Yalnız yazlar biraz daha serin olduğu gibi (yazın ortalama sıcaklık 22-25 derece) kışlar da kendini daha fazla belli etmektedir (kış için ortalama sıcaklık 4-5 derecedir).

Karadeniz bölgesinde her mevsim yağışlı bir iklim hâkimdir. Denize komşuluk nedeniyle yazlar çok sıcak olmayıp kışlar da çok soğuk değildir. Yaz için ortalama sıcaklık 22-23, kış için 6-7 derecedir. Yıllık ortalama yağış miktarı Rize’de 250 cm’yi bulmaktadır. İç kesimlerdeki dağlarda ise iklim sertleşerek İç Anadolu şartlarını hatırlatan bir görünüm almaktadır. İç Anadolu’da kış ve yaz sıcaklık farklarının çok olduğu bozkırlar yer almakta olup yağış azdır. Doğuya doğru gidildikçe iklim sertleşmektedir. Sıcaklık ortalamaları kış için -4-0, yaz için 20-23 derece arasındadır. Yıllık yağış ortalaması ise 25-50 cm arasında değişmektedir.⁴ Bu coğrafi özellikleri ile Anadolu bütün tarihi boyunca tarım ve hayvancılık için elverişli bir ortam olmuş ve çok sayıda tarım temelli yerleşik kültüre ev sahipliği yapmıştır.

1.4. Ulaşım-Yol Sistemi

Coğrafi ortamla yakından ilgili olarak ortaya çıkan bir konu ulaşım ve yol sistemidir. Bizans Anadolu’su büyük ölçüde Roma İmparatorluğu döneminden miras kalan bir yollar sistemine sahipti. Bu nedenle aşağıda ele alınacak olan yol sisteminin Roma döneminde de Anadolu için benzeri önem taşıdığını varsaymak yanlış olmayacaktır. Ancak Diokletianus’un (284-305) Nikomedeia’yı (İzmit) Roma İmparatorluğu’nun doğu topraklarının başkenti yapması ve Konstantinos’un (324-337) Konstantinopolis’i (İstanbul) kurması gibi doğuyu öne çıkaran gelişme-

⁴ Burada verilen coğrafi bilgiler için bkz. Darkot, B. (1967), *Türkiye İktisadi Coğrafyası*, 4. baskı.

ler sonucu Anadolu'nun kuzey bölümü güney bölümüne göre önem kazanmıştı. Çünkü başkente yakın olmak ve başkentle kolayca haberleşebilmek önemli bir üstünlüktü.

Yol sisteminin, bir eyaleti merkezle sıkı ilişkiler içinde tutma, eyaletlerdeki bürokratların yönetim etkinliğini sağlama, Bizans ordusunun hareketini ve eyaletler/şehirler arası mal ve yolcu akışını kolaylaştırma gibi işlevleri vardı. Orta Bizans dönemine ve bu dönemin askeri başarılarına damgasını vurmuş olan askeri eyaletler (*thema*) sistemi etkin bir yollar bağlantısını gerektiriyordu. 7. yüzyılda Anadolu topraklarında oluşturulan üç *thema* ile başlayan sistem 10. yüzyıl sonlarında Avrupa topraklarındakilerle birlikte yirmiyi geçmişti. Özellikle başkentten doğuya doğru yapılan seferlerde ön plana çıkan yollar *thema*'lardaki ordu birliklerinin yürüyüş halindeki asıl orduya katılmaları bakımından önem taşıyordu. Başlıca yollar Anadolu'yu kuzeybatıdan güneydoğuya doğru katediyordu. Genellikle kuzeybatı Anadolu'da Sangarios (Sakarya) ırmağı yakınlarında başlayan bu yollar kendi içlerinde de kollara ayrılıyorlardı: biri kuzeyden Amaseia (Amasya) ve Koloneia'ya (Şebinkarahisar); diğeri orta Anadolu'dan Keskin yakınlarında Saniana (Köprükoy) ve Sebasteia'ya (Sivas); bir diğeri de İkonion (Konya) üzerinden Toroslar'a ulaşıyordu. Yollar içerisinde en önemlisi genelde askeri seferlerde kullanılan ve Nikaea'dan (İznik) başlayıp Malagina (Osmaneli yakınında), Dorülaeon (Eskişehir), Sivrihisar yakınlarında Pessinos ve Ankara-Kırşehir arasındaki Gorbeaos (Beynam) üzerinden Saniana'ya (Köprükoy) ulaşanıydı. Bu yol doğuya ulaşabilmek için en kısa değil fakat bir ordu için en ideal yoldu. Yol üzerinde çok sayıda askeri istasyon (*aplekta*) yer alıyor ve buralarda çeşitli *thema*'ların birlikleri toplanarak imparatorun hareket halindeki ordusuna katılıyordu.⁵

⁵ Vryonis, 1971, s. 31; Ramsay, W. M. (1890), *Historical Geography of Asia Minor*, s. 75.

Bizans tarihinde önemli rolü olan bu askeri yol başkent Konstantinopolis'ten başlıyordu. İmparator İstanbul Boğazı'nı geçtikten sonra, Khalkedon (Kadıköy) üzerinden Astakos'a (İzmit Körfezi) ulaşıyor ve körfezin güneyindeki Helenopolis ve Kibotos gibi kıyı merkezlerinden Nikaea'ya (İznik) geçiyordu. Bundan sonra yol Leukai (Lefke), Malagina (Osmaneli yakınında), Dorülaeon (Eskişehir), Pessinos (Sivrihisar yakınında), Troknada (Kaymaz), Kaborkion (Çifteler), Palia (Sivrihisar), Gorbaios (Beynam), Sakarya ırmağı üzerindeki Zompos köprüsü, Gordion yakınlarında Eudokias, Ara (Bala-Kaman arasında) üzerinden Saniana'ya (Köprükoy) ulaşıyor ve burada Halüs'ü (Kızılırmak) geçtikten sonra birkaç kola ayrılıyordu. Biri Mokissos (Kırşehir) üzerinden Kaesareia'ya (Kayseri), diğeri Zoropassos (Gülşehir), Soanda (Nevşehir), Tuana (Kemerhisar) ve Tarsus'a giderken, bir diğeri Agriane (Belcik), Sialos (Yıldızeli) üzerinden Sebasteia'ya (Sivas) gidiyordu. Sivas'ta tekrar ayrılan yollar kuzeyde Nikopolis (Suşehri) ve Koloneia'ya (Şebinkarahisar), doğuda Tefrike (Divriği) ve Theodosiopolis'e (Erzurum), güneyde Melitene'ye (Malatya) ulaşıyordu. Bu yol üzerinde Malagina, Dorülaeon, Kaborkion ve Saniana birer *aplekta* idi.⁶ Baharda Konstantinopolis'ten başlayan sefer, yaz aylarında doğu sınırındaki seferler ile sürüyor, sonbaharda aynı yoldan geri dönülüyor ve başkentte geçen birkaç aydan sonra, planda varsa, yeni sefer başlıyordu.

Bir diğ er önemli yol ise Dorülaeon (Eskişehir), Polübotos (Bolvadin), Filomelion (Akşehir) ve İkonion (Konya) üzerinden Kilikya geçitlerine ulaşıyordu. Bu yolun Konya'ya ulaşan birkaç değişik şekilde izlenmesi mümkündü: Kotüaeon (Kütahya), Akroenos (Afyonkarahisar), Filomelion (Akşehir), Konya; ya da Dorülaeon (Eskişehir), Laodikeia (Denizli), Konya. Ayrıca Eski-

⁶ Ramsay, 1890, s. 198-221; Vryonis, 1971, s. 31.

şehir-Pessinos-Arkhelais (Aksaray) üzerinden de Konya'ya uğramadan Toroslar'a ulaşmak mümkündü. 11. yüzyıldaki Türk akınları ve 1071-1081 arasındaki hızlı Türk ilerleyişi ile birlikte Türk hâkimiyetindeki bölge Eskişehir'e kadar ulaştınca, İznik-Kütahya-Afyonkarahisar-Konya yolu önceki döneme göre Bizanslılar için alternatif bir yol haline geldi.⁷

Anadolu'yu kuzeyden kateden yol ise Nikomedeia (İzmit), Krateia (Gerede), Gangra (Çankırı), Eukhatia (Mecitözü), Amaseia (Amasya), Neokaesareia (Niksar), Koloneia (Şebinkarahisar) üzerinden kıyıda Trebizond (Trabzon), doğuda Theodosiopolis (Erzurum) ve Tebriz'e kadar uzanıyordu. Ticaret yolu olarak daha önceki dönemlerde de kullanılan Sebasteia (Sivas), Melitene (Malatya), Amid (Diyarbakır), Nisibis (Nusaybin) yolu ile de Orta Anadolu Mezopotamya'ya bağlanıyordu. Bu bağı sağlayan bir başka yol ise Nisibis (Nusaybin), Edessa (Şanlıurfa), Samosata (Samsat), Germanikaea (Kahramanmaraş) ve Kayseri yolu idi. Kuzey-güney doğrultusunda da bazı önemli yollar vardı. Kıyıda Amisos'dan (Samsun) başlayıp Amasya ve Kayseri'ye ulaşan yol gibi diğer Karadeniz limanları olan Herakleia (Ereğli), Sinope (Sinop) ve Trabzon'dan da iç kesimlere doğru yollar uzanıyordu. Batı Anadolu'da ise yolların genelde kıyı şeridi ve nehir vadilerini izlediği görülmüyordu.⁸

Anadolu'da Fırat (Eufrates), Dicle (Tigris), Yeşilırmak (İris), Kızılırmak (Halüs), Sakarya (Sangarios) ve Menderes (Maeander) gibi ırmaklar olmasına rağmen bunlar kıyıdan içkilere doğru bir su taşımacılığı ve ticareti imkanı vermemektedir. Hitit çağından beri varlığı bilinen en eski karayolları da kervan ticareti dışında uzun mesafeli kara taşımacılığı için elverişli değildir. Özellikle kuzey-güney doğrultusundaki ulaşım,

⁷ Ramsay, 1890, s. 199.

⁸ Vryonis, 1971, s. 32-33.

doğu-batı doğrultulu ulaşımına göre daha güç bir nitelik taşımakta ve doğal engellerle karşılaşmaktadır. Deniz yolu ile ulaşımın daha kolay ve daha ucuz olması nedeniyle iç kesimlerdeki yollar mümkün olan noktalarda en yakın deniz kıyısına ulaşmaya çalışıyordu. Böylece kıyılar üzerinde yerel şartları bakımından en elverişli olan limanlar değil, belirli geçitlerden inen yolların bitiş noktalarına yakın olan iskeleler ticaret bakımından daha fazla önem kazandı. Gelişmesini doğu Karadeniz dağlarının geçitlerine borçlu olan Trabzon ya da Samsun limanının Sinop'a göre kazandığı önem için durum böyle idi. Üç tarafı denizlerle çevrili olan Anadolu'da deniz yolu ile ulaşım ve ticaret Bizans için önem taşıyor, Attaleia (Antalya), Smürna (İzmir), Amastris (Amasra), Herakleia (Ereğli), Sinope (Sinop) ve Trebizond (Trabzon) dönemin önemli Bizans limanları arasında yer alıyordu. Orta ve Doğu Asya'dan gelen mallar için özellikle Tebriz-Trabzon-Kırım hattı önem taşıyor, ticaret yolları Kırım'dan Rusya içlerine ve Avrupa'ya devam ediyordu. Rusya üzerinden ticareti yapılan mallar da Karadeniz limanları yoluyla Anadolu'ya ulaşıyor ve Trabzon-Tebriz üzerinden Asya içlerine gidiyordu. Batıda ise Avrupa'nın çeşitli ticaret merkezleri ve özellikle İtalyan deniz şehirlerinin aracılık ettiği ticaret Akdeniz ve Ege Denizi üzerinden İstanbul ve Karadeniz'e ulaşıyordu. Ege kıyılarında hem başkent hem de Yunanistan ve Adalar'la süren ticaret, güneyde Antalya'da Mısır, Kıbrıs ve Antakya'ya yöneliyordu. 12. yüzyıldan itibaren Anadolu'da Selçuklu ilerleyişi iç kesimlerdeki karayollarının Bizans tarafından kullanılmasını ve dolayısıyla başkente Anadolu'dan gelen mal akışını kısıtlamaya başlayınca Bizans için deniz ticaretinin önemi arttı. Ancak 12. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bizans'ın hem deniz ticareti hem de donanma ihtiyacı, Bizans'ın aleyhine olarak, İtalyan şehir devletlerince karşılanmaya başlandı.⁹

⁹ Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev: E. Z. Karal), 1975, s. 206-288.

10-11. yüzyıllardaki güzergahları verilen çeşitli yollar, 12-13. yüzyıllarda da Akşehir, Konya, Beyşehir, Aksaray, Kayseri, Sivas, Kırşehir, Tokat, Ankara, Çankırı, Sinop, Antalya gibi Selçuklu Anadolu'su merkezlerini birbirine bağlayarak işlerliklerini sürdürüyordu. Selçuklular ele geçirdikleri bölgelerde Bizans yol sistemini muhafaza etmiş ve kullanmışlardı. Selçuklu kervansaraylarının bulunduğu mevkieer dikkatli bir şekilde incelendiğinde kendilerinden kısa bir süre önceki işlek Bizans yolları üzerinde kuruldukları görülebilir. Özellikle Konya, Aksaray, Sivas, Turhal gibi Selçuklu merkezlerinde çeşitli yönlerden gelen yollar birleşiyor ve Bizans yol sisteminden çok farklı bir görünüm arz etmiyordu.¹⁰

1.5. Maden Kaynakları

10-13. yüzyıllarda Bizans Anadolu'sunun sahip olduğu maden yatakları hakkında kaynaklarda çok az bilgi vardır. Bunun sebebi olarak Bizans'ın önemli maden yataklarının bulunduğu bölgelerin 7. yüzyıldaki Arap istilaları ile kaybedilmiş olduğu ya da günlük hayatta sikke darbı, lüks mallar ve silah imali gibi işlerde kullanılan madenlerden bahsetmenin sıradan bir şey olup Bizanslılara gereksiz görüldüğü gibi iki açıklama getirilmektedir.¹¹ Anadolu'da dönemin önemli maden yatakları arasında Suspiritis (İspir) yakınlarında ve Artvini'de (Artvin) altın; Kerasos (Giresun), Neokaesareia (Niksar), Oinaion (Ünye), Kotyara (Ordu) ve Sinope'nin (Sinop) güneyinde demir; Paipert

¹⁰ Vryonis, 1971, s. 222 ve Özergin, M. Kemal, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları ", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt XV, Sayı 20, Mart 1965, s. 141-170.

¹¹ Vryonis, S. (1962), "The Question of the Byzantine Mines", *Speculum* XXXVII, s. 3-17; Bryer, A. (1988), *People and Settlement in Anatolia and the Caucasus*, Ch.XI ; Talbot Rice, D. (1962), *The Byzantines*, s. 42.

(Bayburt), Argüropolis (Gümüşhane), Ardasa (Torul) ve Loulon'da (Ulukışla yakınlarında) gümüş; Kastamon (Kastamonu), Amisos (Samsun), Mourgoule (Murgul), Toros dağları ve Sinop civarlarında bakır ve Fokaea'daki (Foça) şap madenleri sayılabilir. Bu merkezlerden farkedilebileceği gibi Kuzey Anadolu ya da Karadeniz bölgesi, Bizans Anadolusunun en önemli maden alanıydı. Bizans topraklarında bulunan madenler, özellikle altın ve gümüş, Bizans'ın maden açısından tamamen dışarıya bağımlı olmasını engelliyorsa da Bizans maden ihtiyacının bir kısmı ithalat ile karşılanıyordu.¹²

¹² Vryonis, 1962, s. 3-17. Bkz. Kıymetli Metal ve Para Sorunları bölümü.

2.

Nüfus

2.1. Giriş

Belirli bir ülke ve toplumun belirli bir dönemdeki tarihi ele alınırken, ilk olarak bakılması gereken temel eksenlerden birincisi ülkenin fiziki ortamı yani coğrafyası, ikincisi ise söz konusu toplumun nüfus özellikleridir. Önceki bölümde verilen coğrafi özelliklerden sonra burada dönemin Anadolu nüfusu ile ilgili bazı özellikler ve Anadolu halkını nasıl adlandırmak gerektiği konuları üzerinde durulmaktadır.

2.2. Kaynaklar

Makina gücü ile ikame edilmeye kadar toplum hayatındaki her türlü faaliyet insangücü ile yapıyordu. Bu nedenle herhangi bir dönem ya da kültürün tarihinin anlaşılmasında nüfus konusu büyük önem taşımaktadır. Ancak ülke nüfusları hakkında tam sayıma yakın bir nüfus bilgisi üretimi nispeten yeni bir durum olup ilk defa 18. yüzyıl sonlarında İsveç’de yapılmıştır. Daha önceki dönem için ise ancak nüfus tahmini yapmaya yönelik anlamlı kayıtlar varsa bir tahminde bulunulabilmekte-

dir. 18. yüzyıl öncesinde doğrudan nüfus sayımından çok merkezi iktidarların vergi ödeyicisi insanları kaydetmesi ya da kilise gibi dinî kurumların cemaat sayısını belirlemek için tuttukları kayıtlar esas alınarak bir takım tahminler yapılabilmektedir. Ancak bu tip ikincil kaynaklar kullanılarak yapılan tahminlerin içerebileceği hata payları da dikkate alınmalıdır. Ortaçağlar Anadolu nüfusu hakkında yeterli kaynak bulunamaması önemli bir eksikliktir. Bizans kaynaklarının çoğu Konstantinopolis merkezli olup, eyaletlerdeki şartları ve olayları tam yansıtmamaktadır. Henüz kapsamlı Bizans nüfus araştırmaları yapılmamış olması da önemli bir eksikliktir. Bu nedenle 10-13. yüzyıllar Anadolu için yapılan nüfus tahminlerinde Bizans Ortodoks Kilisesi'nin kayıtları önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

2.3. Anadolu Halkı

Bizans Anadolusunda hâkim olan unsur Helen kültürü olmakla birlikte herhangi bir *Helen milleti* ya da *Helenlik* fikri yoktu. Bugün Bizanslıları tanımlamak için serbestçe kullanılan Yunan, Grek gibi terimler ilgili dönem Bizans kaynaklarında yer almıyordu. Eğer bir kimse Konstantinopolis'in yerlisi ise kendini buranın eski küçük Helen kolonisinin (*Büzantion*) adıyla *Büzantios* (Bizanslı) olarak tanımlıyordu.¹ Bunun dışında Bizans halkı kendilerini *Romaioi* (Romalılar) ya da basitçe Hristiyanlar, ülkelerini de *Romania* (Romalıların ülkesi) olarak adlandırıyorlardı. Roma İmparatorluğu'nun mirasçısı olma ve onu eski toprakları ile birlikte yeniden canlandırma fikri, Iustinianos'tan (527-565) beri bütün Bizans tarihi boyunca, gerçekleşmesine imkan kalmayan anlarda bile, canlı olan bir fikirdi. Bu dönemle

¹ Mango, C. (1980), *Byzantium: The Empire of New Rome*, s.1.

ilgili birincil kaynaklara bakıldığında *Romalılık* kimliği fikri daha açık bir şekilde görülmektedir. Mikhael Psellos *Khronografia'sında* (11. yüzyıl), Anna Komnena *Aleksiad'ında* (12. yüzyıl), Niketas Khoniates *Historia'sında* (12. yüzyıl) kendilerinden *Romalılar*, ülkelerinden ise *Roma Toprakları* olarak bahsetmektedir. Urfalı Mateos (11. yüzyıl sonu-12. yüzyıl başı) ve Abu'l Farac da (13. yüzyıl) eserlerinde *Romalılar* terimini çoğunlukla Bizans halkını ifade etmek için kullanmış, Anadolu'yu ise *Roma Ülkesi* olarak adlandırmışlardır.

Bizans İmparatorluğu halkını ifade etmek için hangi kelimenin kullanılması gerektiği konusu ise daha problemlidir. Örneğin *Grek* (Greek) kelimesi Türkçeye batı dillerinden geçmiş olup, Bizanslıların kendilerine değil, batı dünyasının (Slavlar, Latinler gibi) onlara verdiği isimdir. Aynı şekilde *Yunan* kelimesi de antik çağda Helenlerin bulunduğu Ege bölgesi ve Batı Anadolu kıyılarına Perslerin verdiği ad olan *Ioanna* (Ionia) ifadesinden gelmektedir. Antik çağda (ve günümüzdeki) Yunanlıların kendilerine verdikleri ad olan *Helen* kelimesinin ise Bizanslılar için tamamen farklı bir anlamı vardı.

Bizanslılar kendilerini *Romalılar* olarak adlandırmalarına rağmen dilleri ve literatürleri Helence idi, klasik Helencenin edebi eserleri hâlâ okutuluyordu. Helen geçmişlerinin bütünüyle farkında idiler. Ancak bunlara rağmen, Hristiyanlığın imparatorluğun resmi dini olmasından sonra yavaş bir anlam değişikliği olmuş ve Helen kelimesi Bizanslılar için "pagan" (putpe-rest/çok tanrılı) anlamını ifade eder hale gelmişti.² 880 yılı dolaylarında yapılmış olan bir hukuki düzenlemede "Helenler (paganlar), Yahudiler ve din sapkınlarıyla birlikte orduda ya da

² Psellos, *Khronographia* (Çev: I. Demirkent), 1992, s. 189 ve 267 numaralı açıklayıcı not. Laiou, A. E. (1972), *Constantinople and the Latins*, s.78. Kelime, 11.yy sonu-12. yy başı tarihini anlatan *Alexiad'da* da aynı anlamı ifade etmektedir.

yönetimde görev alamazlar, bütün kamusal haklardan yoksundurlar" denmekteydi.³ Helen kelimesi (Hristiyan bir toplum içinde) kullanıldığında, küçük düşürücü bir anlam çağrıştırıyordu.

Helenik mirasın farkında olma Latin istilas (1204-1261) ve "sürgündeki" İznik İmparatorluğu zamanında daha da arttı. *Romalı* kelimesi artık Bizanslıların yanısıra Latinleri de ifade eder hale gelmişti. Bizanslılar ise onlardan farklı idiler. Latinler Bizanslıları küçük görüyorlardı ama bir yandan da Helen geleneğinin edebi zenginliğinin farkına varmaya başlamışlardı: Aristoteles, Platon ve daha niceleri Bizans'ta hâlâ orjinal eserleriyle okutuluyordu. Bu durum Bizanslılar için bir gurur kaynağı haline gelmeye başladı: artık Bizanslılar *Helen* olmakla, yani Latinlerden farklı olmakla övünüyorlardı. Böylece Helen kelimesi çağrıştırdığı küçük düşürücü anlamı yavaş yavaş yitirdi. Demografik nedenler de bu anlam değişikliğini destekledi; Anadolu'nun büyük kısmı ve Balkanlardaki toprakların kaybedilmesinden sonra Bizans İmparatorluğu, çok eskiden beri Helenlerin yerleştiği Yunanistan, Adalar ve Ege kıyılarındaki topraklara indirgenmişti (12-13.yüzyıllar). Bizanslılar böylece tarihi Helen topraklarında yoğunlaşmış oluyor ve kendilerini coğrafya ve köken bakımından Helen olarak tasarlıyorlardı. Ancak yine de Bizanslı yazarlar 14. yüzyıl ortalarına kadar kendilerini tasvir ederken Helen kelimesini kullanmaktan çekinmişlerdir.⁴ Anlam değişikliğine yardımcı olan bir unsur da Latinlerin Bizanslıların hafızalarında bıraktıkları (Konstantinopolis'in

³ Barker, E., *Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü*, (Çev: M. Tunçay), s.124.

⁴ Runciman, S. (1970), *The Last Byzantine Renaissance*, s.14-23; Angold, M. (1975), *A Byzantine Government in Exile*, s.29-33. İmparatorluğun son dönemlerindeki bir tür kimlik bilinci için ayrıca bkz. Vacalopoulos, Apostolos E. (1970), *Origins of the Greek Nation The Byzantine Period 1204-1461*, New Jersey: Rutgers University Press.

1204'teki yağmalanışı gibi) kötü izler ve halkın istememesine rağmen bazı imparatorların, Bizans'ın hayatta kalmasını sağlamak amacıyla Batı'dan yardım alabilmek için *Kiliselerin Birliği* politikasını savunmalarıydı. Bizanslılar kendilerini Helen olarak adlandırmaya başladıktan sonra, Helen olmayan unsurlara karşı tutumlarını sertleştirmişlerdi. 1205'te Truva'daki Ermeniler, Latinlere yardım ettikleri gerekçesiyle öldürülmüş, 1254'te ölümünden az önce imparator Ioannes Vatatzes imparatorlukta bütün Yahudilerin Hristiyanlığa geçmesini emretmişti; izlediği ekonomik politikalar da ülke insanların servetinin yabancıların eline geçmesini engelleme arzusundan kaynaklanıyordu. Oğlu II. Theodoros Laskaris ise yabancı askerlerden tamamen arınmış bir ordu kurmayı düşünüyordu.⁵

Bizanslıların kendilerini Helen olarak adlandırmaları bu çalışmanın kapsadığı dönemin sonrasına rastladığından, belirli bir etnik gruba ait olmayan Bizans Anadolu'su halkını belirtmek için çalışma boyunca *Bizanslılar* ifadesi kullanılmaktadır.

2.4. Anadolu'daki Nüfus Yapısı

Bizans Anadolu'sunun herhangi bir dönemindeki nüfus büyüklüğünü sağlıklı bir şekilde tahmin edebilmek için günümüze, ikincil kaynaklardan derlenebilenlerin dışında bilgi ulaşmamıştır. Ancak bu bölümde ele alınacak bazı dolaylı göstergelere göre 10-11. yüzyıllarda Anadolu'da bir nüfus artışı yaşandığı anlaşılmaktadır.

Bazı tahminlere göre 10-13. yüzyıllar arası Anadolu nüfusu 8 milyon⁶ civarında, başka bazı tahminlere göre ise alt ve üst

⁵ Angold, 1975, s.32.

⁶ Russell, J. C., "Recent Advances in Medieval Demography ", *Speculum* XL, 1965, s.84-101.

sınırları 5-7 milyon⁷ olan bir aralık içindeydi. Ancak nüfus tahminleri ne olursa olsun önemli olan nokta Anadolu'nun antik dönem şehirlerinin devamlılığından kaynaklanan bir nüfus istikrarının olmasıydı. Çünkü Anadolu, 4-5. yüzyıllarda Roma İmparatorluğu'nun Balkan topraklarının maruz kaldığı ve şehir hayatında önemli boşluklara yol açan bir *kavimler göçü* ya da *barbar istilasına* tanık olmamıştı.⁸ 441-447 yılları arasında Attila'nın Hunları, 479'da Theodoric'in Ostrogotları Balkanlardaki şehir hayatını oldukça yıpratırken⁹ böyle bir istilaya maruz kalmayan Anadolu'da ise şehir hayatı, antik dönemdeki parlaklığını kaybetmekle birlikte, önemli bir kesintiye uğramamış ve antik dönem şehirlerinin çoğu varlığını devam ettirmişti.¹⁰

Ancak bu devamlılık şu önemli soruyu cevaplandırmayı gerektirmektedir: bütün Anadoluya yayılmış olan Helen-Roma antik çağının *polis'i* varlığını devam ettirmiş midir? Ya da antik çağın *polis'i* ile Bizans *polis'i* (ya da "*kastron*"u) ne ölçüde benzerdir?

Antik çağın *polis'i* varlığını devam ettirdi mi sorusu, yıllık olarak seçilen yöneticileri (magistra) olan, kendi adına para bastıran, iç ve dış bağımsızlığa sahip ve pagan tiyatrosu, tapınaklar ve kültler etrafında merkezileşen kültürel bir hayata sahip bir

⁷ McEvedy, C. and Jones, R. (1978), *Atlas of World Population History*, s.133.

⁸ 7. yüzyıldaki Arap istilaları özellikle güney Anadolu sahillerinde şehir hayatını geriletmiş; Efes, Milet gibi şehirler ekolojik değişiklikler (alüvyon birikintilerinin limanları doldurması nedeniyle denizle bağlantının kesilmesi) sonucu nüfus kaybına uğramıştı. Ancak bu gibi istisnaların yanı sıra pek çok şehir devamlılığını sürdürmüştü. Efes limanının deniz ile bağlantısının kesilmesi konusunda bkz. Foss, C. (1979), *Ephesus After Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, s.185-187.

⁹ Mango, 1980, s.65.

¹⁰ Bizans şehirlerinin erken ortaçağlardaki durumunun bir incelemesi için bkz. Ostrogorsky, G., "Byzantine Cities in the Early Middle Ages", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.13, 1959, s.47-66.

şehir yapısını gündeme getirmektedir. Bir kurum olarak böyle bir polis Bizans çağında ortadan kalkmış, şehirdeki her unsur Konstantinopolis merkezli bir hal almaya başlamıştı. Bu durum yine de organize edilmiş ekonomik hayatı, altın ve bronz sikkeyi kullanan para ekonomisi ile Bizans polis'i ya da *kastron*'unun varlığının göz ardı edilmesine yol açmamalıdır. Antik çağ polisinde yerine getirilen işlevlerin bir çoğunu, Bizans'ta kilise üstlenmiş ve pagan kökenli unsurlar dışlanmıştı. Tiyatro sanatı dinî karaktere büründü ve kilisede icra edilir hale geldi. Hipodrom şehir hayatındaki yerini devam ettirdi ancak pagan kökenli olduğu için kilisenin takibatına uğradı. Bir Bizans şehrinin özü, şehir surları, *agora* (pazar) ve şehrin en yüksek din görevlisi piskoposun ikametgahı olan kiliseden ibaretti. Ayrıca tahıl/silah/mal depoları ve hamamlar da vardı. 11. yüzyıl Bizans polis'lerinin özelliği, kurumlarının Konstantinopolis merkezli *thema* ve dinî kurumlar olmasındaydı. *Thema*'nın en önemli şehrinde *thema* komutanı *strategos* ve askeri ve sivil maiyeti oturuyordu. Onun yanı sıra dinî hiyerarşi ve mensupları da mevcuttu. Erken Bizans dönemindeki düzenlemeler sonucu şehir ile piskoposluk makamı özdeşleşti. Şehirlerdeki kilise yönetimi de bir bakıma antik çağdaki bağımsız şehir yönetiminin yerini aldı. Bugün genelde devlet hizmeti olarak görülen eğitimi, hasta, yaşlı, yetim ve ihtiyacı olanların bakımını, hastane ve yetimhane gibi kuruluşları işletme hizmetlerini kilise ve din adamları sağlıyordu.¹¹

Şehir nüfuslarını oluşturan gruplar içinde yerli ve paralı yabancı askerler, din adamları, çevre kırsal alanın büyük toprak sahipleri, köylüler, zanaatkârlar, yerli ya da yabancı asıllı tüc-

¹¹ Vryonis, S. (1963), "Problems in the History of Byzantine Anatolia", A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi, 1963, s.113-132 ve idem. (1971), s.6-10.

carlar ve varsa Yahudi kolonileri bulunuyordu.¹² Şehrin en önemli fonksiyonu, çevre kırsal alanı için dış dünyaya açılmayı sağlayan bir kapı ve koruma vazifesi görmesiydi. Merkezden gönderilen emirler de gene şehirler aracılığıyla kırsal alanlara ulaşıyordu. 11. yüzyılda Bizans Anadolu'sunda bazı şehirlerin nüfusu 10.000 kişi civarında iken, bazılarının 35.000 kişiye ulaşıyordu. Bu nüfuslar antik çağın çoğu şehrinin merkezi nüfusundan daha küçük değildi.¹³ 10-13. yüzyıllarda Bizans Anadolu'sundaki önemli yerleşim merkezleri arasında Efesos (Efes), Smürna (İzmir), Fokaea (Foça), Pergamon (Bergama), Adramüttion (Edremit), Kuzikos (Erdek-Bandırma arasında), Lampsakos (Lapseki), Puthia (Yalova), Prusa (Bursa), Nikomedeia (İzmit), Nikaea (İznik), Khalkedon (Kadıköy), Herakleia (Ereğli), Amastris (Amasra), Sinope (Sinop), Oinaion (Ünye), Trebizond (Trabzon), Koloneia (Şebinkarahisar), Argüropolis (Gümüşhane), Neokaesareia (Niksar), Artze* (Erzurum yakınlarında), Theodosiopolis* (Erzurum), Manzikert* (Malazgirt), Melitene* (Malatya), Nisibis* (Nusaybin), Edessa* (Şanlıurfa), Podandos (Pozantı), Tzamandos (Samantı), Adana*, Tarsus, Seleukeia (Silifke), Arkhelais (Aksaray), Kaesareia (Kayseri), Sebasteia (Sivas), Saniana (Köprüköy), Ankura (Ankara), Mokissos (Kırşehir), Eukhatia (Mecitözü), Gangra (Çankırı), Kastamon (Kastamonu), Dorülaeon (Eskişehir), Kotüaeon (Kütahya), Sünnada (Şuhut), Polübotos (Bolvadin), Laodikeia (Denizli), Khonae (Honaz), Filomelion (Akşehir), Ikonion (Konya), Attaleia (Antalya) sayılabilir.¹⁴

¹² Bu gruplar hakkında daha geniş bilgi İktisadi Hayat bölümünde ve diğer ilgili alt bölümlerde verilmektedir.

¹³ Vryonis, 1971, s.29 ; Charanis, P. (1975), "Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.2 s.3-20.

¹⁴ Vryonis, 1971, s.6-22. (*) işaretli olan şehirler birinci bölümde tanımlanan Bizans Anadolu'su sınırları dışında kalan ancak Bizans yönetimi ve nüfuzu altında olan şehirlerdir.

Şehir hayatının devamlılığının yanı sıra, Anadolu'nun 10. ve 11. yüzyıllarda bir nüfus artışı yaşadığını ima eden bazı bulgular vardır. Bunlar arasında Anadolu'ya nüfus aktarılması konusundaki aktif politikalar, eski vergi sisteminin gevşekleşmesi ve dinî yönetim yapısındaki gelişmeler bulunmaktadır.

i) Nüfus aktarımının nedenleri devlet politikası ile ilgiliydi ve en önemli neden siyasi merkezin Anadolu'da giriştiği, asayişini sağlama ve askeri ihtiyaçlardan kaynaklanan *yeniden iskan* hareketiydi. Kendi bölgelerinde problemlere yol açan ve orada kalmaları devlet için tehlike oluşturan *uyumsuz* gruplar diğer bölgelere aktarılıyordu. Örneğin 9. ve 10. yüzyıllarda Sivas-Divriği bölgesinde yoğunlaşan, çoğunluğu Ermeni sapkın (heretic)¹⁵ Paulikan mezhebine ve 11. yüzyılda özel olarak Ermenilere bu politika uygulanmış; Paulikanlar Trakya'ya, Ermeniler ise merkezi Ani olan krallıklarından alınarak Kapadokya, Kilikya ve Kuzey Suriye'ye yerleştirilmişlerdi. Askeri amaçlı nüfus aktarımlarında ise iki komşu devlet arasında bir tampon nüfus grubu bulundurma ve yeni ele geçirilen bölgelerin Bizanslılaştırılmasını kolaylaştırma gibi hedefler de vardı. Bir diğer önemli sebep ekonomik amaçlı idi. Yeni ele geçirilen bölgelerdeki ya da çeşitli nedenlerle boş kalmış bir bölgedeki toprakların işlenebilmesi için bölge dışından nüfus getirilmesi Bizans tarihinde sık rastlanan bir durumdu.¹⁶ Devletin, sınırlarına çok yakın bulunan ve potansiyel birer tehlike oluşturan gruplar da devletin düşmanı yerine savunucusu yapılmak üzere Bizans arazisinde iskân ediliyordu. Özellikle Slavlar bu konuda Bizans Devleti için tükenmez bir kaynak sağlıyordu. 7-10. yüzyıllar arasında çeşit-

¹⁵ *heresy*: Kilise'nin resmi olarak tanımladığı Hristiyan doktrininden ayrılma. *Dictionary of Religions*, (1984). Bizans Ortodoksluğunu tanımlayan Kilise Genel Konsilleri'nin kararlarını kabul etmeyen herkes Bizans Devleti gözünde *sapkın* (heretic) idi. Bu konu için bkz. Sapkınlıklar bölümü.

¹⁶ Charanis, P. (1961), "The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire", *Comparative Studies in Society and History*, Vol.3, s.140-154.

li kereler, sayıları kesin olarak bilinmemekle birlikte, Balkanlardan Anadolu'ya aktarılan ve özellikle Bitinya'da yerleştirilen Slav kitleleri 10-11. yüzyıllar öncesi Anadolu nüfusunu arttırarak sözkonusu yüzyıllardaki artışa temel sağladı.¹⁷ Nüfus aktarımı politikalarında ilk sıralarda yer alan Slavlar ve Ermeniler 10 ve 11. yüzyıllara gelindiğinde önemli devlet mevkilerinde dahi görülebiliyordu.

451 yılındaki Khalkedon (Kadıköy) Konsili'nden beri birbirlerinden hoşlanmayan Bizanslılar ve onlara göre sapkın olan Ermeniler arasındaki gerginlik, 10. yüzyılda Bizans'ın gücünün zirvesinde olduğu dönemde Ermeni topraklarını ilhak etmeye başlamasıyla birlikte iyice arttı. Ermeniler, özellikle 10. yüzyılın ikinci yarısında, Bizans'ın Araplardan geri aldığı ve Müslüman ahalinin çekilmesi sonucu büyük ölçüde boşalan Malatya, Tarsus, Antakya gibi şehirlerin yeniden canlandırılması için buralara yerleştirilmişti. 10. ve 11. yüzyıllarda Bizans'ın doğu Anadolu'daki Ermeni topraklarında sürdürdüğü askeri ilerleyiş¹⁸ ile, bu bölgedeki Ermeni krallığı Bizans'a katıldı ve bölgenin Ermeni prens ve soylularına Kapadokya ve Kilikya'da geniş araziler mülk olarak verildi. Prens ve soyluların yer değiştirmesinin, bunların bir hayli kalabalık olan maiyetlerinin de yer değiştirmesi sonucunu verdiğine dikkat edilmelidir. Sadece bir prence ait maiyet 14-16 bin kişi¹⁹ gibi büyük gruplar oluşturabiliyordu. 11. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren görülmeye başlayan Oğuz Türklerinin akınları da bölgeden ayrılarak daha batıya gelen Ermeni sayısını arttırıcı bir rol oynadı. Yeni yerleştiril-

¹⁷ Bu Slav kitlesinin etnik kökeni ve dilini 14. yüzyıla kadar koruduğu ve Osmanlıların, bu bölgenin Helenleşmeye maruz kalmamış Slavlarını asimile ettikleri yönünde görüşler vardır. Mango, 1980, s.29.

¹⁸ Bu ilerleyiş ve 10-11. yüzyıllardaki Bizans-Ermeni ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için Urfalı Mateos'un Vekayi-namesi takip edilebilir.

¹⁹ Vryonis, 1971, s.54; Charanis, 1961, s.147.

dikleri bölgelerde Ermeni nüfusun giderek artması sonucu 11. yüzyıl ortalarında Sivas, Malatya ve Divriği’de sadece Ermenilerden oluşan üç askeri birlik bulunur hale geldi.²⁰ 12. yüzyıldan itibaren ise Kilikya’da, daha çok Ortadoğu’nun küçük Haçlı devletleriyle ilişkide bulunan bir Ermeni krallığı ortaya çıktı.

Bizans İmparatorluğu’nun doğu topraklarında yer alan ve Bizans Ortodoksisine göre *sapkın* bir diğer nüfus grubu ise Süryanilerdi. Süryaniler siyasi bir birliğe sahip bulunmadıklarından Bizans için potansiyel bir tehlike oluşturmuyordu. Ancak bu durum Süryanilerin 11. yüzyıl ortalarında bugünkü kuzey Suriye’den alınarak Zapetra (Doğanşehir), Germanikaea (Kahramanmaraş), Arabissos (Afşin), Tarsus ve Edessa (Şanlıurfa) bölgelerine yerleştirilmelerine engel olmadı.²¹

ii) Bizans’ın erken dönem vergi sisteminde, işgücü yetersizliğinden ötürü araziyi işleyen kişi (*caput*) toprağa (*iugum*) bağlı idi. Yani kendisini işleyecek bir *caput*’u olmayan bir toprak parçası vergilendirilemeyeceği gibi, bir kimse de ancak kendisine düşen bir *iugum* mevcutsa vergi ile yükümlü kılınabiliyordu. Böylece devlet, toprakları için birer *caput* bulmak zorunda kalıyordu. Ancak daha sonraki dönemlerde baş vergisi ve toprak vergisi ayrılmış, 10. yüzyıla gelindiğinde ayrı vergi uygulaması yaygınlaşmıştı. Bu durum kırsal alanlardaki nüfus kıtlığının kalkmış olduğu yönünde bir göstergeydi.²²

iii) Bizans İmparatorluğu’nda bir piskoposluk makamı oluşması için, bir kasaba sayılabilecek kadar nüfusa sahip bir yerleşilmiş bölge gerekmekte, çok küçük yerleşim birimleri piskoposluklar listesine ya da piskoposlukların dinî dokümanları-

²⁰ Vryonis, 1971, s.55.

²¹ Vryonis, 1981, *Studies on Byzantium, Seljuks and Ottomans*, Ch. VI, s.4.

²² Ostrogorsky, G., *History of the Byzantine State* (trans: J. Hussey), 1956, s. 37; Vryonis, 1971, s.26.

na (*notitiae episcopatum*) alınmamaktaydı. 10. ve 11. yüzyıllar boyunca yeni piskoposluklar oluşturulmuş ve daha önceki piskoposluklar, başpiskoposluk ya da metropolitlik olmuştu. Bu gelişme kısmen nüfus artışı kısmen de Bizans Anadolu'sunun 10-11. yüzyıllardaki refahı ve doğu bölgesindeki yeni fetihleri ile ilişkiliydi.²³

Anadolu'daki nüfus yapısının unsurlarından biri de, haklarında çok fazla şey bilinmeyen ama ticari önemlerinin şüphe götürmez olduğu Yahudilerdi. Yahudiler ticaret ve el sanatlarıyla uğraşüyor, önemli ticaret yollarının geçtiği merkezlerde ayrı mahalleler halinde kümeleşiyor, ama hiç bir zaman kalabalık ve önemli bir nüfus grubu oluşturmuyordu.²⁴ 10-13. yüzyıllar arasında, Yahudi bir nüfus grubu içerdiği bilinen bazı yerleşim birimleri arasında İznik, Efes, Sardes (Salihli yakınlarında), Honaz, Silifke, Trabzon, Çankırı, Antalya, Emirdağ ve Şuhut sayılabilir.²⁵ Kaynakların Yahudiler hakkındaki sesizliği muhtemelen Bizanslıların (genel olarak Hristiyanların) onlara karşı olan dinî ve ekonomik hoşnutsuzluklardan kaynaklanmaktaydı. Yahudiler ek vergilemeye ve zaman zaman çeşitli baskılara da maruz kalabiliyordu.²⁶

Anadolu'daki nüfus mozaiğini biraz daha renklendirenler, sayıları, yerleştirildikleri bölgeler ve kalıcı yoksa geçici olarak mı yerleştirildikleri tam olarak bilinemeyen yabancı asıllı paralı askerlerdi. *Thema* birliklerinde ve başkentteki muhafız kıtala-

²³ Vryonis, 1971, s.25-7.

²⁴ İmparatorluktaki toplam Yahudi nüfusunun 15.000 kişiyi geçmediği konusunda Starr, J., "The Jews in the Byzantine Empire 641-1204", Athens, 1939'dan aktaran Charanis, 1975, s.8, dipnot 30.

²⁵ Vryonis, 1971, s. 52; Charanis, 1975, s.8.

²⁶ Runciman, 1975, s.183; Charanis, P. (1947), "The Jews in the Byzantine Empire", *Speculum*, Vol.22, s.75-7. Farklı dinden olanlardan alınan "özel" vergiler Sasani devleti ve İslam geleneğinde de mevcuttu.

rında görevlendirilen gruplar arasında Rus, İngiliz, Norman, German, Bulgar, Arap, Gürcü, Amavut, Ermeni, İskandinav ve (11. yüzyıldan sonra) Kuman, Peçenek, Oğuz gibi Türk kökenliler vardı.²⁷ Anadolu'daki nüfus heterojenliğine yabancı asıllı tacirler de katkıda bulunuyordu. Orta Bizans döneminde Arap, geç Bizans döneminde de Latin asıllı tacirler, Bizans şehirlerinde kent sakinleri kadar bulunması olağan gruptandı.

Bu açıklamalardan sonra Ortaçağlar Anadolusunun sadece *Helen* unsurlar içeren bir coğrafya olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Batı, Orta ve Kapadokya sınırlarına kadar olan Doğu Anadolu'nun hâkim dili ve aynı zamanda devletle ilişkilerin sürdürüldüğü resmi dil olan Helence, hâkim dini ise Ortodoks²⁸ Hıristiyanlıktı. Anadolu'nun Helenleşmesi İskender'in istilaları ile başladı. Ancak Anadolu'nun yerel dillerinin direnişi ve kırsal alanların çok yavaş Helenleşmesi sonucunda Helence ancak 6. yüzyıldan itibaren hâkim bir karakter kazanabildi. Bizans siyasi olayları da bu dilin öne çıkmasında rol oynadı. Ancak Kapadokya'nın doğusundaki bölgelerde, Helen kültürü hâkimiyeti Helen olmayan (Kürtler, Gürcüler, Lazlar, Süryaniler, Ermeniler gibi) unsurlarla karşılaştırıldığında oldukça zayıftı. Kürtler Amid (Diyarbakır), Martüropolis (Silvan), Khliat (Ahlat), Manzikert (Malazgirt) ve Van Gölü'nün kuzeydoğusunda yoğunken, Gürcüler ve Lazlar Doğu Karadeniz bölgesi sahil kesimi ve Kafkaslar'da bulunuyorlardı. 11. yüzyıl Anadolusunun en önemli doğu halkları ise Kahramanmaraş, Malatya, Diyarbakır, Samsat, Nusaybin gibi merkezlerde bulunan Süryaniler ve Erzincan, Sivas, Divriği ve Malatya'da yoğunlukta olan Ermenilerdi.²⁹

²⁷ Vryonis, 1971, s.53.

²⁸ Helence *orthodoksos*; *orthos*: doğru; *doksa*: inanç, görüş.

²⁹ Vryonis, 1971, s.42-54; Doğu Anadolu'daki halkların yerleşim bölgelerinin birinci bölümde tanımlanan Bizans Anadolu coğrafyası dışında kaldığına

Çok uluslu bir imparatorluğun sakinlerini birbirine bağlayan bağları tanımlamak kolay değildir. Ancak Bizans Anadolu'sunda ortodoks inanca sahip ve Helence konuşan herkes vatandaş olarak kabul ediliyordu. Bir kimsenin hangi bölgeden geldiği de önemliydi. Dinî ve bölgesel aidiyet insanlar için pasaport niteliğindeydi. Bizanslılar başka ülkelerden olan yabancıları, Ortodoks inanca sahip olmadıkları için "sapkın" ve "imparatorluk medeniyetinin inceliklerinden mahrum kaba insanlar" olarak düşündüklerinden, küçük görüyorlardı. Ancak kökeni ne olursa olsun Ortodoksluğu kabul eden ve vatandaşlığa kabul edilen her yabancı bir Bizanslı ile evlenebilirdi.³⁰ Özellikle 11. yüzyıldan sonra Bizans-Türk ve Bizans-Latin'ler arası evlilikler yaygınlaşmıştı. Bu durumda evliliğin bir diplomatik araç olarak kullanılmasının da rolü vardı.

10-13. yüzyıllarda Bizans Anadolu'sunda nüfusla ilgili bir diğer gelişme de, Türklerin sürekli ilerleyişine karşı Bizans'ın yeniden inşa ve nüfuslandırma çabalarıydı. Malazgirt savaşından önceki Türk akınları sonucu özellikle Kızılırmak'ın doğusundaki topraklarda şehir duvarlarının yeniden inşaaı veya sağlamlaştırılması çabaları görülüyordu. Malazgirt savaşını izleyen karmaşa ve siyasi çekişme döneminde ise hem Anadolu'daki yerleşim birimlerinin savunmalarının güçlendirilmesi ihmal edilmiş hem de düzenli bir Bizans ordusu kalmadığından, Türkler 1071'den sadece dört yıl sonra İznik'e ulaşmışlardı. Komnenos hanedanı döneminde (12. yüzyıl) girilen şehirlerin yeniden canlandırılması çabaları ile esasında 13. yüzyılda Laskarid hanedanının Batı Anadolu'da sağlayacağı birlik ve refahın temelleri atılmış oldu. Komnenos'lar döneminde

dikkat edilmelidir. Merkezi otoriteye direnen yerel nüfus grupları Bizans hâkimiyetinin bu bölgelere yayılışını güçleştiriyordu.

³⁰ Mango, 1980, s. 1-31; Runciman, 1975, s.182.

Bitinya'da Kibotos (İzmit Körfezinde bir kıyı köyü) ve Sidera (Simav yakınında) kaleleri yapıldı. Türkler Anadolu kıyılarından uzaklaştırıldıktan sonra Adramuttion (Edremit), Attaleia (Antalya) ve İzmir-Antalya arasındaki pek çok kıyı kasabası yeniden inşa edildi. Korükos (Silifke yakınında), Silifke ve Dorülaeon (Eskişehir) onarıldı. Laodikeia (Denizli) duvarlarla çevrildi, Malagina (Osmaneli) ve Pülae (Yalova yakınında) kaleleri yeniden inşa edildi, Pergamon (Bergama)-Khliara (Kırkağaç)-Edremit bölgesi kuvvetlendirildi. Yıkılmış ya da terkedilmiş kasabaların yeniden inşası aynı zamanda buraların nüfus bakımından yeniden canlandırılması anlamına geliyordu. Eskişehir, Osmaneli, Edremit ve İzmir-Antalya arası kıyı kasabaları Türk istilasının sonucu Bizanslılarca büyük ölçüde terkedilmiş ve Ege adaları ve Trakya'ya bir nüfus akışı olmuştu. Ayrıca kırsal nüfusun güvenli bir yer bulmak için duvarlarla çevrili şehirlere ya da mağara, orman, dağ gibi doğal sığınaklara çekilmiş olabileceklerini unutmamak gerekir. Çoğu kırsal alan ve tarla işlenemez hale gelebiliyor ve bazı kasaba ve köyler uzunca süreler harabe halinde kalabiliyordu. Ege kıyılarında Aleksios Komnenos (1081-1118) bu bölgenin eski sakinlerini tekrar yerleştirmeye muvaffak oldu. Daha çok, Akşehir, Konya, Niksar gibi Türkler elindeki topraklarda bulunan Bizanslı "sığınmacılar", yeniden nüfuslandırma hareketinde kullanılıyordu. Bu harekette kullanılan yabancı gruplar da vardı: İzmit yakınlarında çiftçi ve asker olarak yerleştirilen Sırplar, Truva'da Ermeniler, Biga'da Latinler gibi. 13. yüzyılda İznik İmparatorluğu döneminde *pronoia* sahibi veya asker olarak iskan edilen Giritli Helenler, Latinler ve Kumanlar da vardı. Bu yeniden yerleştirme hareketi dinî sahaya da yansdı ve piskopos ve metropolitler Batı Anadolu'daki kiliselerine geri döndü. Komnenos'ların bu politikasını İznik İmparatorluğu zamanında Balkanlar ve Ege adalarından yeni nüfus getirerek Laskarid'ler de devam ettir-

di.³¹ İlgili dönem içinde (11-12. yüzyıllar) meydana gelen ters yönlü bir nüfus hareketi ise, Bizans'ın Avrupa'daki topraklarını koruyabilmek için Balkanlar ve İtalya'ya asker göndermesiydi. Ancak gönderilen asker miktarının, yukarıda değinilen, çeşitli sebeplerle Anadolu'ya getirilen nüfustan çok daha az olduğu ve Anadolu'da bir nüfus azalışına yol açmadığı rahatlıkla varsayılabilir.

³¹ Vryonis, 1971, s.216-220; Türk akınlarnın tahrip ettiğı Bizans yerleşimleri hakkında bkz. ibid., s.166-7.

3.

Tarihi Arka Plan

3.1. Giriş

Bizans İmparatorluğu'nun temelinde üç gelenek bulunuyordu: Helen kültürü, Roma devlet geleneği ve Hıristiyanlık. Bizans'ın dili ve yazılı üst kültürünün önemli bir kısmı Helenceydi ve imparatorluğun son yüzyıllarında Bizanslılar kendilerini *Helen* olarak ifade etmeye başlamışlardı.¹ Ancak bu *Helenlik* antik çağdaki Yunan kültürü olmayıp, İskender'in seferleri sonrasında ortaya çıkan, içinde ilk defa doğu ve batı kültürlerini birleştiren ve bütün Eski Dünya'da bir üst kültür oluşturan yeni bir *Helenlik*'ti.

Bu yeni kültür dönemi M.Ö. 4. yüzyılda başladı. İskender'in M.Ö. 334-324 yılları arasında Yunanistan'dan Hindistan'a kadar uzanan seferi sırasında, Yunanistan'daki saf Helen gelenekleri ile doğu dünyasına ait çeşitli kültürler ilk defa ticaret, diplomatik ilişkiler ve savaş gibi tekil olaylar dışında, geniş anlamda karşılaşmıyordu. Üstelik İskender bilinçli olarak kültürlerin karışması yönünde politikalar izliyordu. Böylece insanlığın o güne kadar birbirlerine yabancı kültürleri bilinir ve kozmopolit bir kültür her yerde hâkim hale geldi. İskender'in ölümünden sonra Anadolu,

¹ Bkz. Nüfus bölümü.

İran, Mezopotamya, Suriye ve Mısır gibi bölgelerde ortaya çıkan Helenistik krallıklar hem Yunanistan'ın Helen kültürünü hem Ortadoğu'nun imparatorlukçu devlet geleneğini hem de kuruldukları bölgenin önceki kültür geleneğini içinde birleştiriyordu. Üstelik Anadolu, Helenistik dönemden önce bir süre Pers egemenliğinde kalmış ve bir dereceye kadar İranî etkiye maruz kalmıştı. Helenistik krallıklardan sonra M.S. 4. yüzyıla kadar olan dönemde ise Anadolu'da Roma egemenliği vardı. Bizans İmparatorluğu Anadolu topraklarında hayat kazanmadan önce aynı topraklar *doğululaşmış* bir Helenlik tecrübesi geçirmiş, hatta Roma devlet geleneği bile Bizans'a, Helenistik dönem sırasında doğu dünyasından devraldığı bazı unsurlarla birlikte geçmişti. Böylece Bizans'ın M.S. 4. yüzyıldan itibaren devralacağı *doğululaşmış* Helen kültürü Helenistik dönemde şekilleniyor, Anadolu coğrafyası ve Roma İmparatorluğu aracılığıyla da Bizans'a geçiyordu. Bu nedenle 3.bölümün ilk alt bölümünde Helenistik dönemde oluşan ve doğulu unsurlar taşıyan *yeni* kültür ve özellikleri üzerinde durulmakta, daha sonraki alt bölümlerde ise Bizans'ı oluşturan diğer iki temel unsur ele alınmaktadır.

3.2. Hıristiyanlık Öncesi Helen Kültürü

İskender'in² Asya seferi sonunda kurduğu imparatorluk onun genç yaşta ölümü yüzünden çok kısa sürdü. Ölümünden sonra henüz çok küçük olan oğlu tahta çıkarılmak istendiyse de, naiplik konusunda anlaşma sağlanamayınca imparatorluğun üst düzey yöneticileri ve komutanları arasında bir haleflik mücade-

² Eser boyunca şehir, bölge, kişi adları, genel bir tutarlılık sağlayabilmek için, ilgilenilen dönemlerdeki okunuşlarının bugünkü Türkçe'deki yazılışları ile verilmiştir. Aleksandros yerine İskender ifadesinin kullanılmasının sebebi ise, onun tarihe mal olmuş bir şahsiyet oluşu ve bu nedenle Türkçe'de yerleşmiş bir karışılığının bulunuşudur.

lesi başladı ve İskender'in kurduğu imparatorluğun çeşitli parçalara ayrılmasıyla Helenistik Krallıklar oluştu. Bunlar arasında Attalid Krallığı (M.Ö. 283-133) Bergama ve çevresinde; Kommagene Krallığı (M.Ö. 162-M.S. 17) Adıyaman, Gaziantep ve Kahramanmaraş bölgesinde; Ptoleme Krallığı (M.Ö. 305-30) Mısır'da; Selefki Krallığı ise (M.Ö. 305-64) Suriye, Mezopotamya, İran ve Anadolu'nun bir bölümünde hüküm sürdü. Mısır'daki hanedanın kurucusu olan I. Ptolemaios Soter, İskender'in özel muhafızı, Selefki hanedanının kurucusu I. Seleukos Nikator da İskender İmparatorluğu'nun Babil eyaleti valisi idi. Bu Helenistik krallıklar içinde Attalidler ve Kommageneler diğerlerine göre çok küçük coğrafi alanlara hâkim oldukları ve bağımsızlıkları çok kısa sürdüğünden, dönemlerinin önemli askeri ya da siyasi güçleri arasında yer almıyordu. Son Attalid hükümdarı III. Attalos (M.Ö. 138-133) ölürken devletini Roma'ya miras bıraktığı, Ptolemeler ise Mısır'da hüküm sürdükleri ve Mısır geleneği sonuç olarak Bizans uygarlığı üzerinde belirleyici olmadığı için, konu bakımından sadece Selefki Helenistik Krallığı özel bir önem taşımaktadır.

İskender'in ölümünden sonra imparatorluğunun en geniş kısmını ve bir zamanlar Hakhamaniş Pers İmparatorluğu'nun merkezi alanlarını oluşturan toprakları Selefkiler devraldı. Bu topraklar içinde Anadolu'nun önemli bir kısmı, Suriye, Mezopotamya ve İran vardı. Suriye ve Mezopotamya Selefki topraklarının ağırlık merkezini oluşturuyordu. Selefkiler İskender'in başlattığı *kültürlerin karışması* politikasını sürdürdü; Hakhamaniş İmparatorluğu'ndan devraldıkları eyalet yönetim sistemi, kalabalık saray kadrosu, harem, gösterişli saray törenleri, ordu birlikleri ve savaş araçları gibi özellikleri benimseyip devam ettirdiler. Böylece Ortadoğu'da farklı kültürlerin birbiriyle etkileşmeye devam ettiği dönem Selefkilerin uzun hâkimiyet dönemi olmuş ve doğu geleneğinin bazı özellikleri

Selefkiler aracılığıyla önce Roma'ya oradan da Bizans'a geçmiş görünmektedir.

3.2.1. *İskender Öncesinde Ortadoğu ve Anadolu*

İskender'in ünlü fetihleri ile oluşturduğu imparatorluk, büyük ölçüde kendisinin son verdiği Hakhamaniş Pers İmparatorluğu'nun yönetim yapısına dayanıyor ve hemen hemen aynı toprakları içeriyordu. Bu nedenle İskender'in seferinden hemen önce İran, Anadolu, Mısır, Suriye, Filistin, Mezopotamya olmak üzere tüm Ortadoğu'ya hâkim olan Hakhamaniş İmparatorluğu'nun organizasyonundan bahsetmek uygun olacaktır.

İran'da M.Ö. 559-529 yılları arasında hüküm süren II. Kuru, çeşitli küçük krallıklar arasında yükselerek kısa süre içinde Çanakkale boğazından Hindistan sınırlarına ve Ceyhun ırmağı ötelere uzanan, o zamana kadar benzeri görülmemiş büyüklükte bir imparatorluk kurdu. Hanedanın ceddinin Hakhamaniş adlı bir kişi olduğuna inanıldığı için imparatorluk da bu adla anılıyordu. Anadolu ve Mezopotamya'yı ele geçirdiği zaman Kuru, hoşgörü göstererek yerel tanrılara tapınılmaya devam edilmesine izin verdi. Oysa o dönemde yaygın olan davranış, herhangi bir ülkeyi fetheden hükümdarın yerel tanrıları yasaklayarak kendi tanrılarına ibadeti zorunlu kılmasıydı. Kuru'nun davranışı ise, çok sayıda ayrı halktan oluşan Ortadoğu'yu tek yönetim altında toplamasını kolaylaştıran bir yönetim yeniliği oldu. Daha sonra II. Kambujiya (M.Ö. 529-522) döneminde Mısır'ı da fetheden Persler, eski dünyayı ilk defa olarak tek yönetim altında topladı. Daha önce Mezopotamya tanrılarına inanışın serbest bırakılması gibi bu kez Kambujiya Mısır'da yeni tebasına kendini meşru göstermek için firavunların protokolünü benimseyip onlar gibi giyinmeye ve davranmaya başladı. Böylece Hakhamaniş İmparatorluğu eski Asur İmpara-

torluğu gibi fetih ve fatih kavmin baskısı siyaseti yerine hoşgörölü ve büyük bir konfederasyon yönetimi getirdi. Hakhamaniş İran'ı, Perslerce önderlik edilen ama çok sayıda halkın malî, askerî ve teknik kaynaklarıyla sürdürölen bir nevi "süper güç"tü. Ancak Persler, Helenler, Mısırlılar, Sami kavimler, göçebeler ve daha birçok küçük etnik grubu aynı merkezin yönetimi altında tutmak çok zordu. İmparatorluk neredeyse yarı-bağımsız valilerce yönetilen eyaletler, tabi krallıklar, tamamen itaat altına alınamayan göçebe kabileler ve merkeze çok zayıf bağlarla bağli olan 'site'lerden oluşuyor ve her fırsatta dağılmaya hazır bir görüntü sunuyordu. Çok farklı dil ve dinleri kapsayan böyle bir imparatorluğu sürekli olarak zora dayanmadan yönetmenin tek yolu ise hoşgörölü bir mutlak hükümdarlıktı.³ İşte Hakhamaniş Pers İmparatorluğu bu mutlak hükümdarlık özelliğini Darayavahu (M.Ö. 521-486) döneminde kazandı: Pers kralı kudretini artık tanrıların idare ve korumasından alıyordu. Darayavahu İran'da Ahuramazda'nın, Anadolu'da Kibele'nin, Mezopotamya'da Marduk'un (değişik coğrafyalar için yerel/bölgesel olarak kabul gören en büyük tanrının) temsilcisi idi. Buna göre Pers kralı zorla saltanat kuran bir fatih değil tanrılara ait hükümdarlığın meşru bir varisiydi. Böylece İran'da da Ortadoğu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi iktidarın yukarıdan bağışlandığı fikri işleyişe geçmiş oluyordu. Hem peygamberleri hem de kralları tanrı seçiyordu ve bu nedenle insanların bu konudaki tercihleri önemsizdi. Yunanistan ise klasik çağında ne bir peygamber ne de bir büyük kral çıkarmıştı. Batı geleneğine yabancı olan bu iki kurum Asya'da sosyal ve siyasi hayatta uzun zamandır bilinmekteydi. İnsanların tanrının isteklerine ve

³ *Mutlak* ifadesi ile teokratik bir iktidar temeli kastedilmektedir. Yönetme erki insanlar tarafından değil, tanrı(lar) tarafından belirlenen bir kişiye yukarıdan bağışlanan bir görevdir.

temsilcisinin iktidarına boyun eğmeleri ve devlet yönetimine katılma bakımından pasif kalmaları şeklinde özetlenebilecek olan doğu dünyasının bir yönetim özelliği bu suretle Hakhamanişlerde ortaya çıkmış oluyordu.⁴

Darayavahu döneminde Hakhamaniş İmparatorluğu'nda yirmi üç *satraplık* (eyalet) vardı. Bu eyaletler Pers kralını temsil eden ve doğrudan krala karşı sorumlu olan *satraplar* (valiler) tarafından idare ediliyordu. Her *satraplıkta* birbirinden bağımsız ve her biri kral tarafından tayin edilip sadece saraydan emir alan üç önemli görevli bulunuyordu: satrap, genel katip ve komutan. *Satraplar* soylulardan olduğu kadar sadakati takdir edilen fakir sınıflardan hatta Pers olmayan yerel güçlü ailelerin bulunduğu bölgelerde bunlar arasından dahi seçilebiliyordu. *Satraplar* hükümdarın hoşnutsuzluğuna uğramadıkça bu mevkide kalıyorlar, eyaletlerde başkentteki saray hayatının küçük ölçekte bir kopyasını oluşturmaya ve sürdürmeye çalışıyorlardı. Kendilerine bağlı kalabalık maiyetleri, muhafızları ve sarayları olup, vergi toplama, adalet hizmetleri, genel asayiş sağlama ve eyaletten geçen yolların bakımını yapma gibi görevleri vardı. Eyaletteki bir diğer görevli olan genel katip kral temsilcisi olarak *satrapın* baş yardımcısı idi. Gerçekte ise onun hareketlerini gözetleyerek krala haber vermekle görevliydi. Komutan ise eyaletteki askeri kuvvetlere kumanda ediyordu. Darayavahu sivil ve askeri otoritenin aynı kişide olmamasına özen göstererek *satrapların* zamanla bağımsızlık iddiasına kalkışmaları ihtimalini önlemek istemişti. Bununla da yetinmeyerek her yıl eyaletleri denetleyerek rapor vermek üzere *kralın gözü* ya da *kralın kulağı* adı verilen görevliler istihdam etti. Bunlar bir nevi kraliyet istihbarat servisi niteliğinde görevlilerdi.⁵

⁴ The Cambridge Ancient History (1974), Vol.4, s.184-200.

⁵ Lewis, D. M. (1977), *Sparta and Persia*, s.25.

Hakhamaniş İmparatorluğu Ortadoğu'nun değişik halklarını tek yönetim altında toplamayı başardı; özellikle eski Asur ve Babil krallıklarının şiddete dayanan rejimlerinin yerine hoşgörölü bir yönetim ikame etti. İmparatorluğun Pers nüfusundan, başında Perslerin bilgi ve ışık tanrısı olan Ahuramazda'nın temsilcisi olarak *Krallar Kralının* yer aldığı hanedana sadakat bekleniyordu. Pers kralı Mısır firavunları gibi yeryüzünde bir tanrı değildi; ancak sıradan bir insan da değildi: Ahuramazda'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak ismen ve şahsen seçmiş olduğu kişiydi. İktidarı doğrudan Ahuramazda'nın isteğine dayandığından hiç bir kuvvetle sınırlandırılmamıştı. Başta *satraplar* ve komutanlar olmak üzere imparatorluğun bütün halkı *kralın kulu (bandaka)* idi. Krallar Kralı'nı gördükleri zaman bütün halk yere kapanarak secde etmekle yükümlüydü. Ancak Hakhamaniş kralları Mısır firavunları gibi tanrı oldukları iddiasında bulunmadıklarından, tebalarının secdeye kapanması tapınma değil bir saygı gösterisi idi. İmparatorluğun diğer halkları için ise kral, onların tanrılarının temsilcisi ya da Mısır örneğinde olduğu gibi yönetici-tanrı idi.

Krallar kralının yetkileri sınırsız olmakla birlikte, Hakhamaniş İmparatorluğu'nun kuruluşunda katkısı bulunan yedi büyük Pers ailesi devlet işlerinde söz sahibi bulunuyor, bu ailelerin reisleri kralın danışma heyetini oluşturuyordu. Pers kralı ilahi adaleti yeryüzünde yayan bir temsilci niteliğinde olduğundan özellikle hukuki konularda karar vermekle yükümlüydü. Yönetim ve adalet teşkilatının başı olan kral aynı zamanda ordu komutanı idi. Savaşlarda ordunun merkezinde bulunuyordu. Para bastırmak, taç ve eflatun kumaştan elbise giymek hakları sadece *Krallar Kralına* aitti. Hakhamaniş sarayında kalabalık bir görevliler grubu bulunuyordu. Kralın hizmetlerini gören çok sayıda görevli arasında saray muhafız kıtaları komutanı, haremden sorumlu haremağası, kâtipler, saray kahyaları,

kapıcılar, kılıç taşıyıcılar, kadeh taşıyıcılar, avcılar, şarkıcılar, şairler, kraliyet sofrasından ve mutfaktan sorumlu görevliler vardı. Hakhamanişler kendi kızları ve kızkardeşleri ile evlenebildiklerinden harem kurumu devlet işlerine hanedanın kadın üyelerinin de karıştığı önemli bir konumdaydı. Hakhamanişler hadımlık ve harem kurumlarını Babil geleneğinden almışlardı. *Krallar Kralı'nın* oda hizmetini gören köleler ve haremden sorumlu haremağası hadımdı. Hadımların önemli devlet görevlerine ve *satraplıklara* getirildiği görülüyor, böylece yönetim yapısına girerek devlet işlerinde önemli roller oynuyorlardı. Haremden cariyelerinden başka kralın yasal eşi olan karıları da vardı. Çok eşlilik ve cariyelerle dolu bir harem hayatı, bir yanda Hakhamaniş sülalesine mensup insan sayısını arttırarak imparatorluk idaresinde ve askerlik işlerinde görevlendirilebilecek nüfus sağlarken, diğer yanda tahtı elde etmeye yönelik girişimler için elverişli bir ortam oluşturunuyordu.⁶ Hakhamaniş hanedanında krallık babadan büyük oğula geçiyor fakat büyük oğulun annesinin asil olması ve babasının krallığı zamanında doğmuş olması gibi özellikler dikkate alınıyordu.⁷

Hakhamaniş İmparatorluğu'nun yönetimindeki topraklar içinde Anadolu ve Anadolu'da önemli bir İran nüfus ve kültür varlığı bulunuyordu. Özellikle I. Darayavahu'nun (M.Ö. 521-486) yaptırdığı ve Hakhamaniş başkenti olan Sus'u Anadolu'daki en önemli Pers satraplığı olan Lidya'nın başkenti Sardes'e bağlayan *kral yolu*, Uzakdoğu'yu karadan Akdeniz'e bağlamak suretiyle Anadolu'yu Persler için çok önemli hale getiriyordu. Herodotos'a göre Sus ile Sardes arasında yüz on bir

⁶ Tezel, Y. S., "Orta Doğu'nun 'İmparatorlukçu Devlet' Geleneğinin Ardındaki Klasik Tecrübe Olarak Hakhamaniş Devletine Bir Bakış: Pers İmparatorluğu'nda Askeri-İdari-Siyasi Örgütlenme, Kurum ve Yapılar", *Türkiye Günü* 14, Bahar 1991, s.19-20.

⁷ *The Cambridge Ancient History* (1974), Vol.4, s.184-190.

konak yeri vardı ve yol üç ayda alınıyordu.⁸ Anadolu'daki önemli Pers merkezleri arasında Sardes, Hierokaesareia (Akhisar yakınlarında), Dasküleion (Manyas gölü güneyinde), Komana (Tufanbeyli yakınlarında), Komana (Tokat yakınlarında), Tuana (Kemerhisar) ve Mazaka (Kayseri) vardı.⁹ Hakhamanişlerden önce Anadolu'da özellikle kıyı bölgelerde Helen şehirleri, kültürü ve tapınakları yaygındı. M.Ö. 5. yüzyılda Persler hakkında bilgi veren Herodotos, Perslerin tapınakları ve tanrıların kült imajlarının olmadığını söylemekteydi.¹⁰ Gerçekten de Perslerin Ahuramazda tasvirleri tapınma için değil belirli olayların anlatımı içindi. Ancak M.Ö. 5. yüzyılda Anadolu'yu ele geçiren Persler bu dönemden sonra özellikle Anadolu'daki Helen kültüründen etkilenerek bazı değişiklikler geçirmiş, kült amacıyla tasvir edilen ilk ve tek Pers "tanrıçası" Anahita, Anadolu'da kendine özgü tapınak ve rahipleriyle birlikte ortaya çıkmıştı. Bunun Anadolu'da yaygın olan Helen tanrıçası Artemis ve tapınaklarından bir etkilenme olduğu düşünülmektedir.¹¹

3.2.2. İskender'in Seferi ve İmparatorluğu

İskender'in M.Ö. 334'te başladığı Asya seferi insanlığın o güne kadar gördüğü en büyük askeri projeydi. İskender hem daha önce Anadolu'yu işgal eden ve Helenlerle uzunca bir süredir savaş halinde olan Perslerden intikam almak istiyor hem de tanrı tarafından kendisine bütün insanlığı kaynaştırmak gibi bir

⁸ Herodot Tarihi (Çev: Müntekim Ökmen, 1983), s. 274.

⁹ The Cambridge History of Iran (1983), Vol.3-Part I, s. 102-3; Umar, Bilge (1993), Türkiye'deki Tarihsel Adlar.

¹⁰ Herodot Tarihi, s.64.

¹¹ The Cambridge History of Iran (1983), Vol.3-Part I, s.100-1.

ilahi görev verildiğine inandığından¹² bunu gerçekleştirmek istiyordu. Önce Anadolu'yu sonra Suriye, Mısır ve Mezopotamya'yı alan İskender daha sonra Hamadan ve Hazar denizi kıyılarından Semerkant ve Taşkent'e ulaştı. Oradan güneye Kaşmir'e doğru devam ederek Ganj nehrini geçti. Ancak birliklerinin daha ileriye gitmeyi reddetmesi üzerine geri dönmek zorunda kaldı. Karaçi üzerinden M.Ö. 324'te Sus'a döndü ve Asya imparatoru olarak hüküm sürmeye başladı.

İskender'in imparatorluğu kendisinden önce Hakhamanişlere ait olan topraklar üzerinde kurulmuş olup büyük ölçüde Hakhamanişlerin devlet organizasyonuna dayanıyordu. İmparatorluk esasen bağımsız bir takım devletlerin bir topluluk halinde birleştirilmesinden meydana gelmişti ve bu devletlerin hiç biri diğerine herhangi bir şekilde tabi değildi. Birleşme bir anlaşma ile sağlanmış olmayıp İskender'in şahsında ortaya çıkıyordu. İskender de Hakhamanişlerin karşılaştığı sorunla yüz yüzdü: birbirinden çok farklı özelliklere sahip halkları aynı yönetim altında toplamak oldukça zor bir işti. Üstelik kendisi ve hizmetindeki (Makedonyalı) askeri ve sivil görevliler doğu halklarından birine mensup olmayıp tamamen ayrı bir gelenekten geliyorlardı. Ancak İskender üstün şahsiyeti sayesinde bu halklar için çeşitli hükümdarlık vazifelerini "aynı anda" yerine getirmeyi başardı. Persler için krallar kralı, Makedonyalılar için millî kral, (Yunanistan'daki) Helenler için Korinthos birliğinin reisi, Mısırlılar için firavun ve tanrı, Babilliler için ise Babil şehri kralı idi. Özellikle Persler bakımından İskender, Hakhamaniş Pers İmparatorluğu'nun meşru varisiydi. Son Hakhamaniş imparatoru III. Darayavahu'nun (M.Ö. 336-330) kızı ile evlenmesi, Asya devletlerine ait olan bütün emir ve mektupların III. Darayavahu'nun mührü ile mühürlenmesi, Asya topraklarında

¹² Ferguson, J. (1973), *The Heritage of Helenism*, s.8; Eliade, 1982, Vol.2, s.204.

sık sık Pers krallarının resmi elbisesini giymesi, Asyalı elçiler kabul edildiğinde kabul töreninin Pers geleneklerine uygun ve kalabalık bir saray maiyeti ile birlikte yapılması, İranlılarla Helenler arasında kaynaşmayı sağlamak için İran tarzı selamlama (krala saygı) töreninin benimsenmesi gibi unsurlar, Perslerin gözünde onun meşruluğu kanaatini devam ettiriyordu.¹³

İskender'in Perslerden devraldığı anlaşılan en önemli kurumlardan biri *khiliarkhos* mevkii idi. Bu görevli saraydaki olayların kontrolünü sağlıyordu. İslami devletlerdeki *vezir* kurumunu hatırlatan bu mevki sıradan işlerle ilgili pek çok küçük ayrıntının krala ulaşmasını engelleyen bir filtre vazifesi görüyordu.¹⁴ Bu gibi saray özellikleri İskender'in giderek doğu geleneğinin etkisinde kalmaya başladığını göstermekteydi. Çünkü harem, hadımağaları teşkilatı, vezirlik gibi kurumlar ve krala bir haber ya da bir istek iletilmek istendiği zaman usule uygun bir tören düzenlenmesi, herkese kralı serbestçe görme izni verilmemesi, başlangıçta Makedonyalı soyluların çocukları tarafından görülen saray hizmetlerinin zamanla kölelere verilmesi gibi unsurlar Helen geleneğinde olmayan ve İskender'in çevresini saran *doğulu* unsurlardan etkilenerек giriştiği uygulamalardı.¹⁵

¹³ Rostovtzeff, M. (1964), *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, s.126-130; Lerner, R. E., Meacham, S. and McNall Burns, E. eds., (1988), *Western Civilizations*, s.154; Eliade, 1982, Vol.2, s.204. İran'da birbirini selamlama geleneği farklı sosyal sınıflar için farklılıklar gösteriyordu.

¹⁴ Grainger, J.D. (1990), *Seleukos Nikator: Constructing a Hellenistic Kingdom*, s.18.

¹⁵ Saray hizmetlerini, esasında birer şeref unvanı olan saray memuriyetlerine sahip yüksek rütbeli devlet görevlileri yerine getiriyordu. Bu memuriyetler arasında yedi kişiden oluşan kralın şahsi muhafızları da (*somatofülakes*) bulunuyordu. Daha sonra Mısır kralı olan Ptolemaios ve İskender'in ölümünden sonra imparatorluk naibi olan Perdikkas bunlar arasındaydı. Muhafızlardan sonra kralın *arkadaşları* ya da *doştları* (*filoi*) denen görevliler geliyordu ve bu gruba Makedonya asilzadeleri dahildi. Başlangıçta bunlar

İskender'in imparatorluğu kurumsal yapısı olan bir devlete dönüşmemiş çünkü kral yerleşmiş bir yönetim yapısını tamamlayamadan ölmüştü (M.Ö. 323). 323 yılında imparatorluğun özellikle uzak eyaletlerinde savaş hali sürüyor, bazı eyaletleri ise İskender'in generalleri yönetiyordu. Asya topraklarında Perslerden devralınan *satraplık* sistemi devam ettiriliyordu.¹⁶ Bunlar arasında Frigya, Karya, Lidya, Kapadokya, Kilikya Suriye, Mısır ve Mezopotamya *satraplıkları* vardı. Perslerin eyalet valilerine verdikleri unvan olan *satrap* aynen muhafaza edildi. Helenler bunun yanı sıra vali için *strategos* unvanını da kullanıyorlardı. İskender ve Helenistik krallıkların Perslerin merkez ve eyalet arşivlerinden geniş ölçüde yararlanmış olmaları da muhtemeldir. Eyalet yönetim sisteminin sürdürülmesi ve İskender'in de büyük bir devlet arşivi ve genel yazmanlık kadrosu oluşturması böyle bir etkileşmeyi göstermektedir. Saraydan uzakta görevli olan yüksek rütbeli subay, memur ve *satraplar* her an İskender ile yazılı haberleşmeleri sürdürüyor ve raporlarını gönderiyorlardı. İskender, *satrapları* kısmen soylu Makedonyalılardan ya da sarayındaki Helenlerden, kısmen de nüfuz sahibi Asyalılardan seçiyordu. Perslerin sadakatine tam olarak güvenemediği için *satrapı* Asyalı olan eyaletlerde yüksek rütbeli bir Makedonyalı subay bulunduruyordu. Bir nevi müfettiş niteliğinde olan bu subay Hakhamaniş İmparatorluğu'nda eyaletlerde bulunan ve *satrapların* ne türden faaliyetler içinde bulunduğunu krala haber veren kralın gözü ya da kralın kulağı un-

İskender'in isteğine bağlı olmaksızın kökenleri gereği bu mevkide bulunuyorlardı ve sadece bu grup kralın huzuruna her zaman serbestçe çıkma hakkına sahipti. Zaman içinde sayıları azaltılmış, saray hizmetlerinde köleler ön plana geçmiştir. Bu grubun ismi, Makedonya'daki yönetim organizasyonunun doğunun imparatorlukçu devlet geleneğinden oldukça farklı bir görünüm sergilediğini açık bir şekilde belirtmektedir.

¹⁶ *The Cambridge Ancient History* (1975), Vol.7, s.166.

vanlı görevlileri hatırlatmaktaydı. *Satrapların* görevleri arasında eyaletin genel güvenliğini, tabi şehir ve küçük devletlerin denetimini, yol, liman ve tapınakların yapılmasını ve onarımını sağlamak yer alıyordu.¹⁷

İskender on yıl süren seferleri sırasında temelde Helen ve Makedon unsurlardan oluşan bir orduya dayandı. Savaşlar ve salgın hastalıklar sonucu uğranılan kayıplar ve ele geçirilen şehirlerde bırakılan birlikler nedeniyle azalan ordu mevcudu önceleri Yunanistan'dan getirilen takviye birlikler ve paralı askerler ile telafi edilmeye çalışıldı ancak zamanla orduda yerel nüfustan da yararlanılmaya başlandı. Doğu topraklarının genişliği ve hızlı askeri seferlere olan ihtiyaç yerel halktan da hafif donanımlı piyade ve süvariler toplanmasını gerektiriyordu. Böylece eskiler yanında yeni askeri birlikler oluşturuldu. M.Ö. 323 yılında İskender'in ordusu artık bir Helen-Makedon ordusu olmaktan çıkıp çok halklı bir imparatorluk ordusu haline gelmişti. İçinde Makedon, Helen, Pers unsurlar, İranlı göçebe kabile mensupları, paralı askerler, Karya, Likya ve diğer Anadolu *satraplıklarından* gelen Anadolu destek birlikleri vardı. Makedonya piyadesi ve Pers süvarileri *arkadaşlar (hetairoi)*, Pers piyadesi ise *maiyet adamları (pedzetai)* şeref unvanlarını taşıyorlardı. Orduda *bematistai* adıyla bilinen bir birlik olup, ordunun katettiği yolları ve istasyonlar ve şehirler arasındaki mesafeleri ölçmek, yolların durumunu, iklim, bitki ve hayvan cinslerini kayıt etmekle görevliydi.¹⁸

İskender imparatorluğun ulaşım sisteminde de Perslerin sisteminden yararlandı. Kral yolu ve diğer yollar ticaret ve haberleşmeyi oldukça kolaylaştırıyordu. Öte yandan İskender tarafından kurulan ve uygun coğrafi yerlerde kuruldukları için

¹⁷ ibid., s.167.

¹⁸ *The Cambridge Ancient History* (1975), Vol.6, s.348-350.

hızla gelişen şehirler bu yol sistemini güçlendiriyordu. Bunlardan İskenderiye, İskenderun, Herat, Kandahar gibi şehirler bugün de önemlerini sürdürmektedir. İskender Helen olanlara dost, olmayanlara düşman gibi davranmak yerine tüm tebasının refahını yükseltmeye ve kültürlerin kaynaşmasına çalışıyordu. Bu amaçla Mezopotamya'nın sulanmasını sağlayan eski Babil kanal sistemini onarmış, Mısır'ı Basra Körfezi üstünden Mezopotamya'ya denizden bağlamak için Arabistan kıyılarını keşfettirmişti. Ayrıca subay ve askerlerini fethedilen şehirleri yağmalamaktan kesinlikle menetmesi, Helen ve Makedonların yerli kadınlarla evlenmelerini teşvik etmesi ve Helen olanlarla olmayanlar arasında ayırım yapmamasından dolayı İskender bütün tabası tarafından iyi bir şöhretle anılıyordu.¹⁹

3.2.3. Bir Helenistik Krallık: Selefkiler

İskender'in ölümünden sonra imparatorluğunun önde gelen üst düzey yöneticileri ve komutanları imparatorluktan pay kapma yarışına giretiklerinden yaklaşık on yıl süren bir mücadele dönemi başladı. Bu mücadeleler sırasında, İskender'in ölümünden önce Babilonya *satrabı* olan Seleukos bu bölgeyi ele geçirerek M.Ö. 305 yılında kendi adına bir devlet kurmayı başardı. Uzun süren hükümdarlığının sonunda ise (M.Ö. 305-281) devleti Suriye, Mezopotamya, İran ve Anadolu'nun büyük bölümünü kapsıyordu. Önce Hakhamanişlerin sonra İskender'in hükmettiği toprakların çoğunu şimdi Selefkî hanedanı yönetiyor, Seleukos'un imparatorluğu da çok sayıda ve değişik kökenli nüfus gruplarını bir arada tutuyordu. İran ve Mezopotamya'da eski Sümer ve Elam kültürleri, Babil ve Asur unsurları vardı. Ayrıca doğuda Hint uygarlığı, kuzeybatıda Kafkas ka-

¹⁹ *The Cambridge Ancient History* (1975), Vol.7, s.155-196; Ferguson, 1973, s.8.

bileleri ve Ermeniler olmak üzere İran'ın etkileşim alanı çok genişti. Anadolu'da ise Helen kültürü ve şehirlerinin hâkim olduğu batı kıyıları dışında, iç bölgelerde yaşam tarzları ve gelenekleri bugün bile az bilinen ve Anadolu'nun bilinen dil gruplarıyla ilişkilendirilemeyen halkları, ayrıca Kapadokya ve Pontos bölgesinde İskender döneminde bile bağımsızlıklarını iddiada devam etmiş olan Pers nüfus grupları bulunuyordu. Bu kadar çeşitli ve bir arada bulunan unsurları aynı yönetim altında tutmayı, temelde İranlı halklara dayanan ve hoşgörülü politikalar izleyen Persler ve arkasında kendi halkı Makedonyalıların bulunmasına güvenen İskender başarmıştı. Ancak Seleukos ve haleflerinin işi daha zordu. Çünkü imparatorluk sınırları içindeki Makedonyalı ve Helen sayısı, İskender'in nüfus transferi politikalarına rağmen, yerli unsurlara göre hâlâ çok küçüktü. İskender Yunanistan'dan nüfus getirerek mevcut ve yeni kurulan şehirlere yerleştirmekle beraber, askerlerini ve diğer Helenleri yerli kadınlarla evlenmeye teşvik ettiğinden Helen nüfus beklenildiği ölçüde artmamış, aksine doğululaşmaya maruz kalan yeni bir nesil ortaya çıkmıştı. Oysa Selekiler Helen kültürü ile diğer kültürleri karıştırmak değil Helen kültürünün hâkim olmasını ve imparatorluğu Helen şehirleri ile kaplayıp bir Helen eyaletler sistemi oluşturmak istiyordu.²⁰ Bu amaçla Ege kıyılarından Hindistan sınırlarına kadar olan bölgelerde çok sayıda şehir kuruldu ve Yunanistan'dan nüfus getirildi.²¹ Helenler imparatorluktaki baskın unsur olmadıkça Selekilerin yönetim güçleri kurumsal değil ancak kişisel olarak kalmaya mahkûmdu.

²⁰ *The Cambridge Ancient History* (1975), Vol.7, s.158.

²¹ *ibid.*, s.155-170; *The Cambridge History of Iran* (1983), Vol.3-Part I, s.7.

Tıpkı eski ortadoğu devletleri gibi Selefki krallığı da teokratik temelli bir hükümdarlıktı. Selefkilerin ilk hükümdarı Seleukos Nikator'un gücünün, tebasının iki ayrı unsuruna göre iki ayrı yönü vardı: imparatorluğun Helen ve Makedon unsurları ve ordusunun gözünde kralın gücü kişiseldi, kişisel üstünlük ve yeteneklerine dayanıyordu. Bu durum ona kendisinin ve haleflerinin İskender'in meşru varisleri olduğunu talep etme hakkı veriyordu. Helenlerin gözünde kral, ailesi ve ordusu ayrılmaz bir bütün olup imparatorluk gücünün sahipleriydi. Ancak gerçekte kralın gücü askeri ve sivil hizmetleri gören üst düzey yöneticiler olan *arkadaşlarının* ve ordunun kendisine bağlılığına dayanıyordu. Bu nedenle Selefkiler kendilerini ordu ve saray erkânının iyi niyetine bağlı olmaktan kurtaracak bir yaptırım aramış ve bunu Pers geleneğindeki teokratik temelli hükümdarlık ile bulmuşlardı.²² Çok çeşitli halkları bir arada barındıran bu bölgeyi yönetmenin en etkin yolu, bu halklara yukarıdan barış ve adalet dağıtan ve hoşgörü gösteren bir hükümdarlıktı. Sadece eski doğu imparatorlukları ile karşılaştırılabilecek ve batı dünyasına yabancı olan bu kendine özgü teokratik temelli hükümdarlık, kral ile tebası arasında bir uçurum yaratıyor ve kralı sıradan insanlardan ayırıyordu. Bu ayrılma, Seleukos'un gücünün tebasının diğer unsurunu oluşturan doğulu halkların gözündeki yönünü oluşturunuyordu. Tanrı-hükümdar fikri Helen geleneğinde olmayıp, Helenistik krallıkların doğu dünyasından aldıkları bir unsurdur.

Hükümdarın niteliği yönünden doğu geleneğinde farklı yaklaşımlar görülüyordu: Mısır'da firavunlar aynı zamanda *tanrı* iken, Mezopotamya'da kral tanrı olmayıp sadece onun

²² *The Cambridge Ancient History* (1975), Vol.7, s. 162.

temsilcisi ama diğer insanlardan farklı olan bir *insandı*.²³ Seleukos doğulu tebasının gözünde ilahi bir kişiliğe sahipti. Her ne kadar hayatta iken Seleukos kendisine bir tanrı gibi ibadet edilmesini istememişse de oğlu I. Antiokhos onu, Apollon'un ilahi soyundan geldiği fikri ile birlikte tanrılığa yükseltip adına bir tapınak yaptırmıştı. Bu *tanrılaştırma* fikri özellikle Mısır'daki firavunların *tanrı kültünden* kaynaklanıyordu. Firavunlar yeryüzünde bir tanrı olduklarından onlara ibadet edilmesi gerekiyordu. I. Ptolemaios Mısır'da firavunların yerini aldığından yerel halkın gözünde tanrı idi. Ölümünden sonra adına bir tapınak ve kral kültü oluşturuldu. Bunun üzerine I. Antiokhos da benzeri bir girişimi babası için yaptı. Yaşayan bir kimsenin diğer insanlardan farklılaştırılması ve insan-tanrı karışımı bir konuma yükseltilmesi, doğu geleneğinin tanrı-hükümdar fikrinden oldukça farklı olmakla birlikte, Yunanistan'da da yabancı olunmayan bir olguydu. Helen geleneğinde, bir şehir ya da bir devlet kuran, olağanüstü başarılar gösteren bir kimseye kahramanlık kültü atfediliyor ve o kişi sıradan insanlardan farklılaşıyordu. Seleukos da kurduğu şehirlerde böyle kültlere sahip oldu ve bu kültürler kısa sürede büyük öneme sahip hale geldi. Kral kültürleri, kendi rahipleri ve belirli aralıklarla tekrarlanan törenleriyle birlikte bir devlet kurumu oldu. Kral iktidara geldiğinde ilahi bir unvan alıyor ve tahta çıktığı ilk günden itibaren ülkenin her tarafında bu unvan altında bir tanrı gibi ibadet görüyordu. Kralın doğum günü ve tahta çıktığı gün bayram olarak kutlanıyordu. Makedonya'da herkese verilen kralı serbestçe görebilme hakkı Selekiler zamanında Perslerinkine benzeyen sert bir saray töreni ile güçleştirildi. Eflatun kumaştan elbise, bir asa ve başa bağlanan beyaz renkli bir band kralı diğer insanlardan ayıran sembollerdi.²⁴

²³ Frankfort, H. (1978), *Kingship and Gods*, s.3-6.

²⁴ *The Cambridge Ancient History* (1975), Vol.7, s.161-168.

Selefkilerde kralın ailesi, yüksek rütbeli görevlileri, sarayı ve ordusu bir bütün oluşturuyor, kralın yanında danışma heyeti niteliğinde bir konsil (*siinedrion*) bulunuyordu. Fikir alışverişinde bulunmak için önemli devlet meseleleri burada konuşuluyordu. Bu konsil kralın etrafında bulunan en itibarlı kimselerden (*filoi-arkadaşlar*) oluşuyordu.²⁵ Bunlar kralın selefi zamanında yüksek mevkilerde hizmet etmiş ve devlet işleri hakkında büyük tecrübesi olan kimseler ya da veliahd ile birlikte terbiye görmüş olan aynı yaşlardaki asil kimselerdi. Ayrıca varsa kralın vasisi, erkek akrabaları ve muhafızları da konsile katılabiliyordu. Kraldan sonra gelen ve en önemli yardımcısı olan *khiliarkhos* büyük vezir niteliğindeydi. Kral emirlerinin yerine getirilmesi, devlet idaresine nezaret etme ve dış ilişkilerin sürdürülmesi ona aitti ve kral sefere gittiği zaman kral vekili oluyordu. Zayıf nitelikli bir kral zamanında *khiliarkhos*'un önemi büyüktü. Daha sonra *arkhigrammateus* yani kral katibi geliyordu. Bu görevli kralın emirlerini düzenlemek, bunları devlet mührü ile mühürlemek ve ilgili yerlere göndermek ile yükümlüydü. Yüksek rütbeli devlet görevlileri arasında günlük işlerin yürütülmesinden, kraliyet hazinesinden, genel olarak maliyenin yönetiminden sorumlu olanlar vardı. Kralın özel hazinesi ve arşivi ile de özel bir görevli ilgileniyordu.²⁶

Selefkiler kalabalık saray kadrosu yanında harem kurumunu da doğudan devralmışlardı. Veliahdın annesi olan kraliçenin (*basilissa*) kralın ilahi şahsiyetine eşit olarak doğmuş olması gerekiyordu; bu nedenle kraliçe aynı aileden ya da bir başka kral ailesinden seçiliyordu. Seleukos'un karısı kuzeydoğu İranlı bir yönetici ailenin kızı idi. Kraliçenin, kocasına gösterilen bütün itibar, hürmet ve kral kültüründe payı vardı. Kral, karısından ayrılarak başka bir eş

²⁵ Anderson, P. (1977), *Passages from Antiquity to Feudalism*, s.50.

²⁶ *The Cambridge Ancient History* (1975), Vol.7, s.165.

seçmekte serbestti ancak her zaman tek bir kraliçe bulunuyordu. Kraliçenin aynı hanedana mensup bir kişi olabilmesi ona devlet işlerinde bazen önemli bir rol veriyordu. Meşru kraliçenin en büyük oğlu veliahd oluyordu. Kraliçenin oğlu yoksa kralın “gayri-meşru” oğullarından biri veliahdlığa seçilebilirdi. Ortada hiç erkek çocuk bulunmadığı takdirde, taht, kız evlada geçiyor ve onun kocası kral oluyordu. Ancak veliahdlığın bu normal geçişliliği kral tarafından kendi arzusuna göre de düzenlenebileceğinden bazı durumlarda ihlal edilebiliyordu. Tahta çıkamayacak olan küçük kardeşler genellikle baba mirasının çocuklar arasında paylaştırılmasını talep ediyorlardı. Bu durumun karışıklıklara yol açmasını engellemek için krallar hayatta iken, veliahdlığı kararlaştırılmış olan oğullarını yönetime ortak yapıyorlardı. Bu oğullar da kral unvanı alabiliyordu ancak bağımsız olmayıp babalarına bağlı idiler. Eğer kral ölmüş ve veliahd küçük ise ona bir vasi tayin edilmesi gerekiyordu. Vasi, ölen kralın kardeşi, karısı ya da yetişkin bir diğer akraba olabilirdi. Uygun bir akraba bulunamazsa devlet büyüklerinden bir vesayet meclisi oluşturuluyordu.²⁷

3.2.3.2. Devlet Yönetimi

Selefkilerin devlet organizasyonu da, İskender’inki gibi, Hakhamanişlerin organizasyonunu yansıtıyordu. İmparatorluk büyük *satraplıklara* ayrılmıştı. *Satraplık* mevkileri özel olarak yetiştirilen, görevinde sürekli olarak kalan ve bu nedenle büyük tecrübe ve iktidar sahibi olan meslekten yetişme kişilerin elindeydi. Bu durum halk meclisinin vatandaşlar arasından her yıl seçtiği şehir yöneticileri kurumunun tam tersi idi. *Satraplar*, yüksek memurlar ve subaylar soylu kişilerin oğulları arasından seçilerek sarayda eğitiliyor ve gelecekteki görevleri için hazırlanıyordu. Selefkî devleti başlangıçta yaklaşık yirmibeş *satraplığa*

²⁷ ibid., s. 1-39, 161-168.

ayrılmıştı. *Satraplar* eyaletteki sivil ve askeri otoriteyi ellerinde tutuyor, konuşma dilinde *satrap* olarak anılırken Helencede askeri yetkilerini de belirtecek şekilde *strategos* (*general-komutan*) adı ile biliniyorlardı. *Satrap*, eyaletinde kralın temsilcisi olup doğrudan ona karşı sorumluydu. Ancak eyaletteki önemli kale ya da garnizonların komutanları *satraba* değil krala bağlı idi. Her *satraplığın* bir başkenti vardı ve *satraplık* kendi içinde daha küçük bölgelere (*hiiparkhiiai*) ayrılarak bunların yöneticileri de *satrabin* emrine verilmişti. Bu küçük bölgeler bir Helen şehrini, bir askeri garnizonu ya da bir grup köyü içerebiliyordu.²⁸ Seleukos imparatorluğun sınırlarında büyük *satraplıklara* izin verirken iç kesimlerde daha küçüklerini tercih ediyordu. Pers tipi büyük *satraplıklar* genç ve şansını denemek isteyen kişiler için büyük çekiciliğe sahipti. Seleukos da eski bir *satrap* olarak bunu gayet iyi biliyordu. *Satraplar* eyaletlerindeki vergileri toplamak genel asayişini sağlamak, tapınak ve kral kültlerini korumakla yükümlüydü. Böylece zaman içinde kral kültünün baş rahipleri haline geldiler.²⁹

Selefkî İmparatorluğu'nda şehir hayatında baskın olan unsur Helenler, kırsal alanda ise yerli halktı. İmparatorlukta resmi dil Helence olmakla birlikte bu dili bilmeyenlerin sayısı bilenlerden çok daha fazla idi. Ancak Helenler tutucu bir düşünce ile davranmadıklarından diğer grupları zorlamıyor, Helence konuşanların sayısını Yunanistan'dan nüfus getirerek arttırmaya çalışıyorlardı. Yerli halk Helen tarzı hayatı seçip seçmemekte tamamen serbestti. Bir yabancı Pers olamıyordu ama bir Pers Helence ve Helen geleneğini benimsediğinde bir *polis*in vatan-daşı olabiliyordu. Helenleşmek yerli unsurlar için bu nedenle çekiciydi. Orduda ve sivil hizmetlerde görev alma ve çeşitli ko-

²⁸ Bar-Kochva, B., 1976, *The Seleucid Army*, s.93.

²⁹ *The Cambridge Ancient History* (1975), Vol.7, s.167.

nularda fırsatlar yakalayabilme ancak Helenleştikten sonra mümkün oluyordu. Selefkilerin temel politikası yeni şehirler kurmak ve buraları Helen nüfus ile doldurarak imparatorluğa Helen yaşam biçimi ve geleneklerini yaymaktı. Ancak bunu yapmada sadece Anadolu'da başarılı oldular, Mezopotamya, Suriye ve İran'da bu politika yüzeysel bir etki bıraktı; soylu sınıfa mensup yerel halk Helen eğitimi alır ve adetlerini benimserken kırsal alanlardaki köylülük Helenleşmeden büyük ölçüde uzak kaldı.. Anadolu'daki başarı özellikle kıyılarda yoğunluk kazanan Helen şehirlerinin daha önceki dönemlerden gelen devamlılığına dayanıyordu. Ancak Anadolu'da da Pontos ve Kapadokya gibi iç bölgeler yerli unsurların hâkim olduğu yerlerdi ve bu bölgedeki bir Helenistik krallık olan Kommageneler bir Helenleştirme politikası izlemiyordu. Kommagene kralı I. Antiokhos (M.Ö. 69-34) anne tarafından İskender, baba tarafından ise Hakhamanişlerden geldiğini iddia ediyordu. Krallığın halkı Helence konuşuyor ama kral ve rahipleri Pers tarzında giyiniyorlardı. Ahuramazda'ya inanıyor ama onu aynı zamanda Zeus ve Mithra olarak adlandırıyor ve Selefkilerin soy tanrısı olan Apollon ile özdeşleştiriyorlardı.³⁰ Bu örnekler Selefkilerin en önemli Helen eyaleti olan Anadolu'da bile doğulu unsurların Helen kültürünün değişmesine neden olduğunu göstermektedir. Diğer eyaletlerde ise çok çeşitli kökenlere sahip halkları yönetmek için mecbur kalınan Helenliliğe zorlamama ve hoşgörü politikası Helen etkisinin yüzeysel kalmasında temel etken oldu. Selefkiler döneminde Ortadoğu'nun Helenleşmesi kadar belki de ondan daha çok buradaki Helen kültürünün doğululaşması söz konusu idi.

Hakhamaniş İmparatorluğu döneminde Babilonya'da bazıları özel şahıslara bazıları da krala ait olan özel mülkler bulu-

³⁰ *The Cambridge History of Iran* (1983), Vol.3-Part I, s.113.

nuyordu. Esasen özel mülklerin de çoğu kral tarafından tahsis edilmişti ve sonunda gene krala dönmekteydi. İskender ve seferleri sırasında özel mülklerin İranlı sahiplerine ne olduğu bilinmemektedir. Ancak Seleukos döneminde doğrudan krala ait olan kraliyet topraklarından söz edilmektedir. Bu topraklar kral adına yerli köylülerce işleniyor ve bunlara *kralın halkı, kralın kiralacıları (basilikoi laioi)* gibi isimler veriliyordu. Bazen de toprak bağıışı karşılığında askeri hizmet isteniyordu.³¹

3.2.3.3. Ordu

Helenistik krallıkların orduları İskender'in ordusundan türemişler, başlangıçta bu ordu tarzında silahlanmış ve düzenlenmişlerdi. Ancak özellikle Selefki ordusunda Pers askeri geleneğinin izleri görülüyordu. Helenistik orduların büyük bir kısmı İskender'in, askeri hizmetlerini bitirdikten sonra doğu topraklarında iskan etmiş olduğu askerlerin soyundan geliyordu ve yeni getirilen Helen ve mevcut yerli askerlerle tamamlanıyordu. Makedonya tarzında teşkilatlandırılmış orduların yanında yerli askerlerden teşkil edilmiş özel birlikler ve paralı askerler de bulunuyordu.

Büyük boyutlardaki Asya topraklarına ve insanlarına yabancı olduklarından doğudaki ilk Helenistik krallar önemli bir siyasi-askeri problemle karşılaşmıştı; ülke topraklarını savunmak için yerli nüfustan yararlanma imkanları sınırlıydı. Problemin çözümü için Avrupa kökenli askerler getirilip Asya'ya yerleştirilmiş ve bunlara belirli askeri hizmetler karşılığında arazi tahsis edilmişti. Askeri yerleşimler doğulu unsurlar arasında Helen-Makedon nüfus adacıkları oluşturmak ve istenildiği an göreve hazır disiplinli ve sadık insangücü sağlamak

³¹ Bar-Kochva, 1976, s.217.

üzere iki avantaj sağlıyordu. Selefkilerin askeri yerleşim birimleri dört gruba ayrılıyordu: i) *katoikia* denen Lidya ve Frigya'daki kırsal yerleşimler; ii) *komai* denen batı Medya'daki İran süvari köyleri; iii) büyük arazi bağışları yapılan aktif hizmetteki askerlerin oluşturduğu garnizonlar; iv) kuzey Suriye, Mezopotamya ve doğu Medya'da yoğunlaşan ve Helen şehirleri şeklinde düzenlenen şehirler. Askeri hizmet, askerlere toprak bağışlanması karşılığında yerine getiriliyor, ölen bir askerin oğlu hizmet yükümlülüğüyle birlikte toprağı devralarak orduya hizmeti sürdürüyordu.³²

Diğer Helenistik krallıkların ordularında olduğu gibi Selefkî ordusunun da en büyük kısmı, savaşlarda ordunun merkezinde yer alan ağır silahlı piyadelerden (*falanks*) oluşuyordu. Piyadelerden başka hafif ve ağır silahlı süvariler bulunuyor, ağır silahlı ve zırhlı süvariler *katafrakt* olarak adlandırılıyordu. Süvarilerin içinde İran kökenlilerin oranı yüksekti. Özellikle İran'da, Hakhamaniş İmparatorluğu dönemindeki feodal benzeri yapı sonucu, Selefkiler büyük mülkleri müsadere etmekte zorlanmış ve bu arazileri askeri hizmet ve bağlılıklarını sağlamak amacıyla İranlı süvarilere tahsis etmişlerdi. İran'da süvariler için kırsal askeri yerleşim birimleri bulunuyor ve Medler eski süvari gelenekleri ile birlikte Selefkî krallıkta ahişlarında hizmet görüyorlardı. Ayrıca Hakhamaniş ordularında da görülen yerel yarı-barbar ve göçebe kabilelerin hizmeti de bulunuyordu. Piyadeler içinde *argüraspides* (gümüş kalkanlar) adlı birlik, kendilerine toprak tahsis edilmiş olan Makedonyalı göçmenlerin çocuklarından seçiliyordu. Aileye tahsis edilen araziye işleyen baba ölünce ya da herhangi bir sebeple yer değiştirince, piyade eve dönerek babasının yerini alıyordu. Aynı sistem süvariler için de geçerliydi. Böylece hem piyade ve süvari

³² ibid., s.37.

birliklerinde her zaman göreve hazır askerler bulunuyor hem de toprak devamlı işlenir durumda tutuluyordu.

Selefkî ordusunda *helepoleis* adı verilen kuşatma kuleleri, Perslerden öğrenilen savaş arabaları ve filler önemli silahlardı. Hindistan'dan getirilen 200-500 civarında fil düşmanın savaş düzenini bozmak için kullanılıyordu. Filler diğer Helenistik devletlerin ordularında da yer alan doğulu bir unsurdur. Selefkiler gemicilik tekniklerinde ise büyük ölçüde Fenike geleneğine dayanıyordu. Büyük seferlerde ordunun en üst komutanı kral idi. Diğer zamanlarda ise komutan, başka bazı görevlilere de ait olan bir unvanı taşıyan, *strategos*tu.³³

3.2.3.4. Ekonomi, Ticaret, Toplumsal-Dinî ve Kültürel Hayat

Helenistik krallıkların ekonomilerinde ilk sırayı ordu ve kalabalık-gösterişli saray hayatı için yapılan harcamalar alıyordu ve bu durum Selefkiler için de geçerliydi. Bu harcamalar, toplumda üretilen fazla ve doğrudan üreticiler dışındaki insangücü üzerinde önemli bir baskı yaratıyordu. Ayrıca kral kültürleri ve bayramları için yapılan masraflar, genel yönetim ve bayındırlık işleri, devlet görevlilerinin maaşları, bilim, sanat faaliyetleri ve dış ülkelere gönderilen hediyeler için de kaynak bulmak gerekiyordu.

Selefkilerde ve diğer Helenistik krallıklarda *Helen şehirleri* adını alan şehirlerin özel konumları vardı. Bunların hepsi eski Helen şehri olan *polis* tarzında organize edilmişti. İç yönetiminde geniş bir yetkiye sahip olup kendi kanunları, bir idare meclisleri ve bir de halk meclisleri vardı. Bu şehirler bağımsız görünseler de bir krallık denetçisi (*epistates*) tarafından kontrol ediliyor ve devlet hazinesine *foros* adı ile bilinen bir tür vergi

³³ ibid., s.46, 75-93. Eyalet yönetiminde bu unvanın *satrap* (vali) ile eş anlamlı olduğuna daha önce değinilmişti.

ödüyörlardı.³⁴ Bu vergi bir krala tabi ya da onun koruması altında olmanın en açık göstergesiydi. Şehirlerin az ya da çok kendilerine yeterli olmalarını sağlayan toprakları vardı. Böylece Helen *polis*'inin klasik ögeleri doğuda da sürüyördü. Şehirlere verilen özgürlük ve otonomi siyasi durum tarafından belirleniyördü. Kral zayıfsa Helen şehirlerinden daha çok destek bekliyor, şehrin iç işleri ve bağımsızlığına fazlaca karışmaktan kaçınıyor, şehirlerden olan taleplerini azaltıyördü. Ancak yine de kralın istekleri en yüksek kanundu. Helen şehirlerinde ana ve babaları Helenceyi bilen yerliler Helen kökenli sayılıyor ve tam vatandaşlık hakkına sahip oluyörlardı. Helen şehri olmayan yerel şehirlere ise, halkı istenilen şartları kabul ettiğı ve Helenceyi kullandığı takdirde Helen şehri statüsü verilebiliyördü. Bütün şehirler krala vergi vermek ve kralın muhafız ordusunu şehir surları içine almakla yükümlüyödü. Ancak bir anlaşma ya da bir imtiyaz ile bunlardan hariç tutulma (müttefik şehirler için) mümkündü.³⁵ Bu şehirlerin halkı Helenizm kültürünün, ticaretinin ve sanatının temsilcileri olup krallığın önemli bir dayanağını oluştuyörlardı. Bu nedenle şehirlerdeki Helen-Makedon unsurların mümkün olduğunca çoğaltılması Selekiler ve diğer Helenistik krallıklar için oldukça önemliydi. Bunun için hizmetleri bitmiş olan askerler özellikle eski şehirlerde iskan ettirilerek buralara da Helen şehri statüsü veriliyördü. Ayrıca Yunanistan'dan yeni nüfus getiriliyor ve tamamı bu nüfusa bağılı yeni şehirler kuruluyördü. Yerli halktan Helen eğitimi ve hayat tarzından hoşlananlar buna adapte oluyor ve yeni bir kültür yaratılmasında adeta başrol oynuyörlardı. Ancak şehirler için geçerli olan bu durum kırsal alanlar için geçersiz kaldı ve Helenizm

³⁴ ibid., s.178.

³⁵ ibid., s.22-32; Kuhrt, A. and Sherwin-White, S., 1987, *Hellenism in the East*, s.57-74.

etkisi son derece yüzeysel oldu. Selefkilerin son dönemlerinde nüfusun çoğunluğu çabucak Aramiceye geri dönmüştü. Helen unsurlar varlıklarını, dillerini ve şehir organizasyonlarını sürdürüyorlar ancak giderek doğululaşıyorlardı.³⁶

Helen kolonizasyonunun önem taşıdığı şehirlerin toplum hayatında Helen kültürü ön plandaydı. Bir kimse nereli olursa olsun eğer Helen terbiyesi ile yetişmişse her topluluğa kabul ediliyordu. Önemli olan Helen edebiyat ve felsefesine aşina olmak, Helen sanatından anlamak ve özellikle Helenceyi bilmekti. Klasik çağın Helencesi olan Attika lehçesi Helenistik dönemde içine bir çok yabancı kelime girmesi ile değişmiş ve *koine* ismi verilen yeni bir Helence oluşmuştu. Bu şartlar altında çeşitli kökenden gelen halklar fikri yerine üst sınıflar arasında bir birlik hissi doğdu. Şehirler ve eğitim biçimi hep birbirine benzediğinden, herkes kendini her yerde evinde gibi hissediyordu. Bir kimse artık bir şehir ya da devletin değil bütün dünyanın vatandaş (*kosmopolites*) olmuş, böylece Helenler ile Barbarlar arasındaki ayrılık da azalmıştı. Yeni kültür, Selefkilerin saray ve toplum hayatında ters bir etki yarattı. Önceleri çeşitli sınıflar arasındaki ilişkilerde görülen eşitlik kayboldu ve bir sınıf fikri doğmaya başladı. Bu da toplumsal çatışmalara yol açıyordu. Yüksek ve orta sınıfların hayat seviyesi yükseldi ve sarayın topluma karşı aldığı ondan uzak ve kopuk rolü, toplum içinde yüksek sınıflar alt sınıflara karşı almaya başladı. Bu durum özellikle alt sınıflarda Helenizmin yüzeysel kalmasında etkili oldu. Yüksek sınıflar içinde sürekli meslek grupları oluşmaya başladı. Özellikle devamlı ordular subaylığı bir meslek haline getirdi. Bu mesleği elde etmek için uzun ve masraflı bir hazırlık devresi geçirmek gerekiyordu. Devlet yönetim kadroları da benzeri şekilde bir memur sınıfının doğmasına yol açtı.

³⁶ The Cambridge Ancient History (1975), Vol.7, s.177. -

Selefkiler için birincil gelir kaynağı Hakhamaniş İmparatorluğu döneminden kalan büyük miktarlardaki krallık arazileri ve toprak mülkiyetinden alınan yüzde on oranındaki emlak vergisiydi. Daha sonra ticaretten alınan vergiler, kral adına işletilen maden ocaklarının ve tuz gibi devlet tekellerinin geliri, sulama kanalları, ordu ihtiyaçları ve ibadet masraflarını karşılamak için alınan vergiler ve tabi devletlerin verdiği haraçlar geliyordu. Devlet topraklarının büyük kısmı krala aitti ve bu toprakları işleyen *kralın kiracıları* ya da *kralın halkı* bunun karşılığında kira ödüyordu. Özellikle orduya maaş ödemesi gerektiğinde Selefkiler, büyük miktardaki kraliyet arazilerinin bir kısmını Helen şehirlerine, kraliyet ailesinin üyelerine ya da önemli miktarda serveti olan başka kişilere satmayı bir malî araç olarak kullanıyorlardı.³⁷

Hindistan'dan Akdeniz'e kadar olan kara ve deniz ticaret yollarının Selefki İmparatorluğu'nun topraklarından geçmesi de ticaretten alınan vergiler sonucu önemli bir gelir kaynağı oluşturuyordu. Hindistan'dan İran'a oradan Mezopotamya'ya ve Suriye'ye geçerek Akdeniz'e ulaşan mallar, Anadolu üzerinden kral yolu vasıtasıyla Ege kıyıları ve Yunanistan'a da gidiyordu. Asya içlerine kadar olan bölgelerde ticari ilişkilerde bulunulması önemli bir iktisadi canlılık kaynağıydı. Nadir ya da tanınmamış mallar büyük miktarlarda batıya akıyor, iktisadi canlılık özellikle Batı Anadolu'da göze çarpıyordu. Önceki dönemlerin küçük ve önemsiz bazı şehirleri Selefkiler döneminde hızlı bir gelişme gösterdi. Bunlar arasında Magnesia (Söke yakınlarında), Smürna (İzmir), Pergamon (Bergama), Sardes, Laodikeia (Denizli yakınlarında), Apameia Kibotos (Dinar) vardı. Anadolu'nun en önemli ticaret şehri ise Efesos (Efes) idi. Laodikeia'da özellikle kumaş ve halı dokuma faaliyeti gelişmiş-

³⁷ *The Cambridge Ancient History* (1975), Vol.7, s.181.

ti. Selefkiler döneminde doğu ve batı dünyası arasında ticarete konu olan mallar arasında tahıl, balık, zeytinyağı, şarap, yün, keten, kereste, bakır, demir, kurşun, kalay, çeşitli giyecekler, halı, cam, baharat, fildişi, kaplumbağa kabuğu, çeşitli kokular, kıymetli taşlar, süs eşyası, altın ve gümüş bulunuyordu.³⁸

İskender'in seferleri sonucu Hakhamaniş Pers İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, Anadolu'daki İranlılar arasından Kapadokya ve Pontos'da, Hakhamanişlerin soyundan geldiklerini iddia eden iki bağımsız hanedan ortaya çıktı (M.Ö. 305 civarı). Bu hanedanların varlığı Hakhamanişler zamanında bu bölgelerdeki aristokrasinin İranlılaşmasını göstermektedir. Halüs'ün (Kızılırmak) doğusunda kalan bölgelerdeki İranlılar bağımsızlığı seçmişler ve Helen-Makedonlara karşı direnmişlerdi. Kızılırmak'ın batısındaki bölgelerde (Lidya, Karya) ise İranlı büyük toprak sahipleri değişen koşullara ayak uydurdu ve Helenistik krallıkların oluşumuyla birlikte yavaş yavaş silindi. Pontos ve Kapadokya'nın İranlılaşması büyük tapınaklar ve tapınak arazilerinin korunması anlamına geliyordu. Kapadokya'da hâlâ Pers tanrılarının tapınakları ve "ateş rahipleri" vardı. Komana (Tufanbeyli yakınlarında)'daki tapınakta altı binden fazla kutsal hizmetçi (*hieroduloi*) bulunuyordu. Başrahip, hanedan reisi kraldan sonra ikinci sıradaydı ve genellikle hanedandan biriydi. Kapadokya'da, İskender henüz sağken hüküm süren İran hanedanının dili, Hakhamanişlerin dili olan Aramice idi. Kapadokya ve Pontos'daki devlet organizasyonları, Helenistik krallıklardan esinlenmişti. Devlet elçileri Helenceyi çok iyi biliyorlar ama kral ve aristokrasi muhtemelen yerel dilleri ya da Aramiceyi konuşuyordu.³⁹

³⁸ ibid., s.175-190.

³⁹ *The Cambridge History of Iran* (1983), Vol.3-Part I, s.107-113.

Klasik çağda Yunanistan'da şehir devletleri yönetimi vardı. *Polis*'lerde, yönetimden sorumlu memurlar, şehir halkı arasından halk meclisince birer yıllık süreler için seçiliyordu. Helenistik krallıklarda ise yönetim şekli teokratik temelli hükümdarlıktı. Bu durum onları eski Helen devletlerinden kesin bir şekilde ayırıyordu. Bu tip hükümdarlık doğu dünyasına özgü bir yönetim şekli idi. Mısır firavunları, Mezopotamya hükümdarları ve Pers krallarının hükümdarlıkları, krallık kurumunun asli bir parçasını oluşturduğu, dinî bir kozmolojiden kaynaklanıyordu.

Yunanistan'daki *polis*ler birer şehir devleti olup kendilerine ait arazi miktarları görece küçüktü. Oysa Helenistik krallıklar çok geniş araziler üzerine yayılıyor ve değişik ülkeleri kapsıyordu. İskender'in fethedip kısa bir süre için hükmettiği alanlar Hakhamaniş İmparatorluğu'ndan bile büyüktü. İşte bu çok çeşitli ülkeleri ve halklarını kapsama olgusu, doğu imparatorlukları ve onların yerine kurulan devletler için teokratik temelli iktidardan başka bir yönetimi geçersiz kılıyordu. Önceleri İskender'in de üyesi olduğu Makedonya monarşisinde yönetim babadan oğula geçiyor, tartışmalı durumlarda ise ordunun desteklediği kimse yönetici oluyordu. Kral ülkenin önde gelen soylularına (kralın arakadaşları ve muhafızları) dayanıyor ve soyluların çocuklarını sarayında toplayarak eğitiyordu. Sivil, askeri ve diplomatik görevlileri atamak ya da görevden almak krala ait bir haktı. Ancak ordunun izni olmaksızın onları öldüremiyordu. Savaş ve barış dönemlerinde politika konularında karar verme hakkı da krala aitti ama kralın bunu önce *arakadaşları* ile birlikte bir konsilde tartışması gerekiyordu. İskender'in seferi sonucu çok eski ve değişik doğulu unsurların etkisinde kalan bu yönetim şekli kendini yerel koşullara uydurdu. Gücünü sa-

dece tanrı(lar)dan alan bir iktidar fikri İskender'in karşılaştığı güçlüğü çözmesine yardımcı oldu.

Doğu dünyasında "millet" bilinmeyen bir kavramdı.⁴⁰ Eski doğu devletlerinin hâkimiyetleri, istila edenlerin hâkim tabakayı oluşturmasıyla belirli bir kavmin diğerlerine üstünlük sağlaması şeklinde görülüyordu. Fakat kralın iradesi, yönetimi altındaki kavimlere mensup olan değişik kökenli kimseleri de bu hâkim tabaka içine alıyor ve bu şekilde hâkim tabakanın varsa belirli bir etnik kökene bağlı kültürel birlikleri bozuluyordu. Oysa Yunanistan'da bütün siyasi ayrılıklara rağmen aynı kökenden gelmiş ve aynı geçmişe sahip olma hissi, adeta bir millî his her zaman canlı kalmıştı. İskender İmparatorluğu ve Helenistik krallıklarda ise bu tip bir birlik-ortak geçmiş hissi yoktu. Bir Selefki devleti vardı ama millî karakterde bir Suriyeliler ya da Helenler devleti yoktu. Selekiler ortak etnik-kültürel kimliğin bir devlet yaratmak ya da ayakta tutmak konusunda nasıl büyük bir güç oluşturabileceğini Anadolu'yu kaybetmelerine yol açan Bitinya, Pontos ve Kapadokya gibi ortak etnik-kültürel kökenli krallıkların kurulmasıyla gördü.

Helenistik krallıklarda millî birlik ya da hislerin yerini tutan şey Helence konuşmak suretiyle paylaşılan bir dünya idi. Helen adetlerine aşina olanlar hiç bir yerde yabancılık çekmiyordu. Ancak bu kimseler toplam nüfus içinde azınlıktaydı. Bütün nüfusu birbirine bağlayacak olan şey ise kendisine ilahi bir nitelik verilen ve tanrılara bağlanan bir soyağacı içine yerleştirilen kraldı. Selekilerin soy tanrısı Apollon, Ptolemelerin Zeus, Attalidlerin Athena idi.⁴¹ Böylece bütün nüfus dinî bir cemaat olarak birleştirilmiş oluyordu. Helenistik dönem fikirlerine göre çeşitli insan kültürleri aslında bütün insanlığa ait olan tek ve

⁴⁰ Millet (nation) kavramı 18. yüzyıldan itibaren kullanıldığı anlamı ile daha önceki uygarlık geleneklerinde yoktu.

⁴¹ Eliade, 1982, Vol.2, s. 277.

aynı gerçeğin değişik şekillerde ifadesiydi. *Tanrı-yöneticiye* bağlılık imparatorluğu birleştirmek için kullanılabilecek mükemmel bir politik araçtı ve hem İskender hem de Helenistik krallar bunu Helen gelenekleri ile birleştirerek kullanmışlardı. Tanrı-yönetici kavramı kozmopolitleşen bir otorite için gereken yeni bir evrensel tanrı ihtiyacını karşılıyordu.

Tek ve evrensel tanrı fikri Helenizmin siyasi alanda başarmak istediği tek bir imparatorluk ve tek bir siyasi otorite fikri ile paralellik oluşturuyordu. Anadolu'da Kibele, Mezopotamya'da İhtar, Suriye'de Astarte, Mısır'da İsis, Yunanistan'da Demeter isimleri altında ibadet edilen doğunun eski ana tanrıçası, şimdi *tükhe* (*kader*, Latince *fortuna*) adı altında ortaya çıkmış ve Seleukos onu Suriye'de Astarte ile özdeş göstermişti. Öte yandan Helenistik krallar da tanrılaştırılmış ve birer kült konusu olmuşlardı. Her biri belirli bir tanrının soyundan geldiğini ileri sürüyor ve yerli halkın gözünde de Ortadoğu tanrılarının ya da onların görevlendirdiği kişi rolünü oynuyordu. Böylece kral kültürleri, Helen tanrıları ve Ortadoğu tanrıları her yerde tanınır ve bilinir hale gelmeye başladı. Her bir tanrıya inanan, diğer tanrılara onun varlığının başka bir cephesi gözüyle bakıyor, dolayısıyla bütün dinler diğerlerini kendinde toplamaya çalışıyordu. Zaman içinde Zeus-Helios-Serapis, İsis-Tükhe-Selene gibi farklı kültürlerden gelen ama aynı sembolü ifade eden kültürler meydana geldi. Genel eğilim bir Helen tanrısına birden fazla isim vererek onu yerel unsurların da kabul edileceği hale getirmek yönündeydi. Böylece Zeus-Ammon-Yehova-Ahuramazda-Marduk hep en yüksek tanrıyı ya da Helen dili *lingua franca* oldukça, Zeus'u ifade ediyordu.⁴² Tanrı-

⁴² Bu durumun tek tanrılı dinlerin ortaya çıkışında etkisi olduğu düşünülebilir. Hristiyanlık Helenistik dönemin (M.Ö.4.yy-M.S.4.yy.) tam ortasında ortaya çıkmıştı.

kral'ın sıradan bir vatandaşın gözündeki kutsallığı üç özelliğten kaynaklanıyordu: birincisi *doğu* tipi ilahi yönetici fikri, ikincisi bir Helen fikri olan kahramanlık onuru (büyük bir kahramanlık yapan kişinin daha yaşarken tanrılaştırılması), üçüncüsü ise kahramanın bir tanrının oğlu olduğu ve kutsallığı insanlığa yaptığı bir hizmet karşılığında almış olduğu fikri idi. Burada Helenedeki tanrı (*theos*) ve ölümsüz (*athanatos*) kelimelerinin çağrıştırdığı anlamlar ve ikisi arasındaki yakın ilişki de önem taşıyordu.⁴³

Helenistik dönemin sonunda Hıristiyanlıkla da ifade edilecek olan bir diğer özellik ise insana verilen değer ve insan sevgisiydi (*filantropia*). Helenistik kralların tebaları için *filantropia* (insan sevgisi), *euergesia* (hayırseverlik) ve *pronoia* (öngörü) göstermeleri gerekiyordu.⁴⁴ Üç özellik de halkın refahı ve mutluluğu ile ilgiliydi. Gene Hıristiyanlığın dışı vurduğu ve Helenistik dönemdeki kozmopolitleşmenin bir sonucu olan bir özellik ise insanlar arasında ayırım gözetilmemesi idi. Helence bilen herkes dünya vatandaşı (*kozmpolites*) olup saygı ve kabul görüyordu. Bilmeyenler de öğrendikleri takdirde kozmopolitliğe katılabiliyorlardı.⁴⁵

Bu dönemin bir başka özelliği klasik Helen şehirleri olan polislerin bütün Ortadoğu'ya yayılmasıydı. Ancak bunlar artık Yunanistan'daki gibi bağımsız şehir devletleri değil, Helenistik kültürün olduğu ve Helenistik krallıkların başlıca dayanağı olan yaşam merkezleriydi; ayrıca homojenlik yerine şimdi heterojenlik hâkimdi. Şehirler bir dereceye kadar bağımsız olsalar

⁴³ Ferguson, 1973, s.134-5. Helenistik dönemdeki dini fikirler hakkında bkz. Eliade, 1982, Vol.2, s.277-305.

⁴⁴ Ferguson, 1973, s.120.

⁴⁵ Hıristiyanlıkta da evrensel dünya vatandaşlığı gibi evrensel bir din kavramı vardı. Yahudi ve Helenler, köleler ve özgürler ya da kadın ve erkekler arasında bir ayırım yoktu.

bile kralın nezareti ve koruması altındaydı. Her bölgede ortak bir şehir kültürü oluşmuştu. Her yerde aynı tarzda tiyatro, tapınak ve pazar yerleri vardı. Eskiden hiç bir zaman görülmemiş şekilde yaşama tarzlarında ve maddi kültürde bir benzerlik meydana gelmişti. İskender'in doğu ve batı arasındaki tezatları kaldırarak tek bir dünya devleti kurma yönündeki fikri ve askeri çabaları sonucu klasik çağın dar şehir devletleri ve vatandaşlık (*polites*) fikri ortadan kalkmış, yerine dünya vatandaşlığı (*kosmopolites*) fikri geçmişti. Eski sınıf, aile, ırk ve cinsiyet ayırımlarının anlamları değişmiş ve şehirlerde yeni bir sosyal düzen anlayışı ortaya çıkmıştı.⁴⁶ Artık bu dünyanın vatandaşı olabilecek ve olamayacak, yani Helence ve Helen kültürünü bilenlerle bilmeyenler arasında bir ayırım vardı. Eski *poliste* bir kimsenin annesi ve babası vatandaş ise çocukları da vatandaş sayılıyordu. Yabancılar ve köleler vatandaş olamıyordu. Doğuda kurulan şehirlerde ise Helence ve Helen kültürünü benimseyen yerliler ve çocukları vatandaşlık statüsünden yararlandı. Böylece Yunanistan'da görülmeyen bir şekilde Helen olmayanlar da vatandaşlığa alındı. Helen kültürünü doğuda yaymak için İskender ve Helenistik krallar oldukça yoğun bir şehir inşa programı yürüttüler. Sadece Seleukos kendisi, babası, annesi ve karısı adına 16 Antiokh, 9 Seleukeia, 6 Laodikeia, 3 Apamea ve 1 Stratonikea kurmuştu.⁴⁷

Helenik kültür, İskender'in seferleri ve daha sonraki Helenistik krallıklar aracılığıyla Yunanistan'dan doğuda Hindistan ve Orta Asya'ya, Roma İmparatorluğu vasıtasıyla da batıda bugünkü Fransa ve İspanya'ya kadar yayıldı. M.Ö. 1. yüzyılda Mısır, Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'yı ele geçirerek Helenistik kültürün ana bölgelerini devralan Roma, bundan sonra

⁴⁶ ibid., s.32; Anderson, 1977, s.50-1.

⁴⁷ Ferguson, 1973, s.32. Helenistik dönem polisleri hakkında bkz. Ferguson, 1973, s.31-43; *The Cambridge Ancient History*, Vol.7 (1975), s.33-8.

İmparatorluk haline dönüşmeye başladı ve bunu kendi kültürü ile birleştirerek M.S. 4. yüzyıl başlarına kadar sürdürdü. Böylece doğu gelenekleri ve devlet şeklinin bazı özellikleri batıya geçmiş oluyordu. İspanya'dan Hindistan'a kadar yayılmış olan Helenizmin etkisi de bölgeden bölgeye değişiyordu. Başlangıçta Helenizm doğu ve Helen kültürlerinin karışması ile oluşmuştu. Doğuda ağırlık doğu kültüründe, Yunanistan'da ise Helen kültüründe idi. Ancak daha sonraki dönemlerde doğululaşma Yunanistan'da ve diğer batı ülkelerinde arttı, Asya'daki Helen etkisi sanat dışında giderek azalmaya başladı. Doğunun tamamen damgasını vurduğu unsur ise din oldu. Helenistik dönemdeki çeşitli dinî fikir ve yorumlardan etkilenen değişik Hristiyanlık yorumları (Nasturilik gibi) Orta Asya ve Çin'e kadar ulaştı. Asya'da tutunabilen Helen kültürü bilim ve sanat alanında kendini gösteriyordu. Özellikle Part devleti ve Hindistan ve Türkistan sanatında Helenizm etkisi belirgin şekilde görülüyordu. Buda resim sanatı belirgin bir şekilde Helen heykelciliğinden etkilendi ve bu etki Çin'e kadar ulaştı. Bilimde ise daha sonraki yüzyıllarda Arapların basamak olarak kullanacakları unsurların temelleri atılıyordu. Helenizm felsefesi, tıp ve matematik Avrupa'da ilk defa Araplar aracılığıyla tanındı.⁴⁸

M.Ö. 2. yüzyıldan yani Akdeniz'de Roma egemenliğinin kurulduğu tarihten itibaren Helenizm yeni bir gelişme yönü kazandı ve Helenizmin ikinci dönemi başladı; bu dönemde Roma kültürü de Helen ve doğu kültürlerinin karışması olgusuna katıldı. Önceleri Helence genel anlaşma dili iken şimdi Latince de ortaya çıkmıştı; en azından Romalı aydınlar Helenceyi bildikleri halde bu dili kabul etmeyip Latinceyi kültür dili ola-

⁴⁸ Tarihin bir döneminde bütün dünyayı karşılaştırmış olan bu tip etkileşimlerin günümüzden bakıldığında hiç olmamış gibi görünmesi dünya tarihine bakışı etkilemektedir.

rak koruyorlardı. Böylece doğuda Helence devam ederken Latince batının genel anlaşma dili oldu. Helenizmin siyasi tarihi M.Ö. 1. yüzyılda Helenistik krallıkların Roma İmparatorluğu'nca ele geçirilmelerinden sonra sona erdi, ancak Helenizmin kültürel etkileri bu dönemde de devam etti. İmparatorluk devri Roma kültürü, doğunun Roma'da yavaş yavaş ağırlığının arttığı bir döneme aitti. Böylece doğu kültürünün aşağıda bahsedilecek olan bazı özellikleri Avrupa'da hâkim olan kültürel yapıya eklenmiş oldu.

3.3. Roma İmparatorluk Geleneği

Bizans İmparatorluğu, coğrafyasının büyük bölümü Ortadoğu'da olan bir devlet olsa ve siyasi kültürünün bir kısmı doğu geleneğiyle ifade edilse de, aynı zamanda Avrupa coğrafyasında şekillenmiş olan Roma İmparatorluğu'nun devlet geleneğiyle de ilişkiliydi. Ancak Bizans'ın devraldığı Roma geleneği özellikle M.S. 3. ve 4. yüzyıllardaki gelişmelerle birlikte doğu geleneğinden önemli ölçüde etkilenmeye başlamıştı. Sözkonusu geleneğin Bizans dönemindeki izlerini takip edebilmek için bu bölümde Diokletianus (284-305) ve Konstantinos⁴⁹ (306-337) döneminde yapılan düzenlemelerle yeni bir şekil alan Roma devlet organizasyonu üzerinde durulmaktadır.

Roma İmparatorluğu M.S. 2. yüzyılda gücünün zirvesindeydi. Coğrafi olarak çok geniş bir alanı kapsıyor, dünyanın o güne kadar gördüğü en büyük devlet ordusuna sahip bulun-

⁴⁹ Yunanca Konstantinos'un Latincesi Constantinus'tur ve özel isimleri kendi dönemlerindeki okunuşları ile kullanmayı hedefleyen bu çalışmadaki ilke gereği Latincesi ile kullanılması gerekir. Ancak Konstantinopolis'i kurarak Bizans İmparatorluğu tarihinde yer alan ve Bizanslılar için Konstantinos olan imparatorun adı, eser Bizans tarihini konu aldığı için Yunancası ile kullanılmaktadır.

yor, temelde köle emeğine dayalı ekonomisi ile ihtiyaçlarını karşılayabiliyor ve bütün Akdeniz ticaretine hâkim bulunuyordu. Nüfus açısından da imparatorluğun merkezi alanları 2. yüzyılda, önceki dönemlere göre daha kalabalıktı. Nüfus artışı, modern çağlardan önce, temelde tarımsal hasıladaki bir artışın fonksiyonu idi. M.S. 3. ve 4. yüzyıllarda ise Roma İmparatorluğu bu alanlardaki üstünlüklerini kaybetmeye başladı. Barbarlar imparatorluk arazisine sızıyor, devlet arazi kayıplarına uğruyor, köle arzı azaldığı için ekonomi krizle karşılaşılıyor ve para değer kaybediyordu. İtalya, İspanya, Yunanistan, Mısır gibi imparatorluk alanlarında belirgin nüfus azalışları görüldü.⁵⁰ Nüfus azalışı bir iktisadi kriz göstergesi idi çünkü yeni vergi sistemi ile köylüler işledikleri toprağa, ticaret ve artizanal üretimde ise kişiler mesleklerine *bağlanmıştı*. Oğullar babalarının mesleğini izlemek zorundaydı. Böylece devlet nüfus azalışı sonucu sıkıntıya düşebilecek temel iktisadi faaliyetlerin sürdürülmesini garantilemiş oluyordu.

Diokletianus'un başlattığı ve Konstantinos'un sürdürdüğü reformları, Roma İmparatorluğu'nun 3. yüzyıldaki sorunları zorladı. Bunlar arasında imparatorluğun Avrupa topraklarında yaşanan barbar kavimlerin göçleri ve istilaları ilk sıradaydı. Bu sorun imparatorluğu kurtarmak amacıyla tahta sık sık el koyan subayları kışkırtmakta ve bu da siyasi istikrarsızlıklara yol açmaktaydı. İtalya'nın barbarlar tarafından işgal tehlikesine maruz kalması ve yeni fetihler sonucu devletin ağırlık merkezi doğuya doğru kaymaya başladı. Doğu'da ise bir başka büyük güç olan Sasaniler vardı. Sasaniler ve Romalılar birbirlerini dünyanın geri kalan halklarından üstün ve birbirlerine eşit iki güç olarak görüyorlardı. 260 yılında Urfa yakınlarındaki bir savaşta

⁵⁰ Bkz. McEvedy, C. and Jones, R. eds., (1978), *Atlas of World Population History*.

imparator Valerianus'un Sasaniler tarafından esir alınışı Roma-lıların başına ilk defa gelen bir durumdu. Yönetim ve kendine eşit güçte bir başka devlet ile karşılaşılması sorunlarının yanısıra 3. yüzyılda imparatorluğun para sistemi de önemli ölçüde bozuldu. Sikke darbının işleyişi, bir sikkenin değerinin kapsadığı madene eşit olduğu varsayımına dayanıyordu. Ancak değerli madenlerin kıt olduğu zamanlarda görünür değerini düşürmeyi hiç akla getirmeden sikkelerin değerinin değersiz maddeler karıştırarak düşürülmesi mümkündü. İmparator Nero (54-68) zamanında, ağırlığının içindeki gümüş oranı olarak % 90 saflıkta olan gümüş *denarius*, Marcus Aurelius (161-180) zamanında % 75, Septimius Severus (193-211) zamanında % 50 saflığa düşmüştü. Gallienus (253-260) döneminde ise % 5 saflıkta idi.⁵¹ Aradan çok geçmeden ortaya gümüş kaplama bakır sikkeler çıktı. Süreç, halkın sikkelerin kıymetli metal içeriğinin azaldığını anlamasıyla (satın alma) değerlerinin düşmesi ve fiyatların yükselmesi ile başlıyor, sikkelerin değeri giderek daha çok düşüyor, bu da yüksek fiyatlara yol açan bir enflasyon ortamı yaratıyordu. Bu durum maden değeri yüksek olan sikkelerin dolaşımdan çıkmasına ve devlete geri dönmemesine yol açıyordu. Devletin değerli madenlere ulaşma olanakları azaldıkça da sikkelerin değeri daha çok düşürülüyordu.

Enflasyondan etkilenen başlıca grup, devletten maaş alan kalabalık asker ve memur kadrolarıydı. Devlet bunlara ücret olarak giderek daha yüksek meblağlar ödemek zorunda kalıyordu. Bunun çözümü için devlet yiyecek maddelerini zorla alıyor, ulaşım ise halkın elindeki araçlarla bedavaya yaptırılıyordu. Özellikle ordunun işine yarayabilecek mallar zorla alınıyordu. Bu el koymalar geç dönem Roma vergi sisteminin bir

⁵¹ Cornell, T.-Matthews, J., *Roma Dünyası* (Çev: Ş. Karadeniz, 1988), s.169; Anderson, 1977, s.83.

özelliği haline geldi.⁵² Para sisteminin çöküşünden savunma harcamaları da olumsuz etkilenmişti. Öte yandan sınırların daha fazla genişleyemez hale gelmesiyle köle arzının azalması, ekonomisi büyük ölçüde köle emeğine dayanan Roma ekonomisi için özel bir krize yol açıyordu.⁵³

Roma İmparatorluğu'nu bu buhran döneminden Diokletianus çıkardı ve devlete yeni bir şekil verdi. Diokletianus'un başarısı, iktidarı birlikte çalıştığı kişilerle paylaşması gerektiğinin farkına varmasında yatıyordu. Aksi takdirde ordunun elinde bir kukla imparator durumuna düşmesi mümkündü. 284'te imparator olan İllirya kökenli subay Diokletianus, 287'de bir başka İlliryalı subay Maximianus'u ikinci imparator ilan etti ve imparatorluğun batı kesiminin yönetimini ona devretti. Kendisi de doğu kısmını yönetiyordu. 293'te ise Diokletianus ve Maximianus tarafından evlat edinilen iki İlliryalı subay daha, Galerius ve Constantius, yardımcı imparator ilan edilince *tetrarşi* ya da *Dörtler Yönetimi* dönemi başladı. Bu dörtlünün başarısı büyük ölçüde İlliryalı subaylar arasındaki kültürel ve mesleki bağlılıktan kaynaklanıyordu. Yaklaşık yirmi yıl süren Diokletianus dönemi sırasında devlet ve eyalet yönetimi, askerlik ve ekonomi alanlarında önemli reformlar gerçekleştirildi. Bundan sonraki dört alt başlıkta bu reformlar kısaca gözden geçirilmektedir.

3.3.1. Hükümdarlık-Saray

Tetrarşi yönetimi sonucu monarşi dörde bölünmüş görünüyordu ve her imparator belirli bir bölgenin yönetiminden sorumluydu. Esasında hükümdarlık kurumu bölünmemişti ve dör-

⁵² Kagan, D. (1966), *Problems in Ancient History, Volume Two: The Roman World*, s.399-413; *The Cambridge Ancient History* (1971), Vol.12, s.232-270.

⁵³ Anderson, 1977, s.82.

düne de aitti. Tek tek imparatorların yayınladığı her kanun dördünün adına yayınlanıyor ve imparatorluğun her tarafında geçerli oluyordu. Belirli bir bölgeye ilişkin yayınlanan ve diğer bölgeleri ilgilendirmeyen yasalar bile bütün imparatorların adını taşıyordu. Üstelik bu yasaların Roma senatosu tarafından onaylanması da gerekmiyordu. Monarşiyi sağlamlaştırmak için Diokletianus, o tarihe kadar imparatorun şahsına bağlı olmayan imparator kültünü şahsa bağlı hale getirdi. Artık imparator ve tanrının aynı şahısta özdeşleştirilmesi sözkonusuydu. Bu külte göre Diokletianus, Roma'nın devlet tanrısı olan Jüpiter'in yer yüzündeki cisimleşmiş haliydi. Bunu vurgulamak için *Iovius* (Helen Zeus) adını almıştı. Diğer imparator Maximianus ise kendini *Herculius*'un (Helen Herakles) cisimleşmiş hali olarak takdim ediyordu. Bu tanrı unvanları kalıtsal olarak tetraşinin diğer üyelerine de geçiyordu. Diokletianus incilerle süslü beyaz banttan bir tacı ve altınlar ile süslü ipek bir elbiseyi imparatorluk alameti olarak kullanıyordu. İmparatorlara, kutsal bir atmosfer içindelermiş gibi davranılıyordu; sözler imparatorun "kutsal kulağı"na söyleniyor, onun "kutsal ağzı"ndan çıkan yanıtlar ise "kutsal yazmanlığı"na devlet yazışmaları haline getiriliyordu. İmparator ile ilgili her şeyin *kutsal* (Latince *sacrum*, Helence *sakra*) sıfatı ile birlikte anılması sonucu bu kelime, zamanla "imparatora ait olan" anlamını ifade etmeye başladı.⁵⁴ Yönetim dilinde imparatora huzurumuz, sonsuzluğumuz gibi soyutlamalarla hitap ediliyor, böylece imparatorlar birey olarak değil imparatorluğu koruyan soyut değerlerin araçları olarak sunuluyordu. İmparatorların savaşlarda kazandıkları zaferler *semper victores* (daima muzaffer), *invictissimi* (yenilmez) gibi sürekli bir sıfatla onlara bağlanıyordu.

İmparatorun çevresinde kalabalık bir saray kadrosu vardı. Önemli devlet bayramlarında, yabancı elçilerin kabulünde gös-

⁵⁴ *The Cambridge Ancient History* (1971), Vol.12, s.361.

terişli saray törenleri yapılıyordu. İmparatorun şahsî servetinden, gardrobundan, yatak odasından sorumlu olan görevliler ve imparatorun şahsî hizmetçileri, doğu geleneğinin etkisiyle, genellikle hadımlar arasından seçiliyordu. Bu sistem, imparator etki altında kalabilen bir şahsiyet olduğunda yatak odasından sorumlu olan hadımın devletin en nüfuzlu kişisi haline gelmesine imkan sağlıyordu. Diğer hadımlar da devlet memuriyetleri sıralamasından farklı olarak, imparatorun *kutsal* çevresi ve *kutsal* eşyaları ile ilgilendiklerinden, devletin en yüksek ve nüfuzlu mevki sahiplerindendi.

Saray kadroları içinde imparatora ulaşmayı denetleyen ve zorlaştıran her çeşit görevli, maiyet memurları ve hadımlar yer alıyordu. Bu durum imparatorun, tebası için ulaşılabilir olduğu ve onların kişisel sorunlarını dinlemeye vakit bulması gerektiği şeklindeki görüşün korunduğu önceki dönemle çelişiyordu. İmparatorun yanına çıkma izni verilen bir kişiye, bir saygı davranışı olarak, öpmesi için eflatun renkli imparatorluk elbisesinin eteği sunuluyordu. Bu *adoratio purpurae* (eflatun tapısı) olarak bilinen tören, Roma imparatorunun en büyük sivil memuriyet olan *magistralıktan* ya da Augustus zamanındaki *birinci* (baş) *vatandaşlıktan* doğu tipi bir hükümdara dönüşmesinin bir simgesiydi.⁵⁵ Böylece İskender'in altıyüzyıl önce teşebbüs ettiği şeyi Diokletianus gerçekleştirmiş oluyordu: Pers kraliyet giysileri ve selamlama törenleri batıya getirilmişti. Bu törenler *proskünesis*⁵⁶olarak adlandırılıyordu. Hakhamaniş-lerin imparatorluk simgesi olarak kullandıkları eflatun renk şimdi Roma'da imparatorluk gücü ile özdeşleştiriliyordu ve sadece imparator

⁵⁵ Cornell-Matthews, s.174; *The Cambridge Ancient History* (1971), Vol.12, s.362-3; Trevor-Roper, 1989, s.62.

⁵⁶ *prosküneo*: öne doğru eğilerek selamlama.

eflatun renkli elbise giyme hakkına sahipti.⁵⁷ Daha sonra Hıristiyanlığı kabul eden imparator Konstantinos ile birlikte, bu imparatorluk ve ilahî güç fikri, yeni din ile bağdaştı. Artık imparator tanrı değil, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi ve Tanrı'nın krallığının yöneticisi idi. Mutlak imparatorluk fikri yönündeki gelişmeler Hıristiyanlıkla birlikte manevi bir destek bulmuş oldu.

3.3.2. Devlet Yönetimi

İmparatorluğun 4. ve 5. yüzyıllarda yeniden düzenlenen yönetiminde devlet memurlarının sayısı önemli ölçüde artırıldı ve bir dereceye kadar askerliktekine benzer bir hiyerarşiye tabi tutuldu. İdare makamlarının yetkilerini tek tek ve tam olarak saptamak suretiyle herhangi bir yerdeki kuvvet birikimi engellenmeye ve imparatorluk otoritesi sağlamlaştırılmaya çalışılıyordu. Bütün idare dalları hiyerarşik bir sisteme uygun olarak düzenlenmişti ve devleti merkezden idare eden imparatorun şahsında birleşiyordu. Buna karşılık devlet arazisinin büyüklüğü göz önüne alınarak, yönetimde etkinliği sağlayabilmek için imparatorluğun hâkimiyet alanları ve hâkimiyetin bölünmesi yoluna gidildi. Ortak imparatorlardan biri doğu diğeri batı topraklarını yönetiyordu. Bu uygulama Diokletianus zamanında başladı ve Konstantinos'la devam etti. Konstantinos'tan sonra da devlet üzerinde birden fazla kişinin hâkimiyeti ilkesi sürdü. Ortak yönetim imparatorluğun batı yarısının işgali sonucu sona erdi ve sonunda doğu topraklarında Doğu Roma ya da Bizans İmparatorluğu ortaya çıktı.

Diokletianus zamanında devlet arazisi on iki *diocese*'e, Konstantinos zamanında ise dört *praefectura*'ya ayrıldı. Her

⁵⁷ The Cambridge Ancient History (1971), Vol.12, s.364-5.

praefectura bir kaç *diocese*'i, her *diocese* ise büyükçe birkaç eyaleti içeriyordu. Doğu *praefectura*'sı Libya, Mısır, Anadolu ve Trakya'yı; İllirya *praefectura*'sı Yunanistan ve Balkanlar'ı; İtalya *praefectura*'sı İtalya, Dalmaçya, Sicilya ve Kuzey Afrika'dan toprakları; Galya *praefectura*'sı ise Britanya, Galya, İberik yarımadası ve bunun karşısındaki Afrika topraklarını içeriyordu. *Praefectura*'ların başında *praefectus praetorio* denen genel valiler bulunuyordu. Konstantinopolis'te oturan doğu *praefectus*'u ve İtalya *praefectus*'u devletin en yüksek memurları idi. Bunları İllirya ve Galya *praefectus*'ları izliyordu. Eyaletlerdeki askeri ve sivil otorite birbirinden ayrılmıştı. Sivil idare *praefectus*'ların, askeri idare ise bir ya da birkaç eyaletteki kumandayı ellerinde tutan *dux*'ların emrindeydi. Bu ayırım özellikle Konstantinos döneminde belirginleşti ve erken Bizans döneminde de yürürlükte kaldı. Devlet, eyaletlerdeki en büyük sivil otorite olan *praefectus praetorio*'lara karşı, onların yardımcıları olan *diocese* valileri *vicarius*'ları kullanarak etki çevrelerini ve kuvvetlerini sınırlandırmaya çalışıyordu. Roma ve Konstantinopolis şehirleri kendi *praefectus*'larına bağlı idiler. Bunlar *praefectus praetorio*'lardan sonra bütün devlet memurları içinde en yüksek dereceye sahipti. Şehir *praefectus*'u senatonun en yüksek temsilcisi olup şehir hayatında eski cumhuriyet devri geleneklerinden geriye kalan her şeyin sembolü idi. Askeri kıyafet değil Roma vatandaşı elbisesi olan *toga* giyen tek devlet memuru oydu. Konstantinopolis *praefectus*'u (daha sonraları *eparkhos*) sadece erken dönemde değil bütün Bizans tarihi boyunca başkent hayatında önemli bir rol oynadı. Başkent in adalet hizmetleri, alış ve şehrin iâşesinin sağlanması onun görevi olup, şehrin bütün iktisadi hayatı, ticaret ve üretimi de kontrolü altındaydı.⁵⁸

⁵⁸ Ostrogorsky, 1956, s.32-3; *The Cambridge Ancient History* (1971), Vol.12, s.385-390; Cornell-Matthews, s.202. *Eparkhos* için bkz. Loncalar bölümü.

Konstantinos döneminde ise *praefectus praetorio*'ların yerini en nüfuzlu devlet memuru olan *magister officiorum* aldı. Bütün *praefectura*'ların yönetimi, eyaletleri dolaşarak halkın düşünce ve faaliyetlerinin öğrenilmesi, imparatorun güvenliğinin sağlanması, saray törenlerinin düzenlenmesi, yabancı elçi heyetlerinin kabulü ve dış ilişkilerin sürdürülmesi, posta hizmetleri gibi işler hep *magister officiorum* ve ona bağlı çok sayıda sivil memur tarafından sürdürülüyordu. Ayrıca genel hukuk işlerinden, kanunların ve fermanların hazırlanmasından sorumlu *questor sacri palatii*; darphane ve madenlerin denetimi, parasal vergilerin toplanması ve ücretlerin ödenmesinden sorumlu *comes sacrarum largitionum*; imparatorun özel hazine sorumlusu *comes rerum privatorum* gibi görevliler de vardı.⁵⁹ Böylece bu dönemde Roma imparatorluğu belirli büyük bürokratik kadrolara dayalı bir devlet haline geldi.⁶⁰

Konstantinos zamanında Konstantinopolis'te de bir senato kuruldu. Ancak bu senato, imparatorluk mevkinin giderek bir mutlakî hükümdarlığa dönüşmesi sonucu özellikle cumhuriyet döneminde sahip olduğu önemi büyük ölçüde yitirmiş olan Roma senatosunun adeta bir gölgesi idi. Bizans'ta 7. yüzyıldan sonra önemi iyice azaldı. Senato yanında bir de danışma kurulu olarak *sacrum consistorium* bulunmaktaydı. Kurul ismini, üyelerinin imparatorun huzurunda ayakta durmalarına (*consistere*) borçluydu. Bu durum Roma İmparatorluğu'nun son yüzyıllarında artan doğu etkisini yansıtan gelişmelerden biriydi.⁶¹

⁵⁹ Ostrogorsky, 1956, s.34.

⁶⁰ Bürokratik terimi ile belirli etkinlik alanları olan, kıdem ve öncelik kuralına göre terfi eden ücretli memurların hizmet ettikleri görevlerden (*officia*) oluşan, memurların görevlerine bağlılık duydukları ve belirli yönetim mevkilerinde bir hizmet sürekliliğinin varolduğu bir yönetim şekli ifade edilmektedir. Cornell-Matthews, s.199.

⁶¹ Ostrogorsky, 1956, s.36.

3. yüzyıl ortalarından itibaren Roma altı yüz bin kişiyi geçen bir ordu çıkarabiliyordu ki, bu antik dünyanın gördüğü en büyük devlet ordusuydu.⁶² Devlet yönetimi gibi ordu da Diokletianus ve Konstantinos dönemlerinde yeni bir düzenlemeye tabi tutuldu. Daha önceki dönemlerin imparatorluk ordusu bir *sınır ordusu* görünümündeydi. Hemen hemen bütün savaş birlikleri müstahkem mevkiilerin garnizonları halinde uçsuz bucaksız Roma sınırları boyunca dağıtılmıştı. İç bölgelerde harekete hazır ordu birlikleri ya da kuvvetli yedek güçler yoktu. Sadece Roma'da bulunan imparatorluk muhafız gücü ise hareketli bir ordu ihtiyacına cevap vermiyordu. Özellikle barbar akınları devleti tehdit ettiğinden bu tip bir ordu yapısı 3. yüzyılın askeri ihtiyaçlarını karşılamıyordu. Diokletianus önce askeri ve siyasi açıdan gerekli olan, hem dışarıdan gelecek düşman saldırılarına karşı iç bölgelerde yedek güç oluşturacak hem de içten gelebilecek her türlü iktidarı devirme çabalarına karşı koyacak güçlü ve hareket kabiliyeti yüksek bir ordu (*exercitus comitatensis*-maiyet birlikleri) oluşturdu. *Comitatenses* birlikleri eski muhafız gücünden çok daha fazla ağırlığa sahipti. Muhafız gücü taht değişikliklerine olan yatkınlıkları nedeniyle Diokletianus zamanında atıl bırakıldı. Konstantinos döneminde ise feshedildi. Konstantinos ayrıca sınır savunma birlikleri olan *limitanei* sayısını azaltınca, *comitatenses*'ler Roma ordusunun asıl gücü haline geldi. Bundan sonra sınır ordusu (*limitanei*) sadece sınırların savunulması amacına hizmet eden özel bir ordu sınıfı haline dönüştü. Sınır bölgelerindeki garnizonlara yerleştirilmiş bulunan askerlere, savunma hizmetini yerine getirmeleri karşılığında tarımsal araziler tahsis ediliyor, bunlar, kendilerine tahsis edilmiş olan araziden elde ettikleri gelir ile yaşıyorlardı.

⁶² Brown, P. (1989), *The World of Late Antiquity*, s.25.

Roma ve erken dönem Bizans ordusunun bir özelliği de ordunun giderek *barbarlaşması* idi. İmparatorluk ordusunun en becerikli ve takdir edilen unsurlarını özellikle imparatorluk dışındaki alanlardan gelen Germenler ve imparatorluk tebası içinde İlliryalılar oluşturunuyordu. Barbar kabilelerin şefleri giderek artan bir şekilde subay sınıfı içine sızdı; bu kabilelerle baş edemeyen devlet, çözümü onlara bazı unvan ve görevler vererek ordu hizmetine almakta buluyordu. Ordu içinde yabancı asıllı paralı askerler önemli bir grup oluşturunuyordu. Ancak paralı askerler çok pahalıya mal oluyor, her zaman yeterli sayıda sağlanamıyor, üstelik tam bağlılıkla da savaşmıyorlardı. Ki, bunun devlet için getirdiği tehlikenin anlaşılması sonucu 7. yüzyılda Bizans imparatoru Herakleios (610-641) Sasani ve Arap akınlarına karşı yerli unsurlardan meydana gelen bir ordu sistemi oluşturdu.⁶³

3. yüzyıldan itibaren Roma-Bizans ordusunda süvari sınıfının da önemi arttı. Bu durumun ortaya çıkmasında imparatorluğun, askeri kuvveti daha çok atlı birliklere dayanan Part-Sasani devletleri ile komşuluk yapması büyük bir rol oynadı. Partların hareketliliği ve at üstünde silah kullanan savaşçılarından oluşan hareketli askeri kuvvetleri Romalıları çok etkilemişti. Antik çağ yazarları Romalıların piyade savaşında, İranlıların ise at üstünde yenilmez olduklarını yazıyordu.⁶⁴ Part askerleri bütün vücutlarını saran esnek bir zırh ve yüzlerini koruyan demir maskeler kullanıyordu. Ayrıca süvarilerin atları da zırhla kaplı bulunuyordu. Zırhlı atlar İran'da Hakhamanişler döneminden beri etkili bir savaş aracı olarak kullanılıyordu. M.Ö. 53 yılında Harran yakınlarındaki yenilgiden sonra Romalıları, düşmanlarının savaş metodlarını taklit etme ihtiyacı duydu ve

⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Askeri Örgütlenme bölümü.

⁶⁴ *The Cambridge History of Iran* (1983), Vol.3-Part I, s.561.

kendi zırhlı süvari birliklerini oluşturdu. Bunlara *clibanarii* ve *cataphractarii* adı verilmişti.⁶⁵ Özellikle Konstantios (337-361) döneminden sonra Roma'da ağır silahlı süvariler imparatorluk ordusunun belkemiği haline geldi. Başka hiç bir kuvvet bir yandan İran saldırıları diğer yandan da barbarların rahatsız edici akınlarını önleyemiyordu. İranlılar da ağır zırhlı süvarileri Hakhamaniş döneminden beri kendilerini uğraştıran Orta Asyalı göçebelere karşı geliştirmişlerdi.

3.3.4. Ekonomi, Ticaret, Toplumsal-Dinî ve Kültürel Hayat

Roma parasının 3. yüzyılda çok kısa bir sürede aşırı değer kaybına uğraması olgusu Roma İmparatorluğu'nda daha önce görülmemiş bir fiyat yükselişine yol açmış ve devleti bir tür aynı mübadele ekonomisine itmişti. Esasında geç Roma ve erken Bizans dönemlerinde para, kişiler arasında bir mübadele aracı olmaktan çok devletin vergilerini topladığı ve harcamalarını yaptığı bir malî araçtı. Mübadele aracı olma işlevi ikinci plandaydı.⁶⁶ Bu anlamda parasallaşma derecesi azdı. 366 yılında imparatorlar Valentinianus ve Valens, toprak sahiplerinin köylülerden nakit olarak kira almamalarını istiyor, bunun çeşitli sorunlara yol açtığını belirtiyorlardı.⁶⁷ İktisadi bakımdan daha zengin olan doğu eyaletlerinde parasal ekonomi kısa bir süre sonra yeniden üstünlük kazandı. Para ekonomisinin, imparatorluğun doğu eyaletlerini miras alan Bizans'ta kuvvetli oldu-

⁶⁵ ibid., s.559-563.

⁶⁶ Hendy, M. F. (1989), *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, s.18.

⁶⁷ ibid., s.9. Avrupa'da geç Roma döneminde başlayan mübadele ekonomisi yönündeki eğilim erken Ortaçağlarda da geçerli bir iktisadi özellik olmuştur.

ğu, özellikle *annona* gibi yıllık aynî vergilerin giderek nakit ödemelere çevrilmiş olmasından anlaşılmaktadır.⁶⁸ Bunda Konstantinos'un başarılı para reformu da önemli bir rol oynadı. Gümüş *seliqua* ve özellikle altın *solidus* büyük bir devamlılığa sahip oldu; *solidus* Bizans İmparatorluğu'yla birlikte ortaçağların en itibarlı para birimi olarak yaklaşık sekizyüz yıl boyunca değerini kaybetmeden tedavülde kaldı.⁶⁹

Tetrarşi yönetimi enflasyonu durdurmakta başarılı olamadı ve özellikle ordunun yakınmaları sonucu Diokletianus 301 yılında *Azami Fiyat Emirnamesi*'ni yayınlamak zorunda kaldı.⁷⁰ Emirname'nin girişinde enflasyon "insanlığı hiç düşünmeksizin kendi kazancını güden ve hızla yıllar, aylar ya da günler değil saatlerle, hatta dakikalarla artan... korkunç bir tamahkârlık" şeklinde tanımlanıyordu.⁷¹ Emirname ile çok geniş bir ürün ve hizmet aralığında fiyat denetimi getirilmeye çalışıldı. Çarşıdaki fiyatların devlet tarafından sıkı kontrol altında tutulması Bizans döneminin de önemli bir özelliği olarak sürdü.

Roma İmparatorluğu'nda çok az şehir kendi tedarikini yakın çevresinden karşılayabiliyordu. Çoğu yerleşim birimi ise denizaşırı ülkelerden gelen yiyecek maddelerine bağımlıydı. Roma uzun süre Afrika'dan gelen tahıl filosunun yıllık seferlerine, Konstantinopolis ise, 7. yüzyılda kaybedilişine kadar, Mısır'dan gelen buğdaya bağlı kalmış, hatta bu tedarik işi

⁶⁸ Ostrogorsky, 1956, s. 38.

⁶⁹ *Solidus*'un Bizans dönemindeki isimleri önce *nomisma* daha sonraları ise *hiiperpiiron* idi. Bkz. Kıymetli Metal ve Para Meseleleri bölümü. Ptolemeler, Selekiler ve Sasanilerin çok sayıda devlet tekeline karşı, Roma'da cumhuriyet ve imparatorluk dönemlerinde sadece iki devlet tekeli vardı: sikke darbı ve tuz. Her ikisi de kamu yararı göz önünde tutularak tekelleştirilmişti. Lopez, R. (1945), "Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum*, XX, s.10, dipnot 4.

⁷⁰ Kagan, 1966, s. 416.

⁷¹ Cornell-Matthews, s.172; Kagan, 1966, s.416.

eparkhos'un en önemli görevlerinden biri sayılmıştı. 5. ve 6. yüzyılların sapkınlıkları sırasında ortodoks inanca göre sapkın olan Mısır'ın elden çıkmaması için gösterilen büyük çabaların arkasında yatan önemli bir faktör de bu yiyecek maddesi tedariki işiydi.

Akdeniz'in bir ucundan diğerine ulaşmak deniz yolu ile yirmi gün alırken bu süre kara yolu için bununla karşılaştırılamayacak kadar uzundu. Aynı zamanda deniz yoluyla taşıma maliyeti de çok düşüktü. Üstelik denizde tamamen Roma hâkimiyeti varken, iç kesimlerde bazı bölgeler, sık bir yollar ağı ile kaplanmış bile olsa, tam bir güvenlik sağlanamıyordu.⁷² Mısır, Suriye, Filistin gibi doğu eyaletleri ticaret nedeniyle oldukça zengin durumdaydı. Bu eyaletler Anadolu ile birlikte baharat, papirüs, ipek, yün, keten, mermer ve cam gibi maddeleri sağlıyordu. Akdeniz'de ticarete konu olan diğer ürünler arasında çeşitli tahıllar, şarap, zeytinyağı, kütük, fildişi, sünger, metal eşyalar ve madenler de vardı. İspanya'dan Hindistan'a ve Orta Asya'ya kadar uzanan ticaret yolları arasında Türkistan'dan başlayan ve Hazar Denizi ve Karadeniz üzerinden Kırım ve Anadolu'ya ulaşan yol ile Güney Hindistan ve Seylan'dan başlayarak Kızıl Deniz yoluyla Mısır'a ulaşan yol önemliydi. Birinci yolun ara durağı Konstantinopolis, ikincinin ise İskenderiye idi. Bu yollar erken Bizans döneminde de önemlerini korudu.⁷³ Ticaret özellikle imparatorluğun batı eyaletleri için önem taşıyordu; eyaletlerin kalabalık memur kadroları ve askeri birliklerinin beslenebilmesi için doğu eyaletlerinden, özellikle Mısır ve Kuzey Afrika'dan gelecek olan tahıllar hayati önemdeydi.

Para ile ödenen vergilerin önemi, 3. yüzyıldaki enflasyon ve para sisteminin güvenilmez hale gelmesi nedeniyle azaldı.

⁷² Brown, 1989, s. 12-3.

⁷³ *The Cambridge Medieval History* (1966), Vol.4-Part I, s.1-41.

Bunun sonucu olarak Diokletianus bir aynî vergi sistemi oluşturdu. Aslında aynî vergiler düzensiz bir şekilde alınmakta olup zaten yürürlükteydi ama bu dönemde malî sistem içindeki nispi ağırlıkları arttı. Bunlar Roma şehrinin, memurların ve ordunun kullanımı için sık sık toplanan yiyecekler, mamûl mallar ve hammaddelerdi. Böylece *acil ihtiyaç* adı altında toplanan şeyler *annona* adı altında toplanan yıllık düzenli bir vergiye çevrildi. Devlet malî yükümlülüklerini önceden tahmin edebilirse, imparator o yıl için ödenmesi gereken vergi miktarını vergi ödeyici birimlere (örneğin şehirlere) bildiriyor, bu durumda *annona* bir istikrar arz ediyordu. Bu uygulamanın olumsuz yönü bir kimsenin bir sonraki yıl öncekine göre daha mı çok yoksa daha mı az vergi ödeyeceğini bilememesiydi.⁷⁴ Bu da vergi sistemini istikrarsız hale getiriyordu. Eyaletlere gönderilen memurlar toprakları ölçüyor, köleler, atlar, büyük ve küçükbaş hayvanlar ayrıca sayılıyordu. Aynî vergiler ya mal sahipleri tarafından ya da nakil masrafları onlarca ödenmek suretiyle devlet görevlileri tarafından imparatorluk ambarlarına götürülüyordu.

Vergi yükünün neredeyse tamamını kırsal alanlarda oturan köylüler karşılamaktaydı. Diokletianus zamanında bütün imparatorluğa yayılan ve düzenli hale getirilen *capitatio-iugatio* sisteminde ise baş ve arazi vergileri *annona*'nın parçaları olarak birbirine bağlandı. Vergi birimini bir yandan belli bir toprak parçası (*iugum*), diğer yandan da bu toprağı işleyen insan (*caput*) oluşturuyordu. Ancak bir *iugum* ve bir *caput*, toprağın bulunduğu yer, büyüklüğü ve üzerinde yetiştirilen ürün cinsi dikkate alınmaksızın, devletin vergi birimiydi. İşleyicisi olmayan toprak bir işe yaramayacağından devlet *iugum*'lar için birer *caput* bulma gayreti içindeydi. Ancak, nüfus kaybı, yoksulluk

⁷⁴ Kagan, 1966, s. 405, Hendy, 1989, s. 15.

ve güvensizlik dolayısıyla sürekli bölge değiştirip şansını başka yerlerde arayan köylüler yüzünden bu işin başarılması hiç kolay değildi. Devlet bulabildiği *caput*’ları kendilerine gösterdiği *iugum*’lar üzerinde tutmak zorundaydı. Böylece *capitatio-iugatio* sistemi kırsal bölge halkının istediği yere yerleşme hakkını giderek kaybetmesine yol açmaya başladı. Selekiler dönemindeki *kralın kiracıları* kurumunu andıran sistem özellikle Anadolu ve Mısır için yabancı değildi. Tarımsal işgücü yönünden çekilen kıtlık erken Bizans döneminde de etkiliydi. Bakımsız devlet arazileri işlenmek üzere köylülere zorla veriliyor (*epibole*) ve bunun karşılığında vergi isteniyordu. Bu sistem Ptolemeler döneminde Mısır’da doğmuş, Bizans’ta ise sadece devlet toprakları için değil sahipleri tarafından terk edilmiş özel arazilere de uygulanmıştı.

Arazi sahibi olmayan şehirliler ise *annona*’ya tabi olmayıp kırsal alanlarda yaşayanlara göre önceleri vergi bakımından cazip bir konumdaydı. Ancak Konstantinos’tan itibaren ticaret ve zanaatle uğraşan şehir halkı üzerine bir vergi getirilince bu cazip durum ortadan kalktı. Tacir ve zanaatkârlar bazı durumlarda devlete ya da bulundukları şehrin halkına, belirli bir mal ya da ürünü belirli bir fiyattan satmak zorunda bırakılıyordu. Çünkü devletin fakir vatandaşlara sık sık ekmek, zeytinyağı, şarap gibi maddeler dağıtması bir devlet görevi olarak görülüyordu. Büyük toprak sahipleri ise mülkleri için vergilerini nakit olarak öderken, ayrıca şehirlerle birlikte her beş yılda bir imparatorluk vergisi, her imparator değişmesinde de ek bir vergi ödüyordu.⁷⁵ Bunun sebebi her taht değişikliğinde beş altın *solidus* alan askerler için kaynak bulunması zorunluluğuydu.⁷⁶

⁷⁵ Ostrogorsky, 1956, s.37-8; Kagan, 1966, s.405-7.

⁷⁶ Hendy, 1989, s.18.

Vergiyi sağlayan işlerden kişiler fazla vergi yüzünden vazgeçerse vergi almanın bir anlamı kalmıyordu. Dolayısıyla devlet için çalışmanın sağlanması amacıyla bazı işler zorunlu (devlet yükümlülüğü) ve kalıtsal hale getirildi. Böylece iş ya da zanaat sadece yönetilmekle kalmıyor, çalışma yerine de bağlanmış oluyordu. Köylü toprağı, gemi ustası tersaneyi, ekmekçi fırını terkedemiyordu. Memur, asker, işçi, köylü, esnaf hepsi işine ve mevkiine bağlı kalmak zorundaydı. Çocukları da babalarının mesleğini sürdürmekle yükümlüydü.⁷⁷

M.S. 2. ve 3. yüzyıllarda Roma İmparatorluğu'nda pek çok dinî akım aynı anda görülüyordu: Mısır, Suriye, Mezopotamya kökenli Ortadoğu dinleri ve Yahudilik, Hristiyanlık, Mithraizm gibi daha çok taraftar toplamayı başaran dinler. Yabancı dinler, Roma dinlerinin üstün durumunu bozacak nitelikte değillerse, siyasi olarak bir tehlike yaratmıyorlarsa ve ahlaka aykırı bir yönleri yoksa hoşgörü görüyordu. Kamu düzenini bozmamak şartıyla herkes istediğı tanıya istediğı şekilde ibadet etmekte serbestti. Doğu eyaletlerinin dinleri Roma'da özellikle tüccarlar ve köleler aracılığıyla yayılıyordu. Bu dinler bireye doğrudan çağrıda bulundukları ve tanrısal güçlerle birleşerek kişisel kurtuluş imkanı sağladıkları için geleneksel paganizmden ayrılıyorlardı. 4. yüzyılda resmi devlet dini haline gelen Hristiyanlık da doğu kökenliydi. Doğu dinlerinin çekiciliğı bir ölçüde, bu dinlere giren bir kişinin diğer mensuplarla arasında olan toplumsal ve sınıfsal engelleri ortadan kaldıran bir eşitlik kazanmasından kaynaklanıyordu.

Hristiyanlıktan önce etkili olan bir diğer doğu kökenli din ise Mithraizm idi. Mithra antik İran tanrılarından birinin kültü olup M.Ö. 1. yüzyıl ile M.S. 2. yüzyıl arasında Roma İmparatorluğu'nda önemli ölçüde yayılmıştı. Roma ordusu içinde de bu

⁷⁷ Kagan, 1966, s.410-22.

dine bağılı olanlar vardı. Hatta 307 yılında imparator Konstantinos -Hıristiyanlığı kabul etmeden önce- Mithra'yı imparatorluğun koruyucusu ilan etmişti.⁷⁸ Mithra kültü eski Zerdüşt dini ile benzerlikler taşıyordu. İran inançlarında bir nevi ışık-tanrı olan Mithra Roma'da güneş kültü ile birleştirilmişti. Diokletianus ve Maximianus da dahil olmak üzere imparatorlar yenilmez güneş kültü ile bağlantılı olduklarını iddia ediyorlardı.⁷⁹ Bu dinlerden başka Helen tanrılarının Latinleştirilmiş halleri olan bir dizi tanrı Roma paganizminin temelini oluşturuyordu. Ayrıca Anadolu ana tanrıça Kibele'ye Roma'da *magna mater* (büyük ana) adıyla ibadet ediliyordu.

Roma İmparatorluğu'nun Yunanistan, Makedonya, Anadolu ve Suriye gibi bölgelerinde Roma kolonileri çok az sayıdaydı. Bu bölgeler daha önceki yüzyıllarda Helen kültürü etkisinde kaldığından ve Helence konuşan bir şehirli nüfus grubu barındırdığından buralardaki Latinler kısa sürede Helenleşebiliyordu. Kolonilerin dışında Latince nadiren kullanılıyordu çünkü Roma İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerindeki yönetim dili Helence idi. Roma hükümeti Romalılaştırma yerine Helenleşmeyi engellemeyen politikalar izliyordu. Bunun temel göstergeleri arasında çok sayıda Helen şehri kurulması vardı.⁸⁰ Amacı ne olursa olsun bu şehirler tiyatro, stadyum ve diğer kurumlarıyla birlikte birer Helen kültür merkezi haline geliyordu. Ancak 3. yüzyılda artık klasik çağın bağımsız şehir devletleri türünde şehirler kalmamış ve bu Helen şehirleri merkezi idarenin yerel yönetim uzantıları haline gelmişti. Bağımsız şehir devletleri anlamında *politik* olarak ölmüş olmalarına rağmen bu şehir-

⁷⁸ Trevor-Roper, 1989, s.62.

⁷⁹ Hinnels, 1984, s.216; Cornell-Matthews, s.96, 176; *The Cambridge History of Iran* (1983), Vol.3-Part I, s.566.

⁸⁰ Jones, A. H. M. (1963), "The Greeks Under the Roman Empire", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.17, s.5.

ler Helen kültürünün merkezleri olmaya devam etti. Helenler M.S. 212'ye kadar Roma vatandaşı olarak kabul edilmiyorlardı. Helenler için Roma imparatoru, kurtarıcıları ve barbar akınlardan koruyucuları; Romalılar ise imparatorun nezareti altında kendilerini koruyan ve yöneten bir üst sınıftı. Böylece Helenlerin imparatorluğa bağlılıkları edildendi. Roma İmparatorluğu da hoşgörölü politikası sonucu Helenler arasında Helenlilik bilinci ile tanımlanabilecek bir hareketi kışkırtmıyordu.⁸¹

3. yüzyıl sonu ve 4. yüzyılda doğudaki Roma yönetim sınıfları arasında Helen kültürünün önemi yavaş yavaş azaldı. Çünkü Konstantinopolis'in kurulmasından sonra hiç Helence bilmeyen görevliler doğuda görevlendirilmeye başlanmıştı. Doğu eyaletlerindeki Helenler için ise yüksek devlet memuriyetleri elde etmek ve saray çevresine katılmanın yolu Latince öğrenmekten geçiyordu. Bazı Helen yazarlar bile Latin yüksek sınıfları tarafından okunması umuduyla, eserlerini Latince olarak yazıyordu. Latinceden özellikle yönetim dili ile ilgili bazı kelimeler Helenceye geçmişti. Ancak Latincenin üstünlüğü geçici oldu. 4. yüzyılın ortalarından itibaren Helence tekrar ön plana çıktı. Arcadius (395-408) ve II. Theodosius (408-450) Konstantinopolis'te doğmuş ve yetişmiş imparatorlardı. Onların döneminde ve özellikle 395'te imparatorluğun doğu ve batı olarak iki parçaya ayrılmasından sonra saray ortamı da giderek Helenleşme etkisinde kaldı. Bu gelişmeler sonucu Bizans İmparatorluğu doğu kökenli ama Helen felsefi fikirleri ile çerçevesi çizilmiş bir din -Hıristiyanlık-, Roma hukukuna dayanan bir kanun sistemi ve içine Helenistik dönemin özellikleri karışmış bulunan bir devlet yönetimi devraldı.⁸²

⁸¹ ibid., s.3-19.

⁸² ibid., s.19.

3.4. Ortodoks Hristiyanlık

Hristiyanlık Bizans kültürünün dayandığı üç temel eksenenden biriydi. Bu nedenle bu bölümde kısaca geç Roma ve erken Bizans dönemlerindeki Hristiyanlıktan bahsedilmektedir.

Hristiyanlık tarihi, gerek doğduğu ortam gerekse karşı karşıya kaldığı siyasi ve dinî problemler nedeniyle başlangıçtan itibaren çeşitli inanç sorunları sergiledi. Ortaya çıkışından yaklaşık üç yüz yıl sonra Roma İmparatorluğu tarafından resmi din olarak kabul edilen Hristiyanlık bu süre içinde çok çeşitli kültürleri, felsefi akımları ve doğu dinlerinin bazı unsurlarını kapsar hale geldi. Üstelik M.S. 2. yüzyıl başlarında İsa ve havarilerini tanıyanları tanıyan kuşak ölmüş olduğu ve Hristiyanlık fikirleri çok rahat bir ortam içinde yayılamadığından, Hristiyanlık bütün köşe taşları belirli olan homojen bir yorum zeminine oturmamıştı.⁸³ Hristiyanlığın Roma'nın devlet dini olmasından sonra yerüstüne çıkan Hristiyan faaliyetler, çeşitli grupların çeşitli yorumlamalarına konu oldu ve her bir yorum kendi geçerliliğini savunarak karşısındaki grupları sapkın (*heretic*) olarak nitelendirmeye başladı. Bu durum karşısında 325 yılında Hristiyan tarihinin ilk genel konsili olarak kabul edilen İznik Konsili toplandı ve Hristiyan inancının bazı yönleri tanımlandı. Bu tanımlama faaliyeti ve yeniden tanımlama ihtiyacı, imparatorluğun özellikle doğu eyaletlerinden kaynaklanan merkeze göre sapkın hareketler sonucu, hemen hemen bütün Bizans tarihi boyunca sürdü. 4. yüzyılda Arianizm, 5, 6 ve 7. yüzyıllarda Monofizizm, 8 ve 9. yüzyıllarda İkonoklastizm (tasvirkırcılık), 10. yüzyılda Paulikanizm, 12. yüzyılda Bogomilizm bu sapkınlıkların en önemlileriydi.⁸⁴

⁸³ Hristiyanlığın yazılı temel kaynağı olarak ilk Genel Konsil'de kabul edilen dört metin arasında bile farklılıklar bulunmaktadır.

⁸⁴ Paulikanizm ve Bogomilizm için bkz. Kilise-Dinadamları bölümü.

Konstantinos (306-337) Hristiyanlığı kabul eden ilk Roma imparatoruydu. Ancak imparatorun kişisel tercihi olan ve saray çevresinde egemen olmuş görünen Hristiyanlık, Konstantinos öldüğünde imparatorlukta hâlâ küçük bir azınlığın diniydi. Üstelik iyi eğitim görmüş 4. yüzyıl paganları arasında bütün kültürlere ve dinlere karşı hoşgörölü olmak modaydı. Bu nedenle bir pagan görevli için şimdi "gerekli" olan Hristiyan ayin ve törenlerini kabul etmek biraz yüzeysel kalabiliyor, Hristiyan ayinlerine resmî olarak katılsa dahi diğer tanrılara inanmaya da devam edebiliyordu.⁸⁵ Bu gibi durumlar iyi bir temele oturmamış Hristiyanlığın çok çeşitli yorumlara açık olmasını ve içine başka bazı unsurları almasını anlamayı kolaylaştırmaktadır. Theodosios (379-395) döneminde Katolik⁸⁶ Kilisesi'nin kurulmasıyla Hristiyanlık resmi devlet dini haline geldi. Helenistik düşüncedeki bir unsur olan yeryüzünde tanrı-yöneticiye sahip tek bir krallık olması gerektiği fikri Hristiyanlık ile kolayca bağdaştı. Hristiyanlığın Roma'nın resmi devlet dini olmasıyla gelişmeye başlayan Hristiyan-imparatorlukçu siyaset teorisine göre, imparator Tanrı'nın yeryüzündeki vekiliydi ve Tanrı'nın yeryüzündeki krallığını onun adına yönetiyordu. İmparatorluk yetkisi ona doğrudan tanrı tarafından verilmişti: o tanrının taçlandırdığı (*theostefes*) kişiydi.⁸⁷ İmparator tanrının kendisine emanet ettiği Hristiyan devletinin yaşayan sembolü idi ve bütün insanları Hristiyan dinine kazandırmalıydı. Bu, Helenistik evrenselciliğin, yani bütün insanlığın tek bir çatı altında toplanması fikrinin bir uzantısı olarak yorumlanabilir niteliktedir. İmparator, tanrının yeryüzündeki temsilcisi olması nedeniyle,

⁸⁵ *The Cambridge Medieval History* (1966), Vol.4-Part I, s.44.

⁸⁶ *Helence katholikos*: evrensel (bütün Hristiyanları kapsayan). *Webster's Third New International Dictionary*, Merriam-Webster Inc. U.S.A., 1981.

⁸⁷ Burada doğu geleneğinin, iktidarın yukarıdan bağışlandığı şeklindeki düşüncesinin izi görülmektedir.

Hristiyan inancının saflığını korumak ve hangi ibadetin hangi anlamda kullanılacağına karar vermek durumundaydı. Ancak özellikle inanç konusundaki düzenlemeler 325 yılındaki İznik Konsili'nden sonra Kilise'ye bırakıldı. Tanrı'nın gözünde imparator ile sıradan bir insanın farkı olmadığı için imparator bütün insanlara şefkat ve hoşgörü ile davranmalıydı. İmparator tanrının seçtiği kişi olup, kilisenin ve doğru inancın (ortodoksluğun) koruyucusuydu. *Havarilerin eşiği, kutsal ve tanrısal* gibi unvanların yanısıra bir Helenistik unvan olan *insanlığın velinimet*i de ona aitti.⁸⁸

Hristiyanlıktaki üçleme (teslis) teorisi 3. yüzyıldan itibaren pek çok yorumlamalara, görüş ayrılıklarına ve dolayısıyla sapkınlıklara yol açtı. Sapkınlık kiliseye göre, kilisenin açıkladığı doktrinleri reddetmek ve Hristiyan inancının özel içeriğini bozmak demekti. Ortodoks bakış açısına göre yeryüzünde tek bir krallık (Tanrı'nın krallığı) ve onun tek bir temsilcisi olabileceğine göre Hristiyanlığın da tek bir "doğru" yorumu olabilirdi. Üstelik bu doğru yoruma inananların sayısının inanmayanlardan fazla olması, imparatorun meşruiyetini sürdürebilmesi için çok önemliydi. Çünkü doğru tanımı kilise yapıyordu ve kilise imparatorun koruyuculuğu altındaydı.

Hristiyanlığın Katolik Kilisesi ve Ortodoks yorumuna sahip olmasından sonra ortaya çıkan ilk önemli sapkınlık Arianizm idi. 4. yüzyılın ilk çeyreğinde Mısır'da İskenderiyeli bir rahip-bilgin olan Arius, Kutsal Üçlü'nün unsurları arasında bir ayırımı giderek Hristiyanlığı değişik bir şekilde yorumladı: Oğul'u açık bir şekilde Baba'ya bağlıyordu. Ona göre Oğul Baba tarafından yaratılmıştı, önceden ezeli olarak mevcut değildi. Bu düşünce 2. ve 3. yüzyıllarda bazı din düşünürlerinin, Tanrı'nın birliğini vurgulama isteklerinin bir uzantısı niteliğindey-

⁸⁸ *The Cambridge Medieval History* (1966), Vol.4-Part I, s.431.

di.⁸⁹ Temelde Havariler geleneğine dayanan Ortodoks düşünce ise Üçlü'nün üyeleri arasında böyle bir ayrımı yadsıyordu. Arius'un öğretileri 318 yılında Mısır'da toplanan yerel bir konsilde mahkûm edildi ancak yayılması önlenemedi. Oysa aynı yıllarda İskenderiye, Roma'dan sonra imparatorluğun ikinci önemli şehri olmuş ve Mısır İtalya'nın tahıl kaynağı haline gelmişti. Dolayısıyla buradaki bir sapkın düşünce tehlikeli sonuçlar yaratabilirdi. Sorunun çözümü için Konstantinos, imparatorluğun her tarafından piskoposlar çağırarak 325 yılında İznik'te bir konsil topladı. Konsilde Baba ile Oğul'un doğaları arasındaki ilişki Helence *homoousios* (benzer varlık) kelimesi ile ifade edildi ve üçlünün üyeleri arasında bir ayrıma gidilmesi kınandı.⁹⁰

İznik Konsili'nin usulü daha önce kilise tarafından Roma'da ve Afrika'da benimsenen senato usulünün aynısı idi. İmparator piskoposları konsile senatörleri davet ettiği gibi birer çağrı mektubu ile davet ediyordu. Piskoposlar da senatörlerin kullandığı, masrafların devlete ait olduğu seyahat ayrıcalığından ve iyi bir posta teşkilatından yararlanıyorlardı. Konsil'e imparator başkanlık ediyor ve tartışmalara karışabiliyordu. Konsil davetinde ve tartışmaların seyrinde imparatorun ön planda olması kilisenin bağımsızlığı için bir tehlike unsuruydu. Ancak küçük bir ayrıntı kilisenin bağımsızlığını korumasına yardımcı oldu. Bu ayrıntı, imparatorun senatoda oy verme hakkı olmayışının bir benzeri olan, konsil tartışmalarında oy hakkının olmayışı idi. İznik Konsili kararlarında da Konstantinos'un oy kullandığı zikredilmemiştir. İmparator dünyevi otorite idi. Dinî işlerde kilisenin sadece koruyucusu

⁸⁹ Dvornik, s.6; Eliade, 1982, s.409.

⁹⁰ Dvornik, s. 7.

olabilir ama inanç formüllerine karışamazdı; kilise konsillerinin kararlarını değiştirmeye yetkili değildi.⁹¹

Konstantinos'un temelini attığı kilise ve devlet ittifakı Bizans İmparatorluğu'nda her iki tarafa da büyük kazançlar sağladı. Doğu Roma-Bizans imparatorları Hristiyan dininde güçlü bir manevi destek buldu, kilise ise devletten zengin maddi araçlar elde etti. Ama bu ittifak aynı zamanda bazı güçlükler de getirdi. Misyonerlik ve sapkınlıklarla mücadelede devlet desteğini alan kilise buna karşılık devletin vesayeti altına girerken, devlet de kilise hiziplerinin anlaşmazlıkları içine çekilmiş oldu. İnanç mücadeleleri kilisenin iç işleri olmaktan çıkıp, siyasi meseleler ile birleşerek, devlet için önemli politika sorunlarına yol açtı. Örneğin İznik Konsili'nin mahkûm etmesine rağmen ortadan kalkmayan ve giderek güçlenerek sonunda siyasi bir sorun haline gelen Arianizm ile mücadelede, Konstantinos sonradan taktik değiştirerek Arius'un tekrar kilise cematine kabul edilmesini sağlamış ve inanç formüllerinde Ariusçulara tavizler vermişti. Bu ise ortodoks ruhani sınıf ile ihtilafa düşmek demekti. Benzer şekilde Bizans İmparatorluğu'nu 5., 6. ve 7. yüzyıllarda uğraştıran Monofizit sapkınlık ile başedebilmek için imparatorlar, ortodoks inanç ile daha çok doğu eyaletlerinde rağbet gören Monofizizmi, ortodoksluktan taviz vererek bağdaştırmayı denemişlerdi. Batıda ise kilise 476 yılından sonra, Bizans'ta olduğu gibi kendisine başkanlık edecek ve koruyacak bir imparator olmadığı için bağımsız kaldı. 800 yılında Charlemagne papanın elinden taç giydiğinde din ve devlet yönetiminin ayrı alanlara ait işler olması bir gelenek olarak iyice yerleşmiş bulunuyordu. Doğu ve Batı kiliseleri arasında doktriner ve siyasi nedenlerle oluşan ayrılıklar Bizans İmpara-

⁹¹ Ostrogorsky, 1956, s.44; Dvornik, s.5-9.

torluğu'nun karşı karşıya kaldığı bir dizi sapkınlık ile de desteklendi ve sonunda 1054 yılında iki kilise birbirinden ayrıldı.⁹²

İznik Konsili'nden sonra 9. yüzyıla kadar altı büyük konsil daha toplandı. Doğu ve Batı kiliselerinin ortak olarak kabul ettiği bu yedi konsil (Genel Konsiller) ile Bizans İmparatorluğu'nun ortodoks inanç tanımını belirlenmiş oldu.

3.5. Sasani Bağlantısı

İskender'in seferleri ve Helenistik krallıklarla birlikte bütün Ortadoğu'ya yayılan Helenizme karşı bir gelişme İran'da Partlar zamanında başladı. M.Ö. 247 ile M.S. 224 yılları arasında hüküm süren Part kralları başlangıçta *filHelenes* (Helenlerin dostu) unvanını taşırlarken, bu unvan ve eğilim zaman içinde kaybolmuş, İran eski kimliğini arar hale gelmişti. Özellikle milattan sonraki ilk iki yüzyıl İran'da bir kendine dönüş dönemi ve Part sülalesini devirerek yeni bir hanedan kuran Sasaniler bu kendine dönüşün ya da İranî uyanışın simgesi oldu.⁹³ 224-651 yılları arasında hüküm süren Sasaniler, önce Roma daha sonra da Bizans imparatorlukları ile komşuluk etti ve bu devletlerle kültür alışverişinde bulundu. Sasanilerle birlikte İran-doğu kültürü Roma ve Bizans'ı etkilemeye devam etti. Bu bölümde Sasani-Bizans devletleri arasında görülen bazı kurumsal benzerlikler ve olası karşılıklı etkileşimlerden söz edilmektedir. Etkileşimler çok açık bir şekilde izi sürülebilecek türden olmayıp bazı du-

⁹² Kiliselerin görüş ayrılıkları ve birleşme konusundaki çabalardan Kilise ve Dinadamları bölümünde bahsedilmektedir.

⁹³ Sasaniler iktidarı ele geçirmelerini aşırı Helenleşmiş Partlara karşı bir tepki olarak nitelendiriyor ve Hakhamanişlerin soyundan geldiklerini iddia ediyorlardı. *The Cambridge History of Iran* (1983), Vol.3-Part II, s.21-99, 568.

rumlarda tatmin edici kanıtlarla desteklenemese⁹⁴ bile benzerlikler yeterince ilgi çekicidir.

Romalılar-Bizanslılar ve Sasaniler, birbirlerini dünyanın geri kalan "uygarlaşmamış" kısmından farklı olarak ve yeryüzündeki iki büyük güç olarak görüyorlardı. Sasaniler için Roma imparatoru kendi krallarına denk tek yönetici idi. Ancak denklik fikri daha çok Romalılar yönünden geçerliydi. Çünkü savaşarak rahatça yenemedikleri bir devlet ile ilk defa karşılaşılıyor ve *krallar kralını* korku ile karışık bir saygı ile tanıyorlardı. Bu denk hükümdarlar fikri her iki devlet için de felaketvari olan Arap istilalarına kadar sürdü. Devlet yazışmalarında hükümdarlar birbirlerine "kardeşim" kelimesi ile hitap ediyor ve bu kelime eşit statüyü yansıtıyordu. Bizanslı tarihçi ve yazarlar Sasani hükümdarları için *basileios*, Latinler ise *imperator Persarum* ifadelerini kullanıyorlardı ki, bunlar diğer devletlerin yöneticileri için kullanılmayan yüksek düzeyde terimlerdi.⁹⁵

Sasani hükümdarları eski Hakhamanişler ve Partlar gibi *krallar kralı* unvanını taşıyordu. Kral devlet yönetiminde tam yetkili tek otorite idi. Tahta çıkma konusunda ise rahipler sınıfı ve soylu sınıfın desteği önemli rol oynuyordu. Devletin resmi dini olan Mazdayaşnacılık M.S. 3. yüzyılda bir düzenlemeye tabi tutularak kurumlaştırıldı ve kilise ve rahipleri ile birlikte örgütsel bir yapıya kavuşturuldu. Bu düzenlemelerle din, Hakhamanişlerin dini olan Zerdüştlükten biraz farklılaşmış

⁹⁴ ibid., s.589. Sasani ve Roma-Bizans devletleri arasında görülen kurumsal benzerlikler birbirlerinin basit birer kopyası olduklarının düşünülmesini gerektirmez. Çünkü bir toplumun zaman içinde edindiği kültürel birikim ve değerler bir diğer toplumun bazı değerlerinin adapte edilmesi sonucu birdenbire terkedilmemektedir. Ancak burada birbirine denk güçte iki rakip devlet örneğinde olduğu gibi, bazen diğer toplumun bazı kurumları çeşitli adaptasyon süreçleriyle kısmen içselleştirilebilmektedir.

⁹⁵ *The Cambridge History of Iran* (1983), Vol.3-Part I, xxxiv, 134.

oluyordu. Yeni düzenlemeler sonucu din ve devlet, "ikiz kardeşler" gibi görülmeye ve kral da dini desteklemekle yükümlü olarak algılanmaya başlandı. 4. yüzyılda ise krallar kralı unvanına benzer şekilde *mobadan mobad* ya da baş rahip unvanı oluşturuldu.⁹⁶ Baş rahibin görevleri arasında daha alt düzeydeki din görevlilerini atamak ve taç giyme törenini gerçekleştirmek vardı. Yeni kral tacı baş rahibin elinden giyiyordu. Kral tanrı tarafından seçilmiş ve yönetmek için ilahi bir hakka sahip olarak görülüyordu.

II. Şapur (309-379) döneminde imparatorluğun batı sınırında savunma sistemi güçlendirildi. Bu güçlendirme işlemi Romalıların Diokletianus ile birlikte Suriye ve Mezopotamya'da oluşturdukları sınır garnizonları (*limes*) sisteminden etkilenmiş gibi görünmekteydi. Romalılar sınırlarına *limitanei* olarak adlandırılan asker-köylüler yerleştirmişlerdi. Şapur da Irak'ta, Roma ile birlikte hareket eden çöl Araplarına karşı, çeşitli nüfus grupları yerleştirerek tampon devletler oluşmasını sağladı. Daha sonra bu tampon devletlerin yerini müstahkem sınır şehirleri ve sınır savunma sistemi aldı. Romalılar ve Sasaniler'in 4. yüzyılda Mezopotamya'da birbirine benzer savunma sistemleri oluşturmaları sonucu, bu bölgede iki devlet arasındaki sınır üç yüz yıla yakın bir süre aşağı yukarı değişmeden kaldı.

I. Hüsrev Anuşirvan (531-579) döneminde ise Sasanilerde vergi ve devlet yönetiminde bazı yenilikler yapıldı. Vergi reformunda Romalıların *iugatio-caputatio* sistemine benzer değişiklikler görülüyordu. Askeri alanda ise, daha önce soylu İran ailelerine mensup savaşçılar sınıfı kendilerinin ve refakatçilerinin silah ve donanımlarını temin etmek ve ücret almaksızın orduda hizmet etmekle yükümlüyken, Hüsrev küçük soylulara

⁹⁶ ibid., s.577-8. Bunlar, 4. yüzyılda Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul eden Roma İmparatorluğu'nda görülen düzenlemelere benzemektedir.

ya da silahşörlere silah, donanım ve orduda hizmet karşılığında ücret vermeye başladı. Böylece kral, askeri sınıfın desteğini sağlamış oluyor ve özellikle babası zamanında devleti tehdit eder hale gelen büyük arazili soylu ailelerin tehditlerinden kurtulmaya çalışıyordu. Yeni askeri sınıf üyeleri *dihkan* olarak adlandırılıyordu. *Dihkan* bir köyün tarımsal fazlasına sahip olan bir yerel güçlü-savaşçı idi.⁹⁷ Hüsrev ayrıca savaş zamanlarında silahlanmak ve savunma hizmetini yerine getirmek üzere çok sayıda aileyi sınırlara yerleştirdi. İmparatorluk toprakları ise dört parçaya ayrıldı ve her biri bir generalin (*sipahbad*) yönetimine verildi. Bizans'ta ise 6. yüzyılda imparator Herakleios Anadolu arazisini üç askeri bölgeye ayırmış ve her birini bir generalin (*strategos*) komutasına vermişti.⁹⁸

Sasani sarayının bazı özellikleri Bizans'ı etkilemişti. Diokletianus'un 298'deki fermanı ile imparatorun simgesi olarak belirlenen kıymetli taşlarla süslü altın bir band şeklindeki kraliyet tacı Sasanilerden alınmıştı. Ayrıca imparatorun önünde secdeye varmak ve elbisesinin eteğini öpmek (*proskünesis*) teşri-fat kuralı da, Sasanilerde de süren Mezopotamya geleneğinden gelmekteydi. Sasani sarayında kalabalık bir saray maiyeti bulunuyordu. Bunlar arasında saray maiyeti başkanı, törenler başkanı, saray sorumlusu, diğer şehirlerdeki sarayların kâhyaları, kralın silah taşıyıcısı, kraliyet muhafızları olan "ölümsüzler" in komutanı, saray güvenliği ve hapisane sorumlusu, saray kapıcısı, cephanelik sorumlusu, hazine sorumlusu ve avcıbaşı gibi görevliler vardı. Krallar kralının emir ve kararları kraliyet sekreterliğince kaydediliyor, bir diğer görevli bunları kralın günlüğüne yazıyor ve bunlar her ay kontrol edilerek kraliyet arşivinde saklanıyordu. Sarayda ayrıca müzisyenler, şarkıcılar, si-

⁹⁷ *The Cambridge History of Iran* (1983), Vol.3-Part I, s.154.

⁹⁸ Bu dönem ve organizasyon benzerliğine rağmen Bizans sisteminin Sasanilerden etkilenip etkilenmediği konusu net değildir. *ibid.*, s.154.

hırbazlar ve şairler de bulunuyordu.⁹⁹ Hadımlık ise önemli bir kurum olup Sasanı sarayındaki bazı memuriyetleri kapsıyordu. Bu tip kalabalık saray kadrosu ve hadımlık kurumu Diokletianus'la birlikte Roma İmparatorluğu'na oradan da Bizans'a geçmiş gibidir.¹⁰⁰ Hadımlık kurumu Bizans'ta oldukça önemliydi. Hadımlar arasında general, bürokrat, patrik olanlar vardı. Oda uşakları ve elbisecibaşılar gibi, görevleri gereği imparatora yakın bulunan kişiler de her zaman hadımdı.¹⁰¹ Hadımlar çocuk sahibi olamadıkları için kuşaktan kuşağa aktarılabilecek bir kalıtsal görev ve servet edinme eğiliminden uzak oluyor, böylece devlet bakımından mükemmel birer hizmetkâr olacakları düşünülüyordu. Roma'da değil ama Bizans tarihinde görülen harem kurumu da doğu geleneğinin Bizans'taki bir uzantısıydı. Ayrıca Bizans İmparatorluğu'nda tahttan indirilen imparatorlara ya da yüksek rütbeli devlet görevlilerine, bir daha kamu görevlerinde çalışmalarını engellemek ve onları sembolik olarak diskalifiye etmek üzere uygulanan uzuv kesme ve kör etme cezaları da doğu kökenliydi.¹⁰²

Romalılar ve Sasaniler arasındaki sürekli çekişme ve savaş hali her iki tarafın hayatta kalabilmek için en az kendisi kadar güçlü olan rakibininkine benzer savunma taktikleri geliştirmelerini gerektiriyordu. Geç dönem Roma ordusu Sasanilerin ağır

⁹⁹ *The Cambridge History of Iran* (1983), Vol.3-Part II, s.710-12.

¹⁰⁰ Diokletianus'a atfedilen doğu saray törenleri ve geleneğinin alınışı sadece Diokletianus zamanında gerçekleşen tek ve basit bir olay olmaktan çok, Roma imparatorluk geleneğinin yavaş ve uzun süreli doğrululaşmasının bir anda belirginleşen sonucu gibidir. *The Cambridge History of Iran* (1983), Vol.3-Part II, s. 589.

¹⁰¹ Hadımlık kurumunun, Bizans'ın 11. yüzyıl saray hayatındaki etkileri açısından Psellos'un *Khronographia*'sına bakılabilir.

¹⁰² 7. yüzyıl sonunda (695) tahttan indirilen ve burnu kesilen II. Iustinianos, on yıl sonra tekrar tahta çıkmayı başarmıştı ve artık *kesik burunlu* (*rhinotmetos*) lakabıyla anılıyordu. Ostrogorsky, 1956, s.126.

zırhlı süvarilerini (*cataphractii*) benimsemişken Sasaniler çeşitli kuşatma teknikleri ve hareketli savaş kulelerini Romalılardan almışlardı. 6. yüzyılda da I. Hüsrev Anuşirvan (531-579), Iustinianos'un eski *limes* sitemini yeniden inşa etmesine paralel bir şekilde, İran'ın sınır savunma sistemini yeniden düzenledi.

4.

Devlet-Toplum-Ekonomi Bağlantıları I: Kurumlar

4.1. Giriş

Piyasa ekonomisi öncesi ve merkezîyetçi bir devlette, toplumsal hayatın iktisadi eksenini diğer eksenlerden ayırtılamaz niteliktedir. Bu nedenle bugünden bakıldığında iktisadi olduğu düşünülen ticaret, artizanal üretim, vergi gibi konuları incelemek için devlet yapısının *iktisadi olmayan* (ya da iktisadi olmadığı düşünülen) öğelerinin de göz önünde tutulması gerekmektedir. Bu nedenle dördüncü bölümde dört alt başlık altında Bizans devlet yapısı verilmekte, beşinci ve altıncı bölümlerde ise bu yapı ile bağlantılı olarak iktisadi hayata ilişkin temel meseleler üzerinde durulmaktadır.

4.2. İmparatorluk Kurumu

Bir devletin yönetim kurumu ile ilgili olarak akla ilk gelebilecek husus o kurumun nasıl işlediği ve hangi kurum ve kişilerle ne tür ilişkiler içinde bulunduğudır. Dolayısıyla bu alt bölümde Bizans İmparatorluğu'ndaki yönetim kurumu ile ilgili olarak

imparatorun ve halefinin nasıl belirlendiği, imparatorun kilise ile olan ilişkileri ve bu kurumun fiziki mekânı olan sarayda bulunan imparatorun yakın çevresindeki bazı görevlilerden bahsedilmektedir.

Bizans İmparatorluğu'nun tarihini şekillendiren üç unsurdan biri Roma imparatorluk geleneği idi. Kökenine bakıldığında imparatorluk Romalıydı; geç antikitenin *Imperium Romanum*'unun mirasçısıydı ve üyeleri kendilerine *Romaioi* (Romalılar) diyorlardı. Roma İmparatorluğu'ndan gelen bir unsur, imparatorun seçimle belirlenmesi usulü olup erken Bizans dönemindeki uygulama bu yöndeydi. Senato, ordu ve halk (özellikle Konstantinopolis halkı) seçmen durumundaydı.¹ Daha sonraları senatonun yerini büyük toprak sahipleri aldı. Hristiyan inancına göre, seçmenler seçim yaparken Tanrı'nın isteğini yerine getiriyor, böylece imparator seçilen kişi bu makama Tanrı'nın görevlendirmesi ile gelmiş oluyordu. İmparator üç grup tarafından onaylandıktan sonra taç giyme törenine başlanıyordu. Eğer imparator bu görev için yetersiz bulunursa yeni bir imparator isteme yolu her üç gruba da açıktı. Genellikle ordu bu yolu deniyordu ve en önemli seçici unsurdur. Erken Bizans dönemi için geçerli olan bu usulden zaman içinde vazgeçildi. Çünkü 7. yüzyıldan itibaren, ölmek üzere olan veya yaşanan bir imparatorun halefini belirlemesi usulü yerleşmeye başladı. Genellikle imparatorlar oğullarından birini (ki, yaşça en büyük oğul olması zorunluluğu yoktu) halefleri olarak tayin ediyorlardı. Bu durumda oğul da taç giyiyor ve ortak imparatorluk olarak adlandırılan yönetim biçimi ortaya çıkıyordu. Ancak *ortak imparator* makamı Roma İmparatorluğu dönemindekinden farklıydı. Çünkü bütün güç daima *Autokrator*

¹ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.2; Runciman, 1975, s.63; Psellos-*Khronographia*, s.171.

Basileos'un, yani yaşça büyük olanın elindeydi. Böylece ilke olarak seçimli bir monarşiye rağmen imparatorluk makamı kalıtsal hale geldi. İmparatorların halefleri olarak yaşça en büyük oğullarını seçmek zorunda olmayışları, iktidarda olan imparator ve imparatoriçenin doğan bütün çocuklarına önem verilmesini gerektiriyordu. Tahttaki çiftin çocukları, sarayın imparatoriçeye ayrılmış olan, adını zemininin ve duvarlarının dekorasyonunda kullanılan eflatun renkli mermer ve kumaşlardan alan *Eflatun Oda*'sında dünyaya geliyor ve *Porfirogenitos* (eflatunlar içinde doğmuş olan) lakabını alıyordu. Zamanla bu odada doğmuş olan çocuk ya da çocukların tahtın gerçek varisi olduğu düşünülmeye başlandı.²

İmparator seçilen ya da olan kişi tacını Bizans Kilisesi'nin en yüksek din otoritesi ve aynı zamanda tacın iktidarı altındaki en yüksek makamın sahibi olan Konstantinopolis patriğinin elinden giyyordu. Bu gelenek I. Leon (457-474) ile başladı ve 7. yüzyıldan itibaren Hagia Sofia (Ayasofya) Kilisesi'nde gerçekleştirildi. Törende senato üyeleri, ordu ve halk temsilcileri de bulunuyordu. Özellikle imparatorluğun atlattığı en büyük ve ciddi dinî sapkınlık olan tasvirkırıcılıktan sonra, imparatorların inançlarını açıklayan bir belge imzalamaları ihtiyacı doğdu ve bir gelenek olarak yerleşti. Ayrıca imparatorun Kilise'ye karşı da bazı teminatlar vermesi gerekiyordu. İmparator, Genel Konsiller'in kararlarına ve kabul edilmiş çeşitli Kilise doktrinlerine riayet etmek, Kilise'nin hak ve imtiyazlarını kabul etmek, Kilise tarafından aforoz edilmiş ya da lanetlenmiş her şeyi lanetlemek, tebasını adilane ve nezaketle yönetmek, ölüm ve

² *Alexiad* (Çev: Bilge Umar), 1996, s.215; Talbot Rice, T. (1967), *Everyday Life in Byzantium*, s.34-5; *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.5. 10. yüzyıl hükümdarlarından VII. Konstantinos (913-959), *porfirogenitos* lakabını taşıyordu.

uzuv kesme cezalarından mümkün olduğunca kaçınmak gibi teminatları taç giyme töreni sırasında açıklıyordu.³

Bizans İmparatorluğu tarihinin Konstantinopolis'in kurulmasıyla başlaması ve şehri kuran Konstantinos'un aynı zamanda ilk Hristiyan Roma imparatoru olması sebebiyle, Bizans İmparatorluk kurumu Hristiyanlık ile ayrılmaz bir bağ içindeydi. Hristiyanlığın kabulüyle birlikte pagan kültür ortamında şekillenmiş bir imparatorluk otoritesi, Hristiyan inancı ve düşüncesi içinde kilisenin de siyasi yapının içine oturtulmasını sağlayan şekilde yeniden yorumlandı. Böylece Hristiyan inancının Roma devlet tarzına uyarlanmasıyla birlikte, imparatorun, bütün Bizans tarihi boyunca sürecektir olan dinî özellikleri belirtmeye başladı: imparator Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisiydi; hükümdarlık yetkisi ona doğrudan Tanrı tarafından verilmişti; o, Tanrı'nın taçlandırdığı (*theostefes*) kişiydi. Kilisenin en yüksek görevlileri kutsallıklarını belirtmek için ancak *hagios* (kutsal) unvanını kullanabiliyorken, *theios* (tanrısal) unvanı sadece imparatora ayrılmıştı.⁴ Yeryüzünde Tanrı tarafından korunan ancak bir tek imparatorluk ve bir tek imparator olabilirdi. Bu sebeple Avrupa'da taç giyen Charlemagne ve haleflerinin ya da Bizans tahtındaki ortak imparatorların *theostefes* olmaları söz konusu değildi. Bütün güç *basileos*'a aitti. O, Tanrı'nın kendisine emanet ettiği Hristiyan devletinin yaşayan sembolü idi. Tanrı'nın ve imparatorun gücü arasında bir ayırım görülüyor, çünkü imparatorun gücü Tanrı'dan kaynaklanıyor ve Tanrı ona yol gösteriyordu.⁵ İmparatorların görevi bir zamanlar Konstantinos ve Iustinianos'un hâkimiyeti altındaki sınırları ile Hristiyan

³ Runciman, 1975, s.65-6; *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.15.

⁴ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.6; Seidler, G. L., *Bizans Siyasal Düşüncesi*, (Çev: M. Tunçay), 1986, s.25-6.

⁵ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.7.

imparatorluğunu yeniden kurmak ve kaybedilen toprakları geri almaktı.

Bizans imparatorları Onüçüncü Havari, Havarilerin eşiti (*isapostolos*), İsa'nın dostu (*filokhristos*), kutsal (*hagios*), tanrısal (*theios*) gibi dinî sıfatlara sahipti.⁶ İmparatorun yetkileri herhangi bir yazılı kurallar listesine bağlanmadığından sınırlanmamıştı; tam bir monarşik otorite sözkonusu olup her şey imparatorun iradesine tabiydi. İmparatorun otoritesi kendi ülkesinin sınırlarında bitmiyor, ilke olarak dünyanın bütün meskun sahalarını kapsıyordu. En düşüğünden en yüksek mevkilisine kadar bütün tebası imparatorun kulu (*doulos*) idi. İmparator ordunun başkomutanı ve savaş ya da barışa karar vermede yetkili tek kişiydi. Aynı zamanda tek kanun koyucu ve en yüksek hâkimdi; bir kanun hakkındaki yorumu nihai sayılırdı. İmparatorların bir sıfatı da yaşayan kanun'du (*nomos empsikhos*). Ayrıca resmi görevlileri atamak ya da görevden almak, görevlerini ve hiyerarşideki sıralarını belirlemek, yabancı elçileri kabul etmek, kilise konsillerine başkanlık etmek, vergi artırımına karar vermek, devlet gelirlerinin hangi amaçlar için kullanılacağını belirlemek de imparatora ait yetkilerdi.⁷ İlke olarak devlet kaynaklarının kullanımı ve buyurma yetkisi üzerinde herhangi bir kurumsal sınırlama bulunmasa da imparatorun otoritesine tek *de iure* kısıt Kilise'den geliyordu. Çünkü, daha önce belirtildiği gibi, imparatorun taç giyerken kilise ortodoksisine göre inancını açıklaması ve Kilise'ye karşı bazı teminatlar vermesi gerekiyordu.

İmparator, Bizans Ortodoks Kilisesi'nin en yüksek din görevlisinin, Konstantinopolis patriğinin seçiminde de söz sahi-

⁶ Hearsey, J. E. N. (1963), *City of Constantine 324-337*, s.92; *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.8; Hussey, J. M. (1970), *The Byzantine World*, s.82; Obolensky, D. (1971), *The Byzantine Commonwealth*, s.308.

⁷ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.10-14; Diehl, C., *Byzantium: Greatness and Decline*, s.27-34.

biydi. Patriklik makamı boşaldığında metropolitlerin oylaması ile belirlenen üç aday imparatora sunuluyor, imparator bunlardan birini onaylarsa yeni patriğin seçimi tamamlanmış oluyordu. İmparator hiç bir adayı kabul etmezse metropolitlere kendi adayını önerebiliyordu. Kilise her bakımdan imparatorun genel nezareti altındaydı. Ancak dünyevî kişiliği ile imparator, kilisenin sadece koruyucusu olabilir başkanı olamazdı. Erken Bizans döneminde imparatorlar hem kral hem rahip olarak nitelendiriliyorken, Iustinianos (527-565) dönemindeki kanunlarla dinî ve dünyevî iktidar ayrıldı. Ancak Iustinianos imparatorların dinî olay ve tartışmalara da nezaret etmeleri gerektiğini savunuyordu. Bu nedenle Bizans tarihinde pek çok imparator teolojik sorunlarla ilgilendi ya da ilgilenmek zorunda kaldı.⁸

İmparator ve kilise sapkınlıklara karşı birlikte aktif bir politika izliyordu ve yakın ilişki içindeydi. Ancak imparatorun Kilise'yi korumasına karşılık olarak Kilise imparatorların isteklerine uymalıydı. Bazı dönemlerde imparatorların Kilise'nin iktisadi ayrıcalıkları ve arazilerine müdahalede bulundukları görülmüyordu. Hem bu nedenden ötürü hem de teolojik tartışmalara karışmaları yüzünden zaman zaman imparatorlarla patrikler arasında mücadeleler ortaya çıkıyordu. Patriğin, görevlerini layıkıyla yerine getirmediği takdirde imparatora karşı kullanılabileceği tek silah aforozdu. Ayrıca inanç açıklamasını yeterli bulmadığı imparatora taç giydirmeyi reddedebilirdi. İmparatorun ise kendi iradesi doğrultusunda hareket eden bir küçük konsil (*synod*) toplayarak patriği görevden alabilmesi her zaman mümkündü.⁹

⁸ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.11.

⁹ Runciman, 1975, s.112-3 ; *The Cambridge Medieval History* (1967) Vol.4-Part II, s.10-14 ; Angold, 1975, s.40.

Erken dönem Bizans imparatorları Roma devrinden gelen *Autokrator* ve *Caesar* (*Kaesar*) unvanlarını taşıyordu. Herakleios'tan (610-641) itibaren imparatorlar, hükümdar-kral kelimesinin eski Helencedeki karşılığı olan *basileos* unvanını kullanmaya başladı. *Autokrator*, imparatorlara ya da ortak imparator(luk) durumunda yaşça büyük olana verilen unvan, *kaesar* ise imparatorluk ailesinden olanlara verilen bir şeref unvanı olarak Bizans tarihinin sonuna kadar kullanıldı. Ancak her zaman için *basileos* unvanı *autokrator*'dan önce geliyordu. 812 yılında Charlemagne'ın Papa tarafından imparator olarak taçlandırılmasından sonra ise Bizans hükümdarları *Basileos Romaion* (Romalıların İmparatoru) unvanını kullanmaya başladılar. Bu unvan Bizanslıların Roma'nın mirasçısı olduğunu ve Romalıların tek gerçek imparatorunun Konstantinopolis'te oturan hükümdar olduğunu vurguluyordu. Bizans imparatorları Konstantinos (324-337) döneminden beri *despotes* unvanına da sahipti. Bu unvan Iustinianos'tan (527-565) itibaren eski parlaklığını kaybetse de kullanımı Bizans'ın son dönemlerine kadar sürdü.¹⁰

İmparatorluk sarayında çok sayıda görevli vardı ve bunlar imparatorun şahsı ve ailesi ile yakın ilişki içinde olduklarından önemli bir konumdaydı. Ancak gerçek memuriyetler ile şeref unvanlarını birbirinden ayırmak gereklidir. Memuriyetler bir tayin vesikası (*dia logou*), unvanlar ise rütbe işaretleri verilmesi (*dia brabeion*) suretiyle tevcih ediliyordu. Unvanlar çoğu kez eski önemlerini yitirmiş ve içleri boşalmış eski memuriyet adlarıydı. 10. yüzyılda Bizans unvanları on sekiz derece halinde sıralanmış olup, bunlardan en yüksek üçü (*Kaesar*, *Nobilissimos* ve *Küropalates*) sadece imparatorluk ailesi üyelerine veriliyordu. *Kaesar* taç giyiyordu, ancak tacının üzerinde haç yoktu ve derece olarak patrikten sonra geliyordu. Bu nedenle aileden bir prence, hükümdar naibine ya da

¹⁰ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.2.

tahtın normal varisi olmadığı halde tahta geçme ihtimali olan mirasçılara uygun bir unvandı. *Küropalates* unvanı ise önceleri imparatorluk muhafız komutanına ait iken 7. yüzyıldan sonra önemini kısmen kaybetmiş ve imparatorluk ailesinden olanlara verilir olmuştu. Bizans imparatoru ile bir nevi vassallık ilişkisi olan Gürcistan kralı da şeref unvanı olarak bunu taşıyordu.¹¹

Sekiz şeref unvanı ise hadımlara aitti ve bunlar içinde *protospatharios* sarayda verilen ziyafetlerin idaresi ve misafirlerin uygun sıra ile karşılanıp ziyafet masasına yerleştirilmesinden; *spatharokubikularios* yatak odalarından; *nipsistarios* banyolardan; *protobestiarios* (esvapçıbaşı) imparatorun gardrobu ve buna ait mücevherlerden sorumluydu. *Parakoimomenos* (başma-beyinci) ise imparatorun yatak odasının yanındaki bir odada uyuyordu ve genellikle imparatorun en yakın adamı durumundaydı.¹² Hadımlar sarayda büyük öneme sahip olup, dünyevi memuriyetlerden hiç biri bunlara kapalı değildi; patrik dahi olabiliyorlardı.¹³ 13. yüzyılda İznik İmparatorluğu zamanındaki *cursus honorum*'da (şeref unvan sıralaması), *despotes* birinci, *kaesar* üçüncü, *protobestiarios* beşinci sırada yer alıyordu.¹⁴ Bizans İmparatorluğu'nda sarayda ve zengin sınıf arasında, kadınların korunması ve güvenliğinin sağlanması için özellikle Kafkas kökenli hadımlar istihdam ediliyordu.¹⁵ Yaptıkları işler

¹¹ Runciman, 1975, s.83 ; *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, s.393, Dizin II içindeki *küropalat* maddesi.

¹² *parakoimomenos*'un kelime karşılığı "imparatorun yanında uyuyan kişi" idi. *Niketas Khoniates'in Historia'sı* (1195-1206), (Haz. I. Demirkent), s.254.

¹³ Helen-Ortodoks Kilisesi'nde rahip olmayanların da patrik seçilebileceğine dair bkz. Barker, s.25.

¹⁴ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.18-22; Ostrogorsky, 1956, s.221; Angold, 1975, s.64.

¹⁵ Kadınlar peçe örtmek kaydıyla tek başlarına sokağa çıkabiliyor, kiliseye, hamama ya da yakın bir akrabalarını ziyarete gidebiliyor, saraydaki günlük hayatta da erkeklerin yanında bulunabiliyorlardı. Talbot Rice, 1967, s. 158-9.

gereği imparatora ve ailesine çok yakın konumlarda olan hadımlar zaman içinde yönetici kadroların içine girebiliyor, hatta bazı durumlarda imparatorlar doğrudan hadımların etkisinde yetişiyordu.¹⁶

4.3. Askeri Örgütlenme

Bizans İmparatorluğu 7-11. yüzyıllar arasında büyük ölçüde askeri nitelikli bir yönetim yapısına sahipti. Eyalet yönetim teşkilatı ile ordu kurumu iç içe geçmiş durumdaydı. Eyalet yönetiminin başında olan kişi aynı eyalete yerleştirilmiş bulunan askeri birliklerin de komutanıydı. Askeri organizasyon ile iktisadi hayat arasında da yakın bir ilişki vardı. Asker olarak görev yapması ve gerekli savaş araçlarını ve donanımını sağlaması için kişilere belirli bir tarımsal alan tahsis ediliyor, ayrıca bazı vergi muafiyetleri tanınabiliyordu. Bu bölümde bu konularla ilgili olarak Bizans askeri örgütlenmesinin 7. yüzyılda başlayan ve 14. yüzyıla kadar uzanan dönemdeki temel çerçevesi sunulmaktadır.

4.3.1 Thema Sistemi

Orta Bizans dönemine damgasını vuran askeri örgütlenme biçimi *thema* olarak bilinen sistem olup, temelleri 7. yüzyılda imparator Herakleios (610-641) döneminde atılmıştır. Ancak bu sistemin doğrudan 7. yüzyılda ortaya çıkan bir yenilik olmayıp daha önceki yüzyıllardan gelen bir hareketin 7. yüzyılın askeri ihtiyaçlarına uyarlanması şeklinde düşünülmesi de mümkündür.

¹⁶ Hadımların Bizans saray hayatındaki etkileri için bkz. Psellos-*Khronographia*.

Roma İmparatorluğu ordusu Diokletianus (285-305) ve Konstantinos (306-337) dönemlerinde yeni bir düzenlemeye tabi tutuldu. İmparatorluğun daha önceki dönemlerinde hemen hemen tamamı Roma sınırları boyunca müstahkem mevkiilerin garnizonları olarak yerleştirilen ve bir sınır ordusu görünümü arzeden devlet ordusu, 3. yüzyılda ihtiyaçları karşılamakta yetersiz kaldı. Devlet arazisi içinde harekete hazır birlikler ve kuvvetli ordu yedekleri olmaması önemli problemler yaratıyordu. Bu sorunun çözülmesi için Konstantinos zamanında *exercitus comitatensis* (maiyet birlikleri) adı verilen birlikler kuruldu ve bunlar kısa zamanda Roma ordusunun çekirdeği haline geldi. Sınır bölgelerinde (*limes*) görevlendirilmiş olan sınır orduları (*limitanei*) ise sadece bu amaca hizmet eden bir özel ordu sınıfına dönüştü. Sınır bölgelerindeki garnizonlara yerleştirilmiş olan sınır askerleri, savunma hizmetleri karşılığında kendilerine tahsis edilmiş alanların kullanım hakkına sahip olup, bu alanlardan elde ettikleri ürün ile geçimlerini sağlayan ve sınır savunmasını gerçekleştiren bir tür yerleşik askerköylüler sınıfı oluşturunuyordu.¹⁷

Konstantinos döneminde geliştirilen, zamanla imparatorluğun düzenli ordusu haline gelen ve sınır ordusu (*limitanei*) aleyhine önem kazanan hareketli saha orduları 7. yüzyıl başlarına kadar korundu. Bu dönemde Balkan Yarımadası'nda Bulgarlar ve Slavlar, Anadolu'da ise Persler Bizans hâkimiyetini tehdit ediyordu. 7. yüzyılın ilk yarısında Anadolu önce Pers sonra Arap akınlarına maruz kaldı. Bizans döneminde herhangi bir ciddi savunma ihtiyacı olmamış olan bu bölge, birden Araplarca tehdit edilen bir eyalet haline gelince başkentin savunulması ve Anadolu'nun korunması ihtiyacı belirginleşti.¹⁸

¹⁷ Ostrogorsky, 1956, s.39-40.

¹⁸ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.31.

Roma İmparatorluğu'nun Diokletianus döneminde Suriye ve Mezopotamya'da oluşturduğu sınır garnizonları (*limes*) sistemi ve Sasanilerin de 4. yüzyılda buna benzer bir karşı savunma sistemi oluşturmaları sonucu Doğu Roma-Sasani sınırı yaklaşık üç yüz yıl değişmeden kaldı. 6. yüzyıl sonlarında başlayan ve 7. yüzyıl ortalarına kadar süren Bizans-Sasani savaşları, bu sınır savunma sisteminin delinmesi sonucunu getirdi. Sasaniler Bizans topraklarına rahatça girebiliyorlardı.¹⁹ Her iki devleti de tüketen bu savaşlar sonucu 7. yüzyıl ortalarından itibaren yükselen Müslüman Araplar önce Sasani devletini çok kısa bir sürede ele geçirdi, sonra da Bizans'ı ve Anadolu'yu tehdit etmeye başladı. Sasanilerden sonra bu sefer de Araplar Anadolu içlerine kadar rahatça girebiliyorlardı. Bizans'ın çöken savunma hattı yerine bu kez *themalar* ile birlikte bir bölge savunma sistemi getirildi. Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'nın kaybından sonra ordu birlikleri tamamen yeni hatlar üzerinde organize edilip dağıtıldı ve imparatorluk ordusunun esas gücü üç büyük askeri bölgeye ayrılan Anadolu yarımadasında yoğunlaştırıldı. Her bölge kendi komutanı altında bir ordu birliği (*thema*) içeriyordu ve *thema* sözcüğü, sistem imparatorluğun geri kalanını da kapsadıkça, çeşitli büyüklüklerdeki askeri eyaletleri ifade eder hale geldi.²⁰ *Thema* sisteminin kurucusu olarak gösterilen Herakleios²¹ (610-641), tahta geçmeden önce Kartaca *eksarkh*'ı

¹⁹ Sasaniler 610-620 yılları arasında Suriye ve Mısır eyaletlerini almış, Anadolu'da da Kayseri'ye kadar ilerlemişti. Ostrogorsky, 1956, s.85-86.

²⁰ *Thema* organizasyonunun öncüleri 6. yüzyılın sonlarında kurulmuş olan Ravenna ve Kartaca *eksarkhlıkları*ydı. *Eksarkh* ya da genel vali, eyaletindeki bütün askeri ve sivil otoriteyi elinde tutuyordu.

²¹ *Thema* sözcüğü ve ordu birliklerinin çeşitli bölgelere yerleştirilmesi şeklinde benzeri bir sistemin Herakleios'tan önce 6. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıktığı konusunda bkz. Haldon, J. F. (1979), *Recruitment and Conscription in the Byzantine Army c.550-950*, Österreichische Akademie Der Wissenschaften, s.29-35.

idi. Böylece Herakleios'un tamamen yeni bir sistemin kurucusu olmaktan çok eski "kalıtsal" askeri yükümlülüğü ihya ve 621-22 yılından itibaren topladığı yeni askeri birlikleri çeşitli bölgelerde iskan etmiş olduğu düşünülmektedir.²² *Thema* sistemi Diokletianus-Konstantinos düzenine son verip *eksarkh*'lıkların düzenlenmesiyle başlayan gelişmenin devamı olup kökleri geçmişte olan bir tecrübenin 7. yüzyılın yeni askeri ihtiyaçlarını da karşılayacak şekilde geliştirilmesi niteliğindeydi.

Thema'lar eski Ravenna ve Kartaca *eksarkh*'lıkları gibi tamamen askeri mahiyette yönetim birimleri olup, başlarında o askeri bölge içinde bütün askeri ve sivil otoriteyi elinde tutan bir *strategos* (general) bulunuyordu. Önceki dönemin eyalet yönetimi *thema*'ların kuruluşu ile doğrudan doğruya kaldırılmış değildi ve eski eyaletler uzunca bir süre *thema*'lar içinde varlıklarını korudu. *Strategos*'un yanında ilk önceleri sivil yönetimin başı olarak *thema prokonsül*'ü yer alıyordu. Ancak daha başlangıçtan itibaren *strategos* mevki bakımından üstündü.²³

Herakleios döneminde Anadolu topraklarında üç *thema* kuruldu: *Armeniakon* (kuzeydoğu Anadolu'da); *Anatolikon* (orta Anadolu'da); *Opsikion* (Marmara denizinin güney kıyıları ve Ege bölgesinin kuzeyinde). *Thema* kelimesi ordu birliği anlamına gelmekteydi. Sonraları yeni askeri bölgelere ad olarak kullanılmıştır ki, bu durum yeni sistemin doğuşu açısından da önemli bir ipucu vermektedir. Yeni sistem, askeri birliklerin (*thema*'ların) Anadolu'da çeşitli bölgelere iskan edilmesiyle meydana gelmişti ve bu yüzden birliklerin yerleştirildiği bölgeler de *thema* olarak adlandırılmaktaydı.²⁴

²² ibid., s.38.

²³ Ostrogorsky, 1956, s.87.

²⁴ *Armeniakon* ya da *Anatolikon* adları coğrafi bir belirtme olmayıp bu bölgelerden toplanan aynı addaki askeri birliklerin iskan bölgeleriydi. Ermeni nüfusun yoğun olduğu bölgelerden toplanan birlikler *Armeniakon the-*

Yeni sistemde kalıtsal ordu hizmetini yüklenmek karşılığında askerlere, sonraki kaynaklarda *stratotika ktemata* (asker arazisi) olarak adlandırılan, evlatlarına miras bırakabilecekleri arazi parçaları tahsis edildi. Bu suretle *thema*'lar düzeni, sınır bölgelerinde eskiden beri mevcut olan toprağa yerleşik askerler (*limitanei*) düzenine bağlanmış oluyordu. Ancak nitelik ve statü olarak *thema* sisteminin yeni *stratiotes*'leri (*asker-savaşçı*), eski sınır askerlerinden üstündü ve imparatorluk savunma sisteminin en önemli unsuru olmuşlardı. *Thema* sistemi kuvvetli ve "yerli" unsurlardan oluşan bir ordunun meydana gelmesi için temel sağlayarak, devleti, hiç bir zaman tam güvenilemeyen ve her zaman yeterli sayıda sağlanamayan, üstelik pahalıya mal olan yabancı asıllı paralı askerlerden kurtarmış oluyordu. Sınır ordusu askerleri, *thema stratiotes*'leri ve profesyonel askeri birlikler yanında Bizans köylülerinin bir kısmının da arazi tahsisi yoluyla askerlikle yükümlü kılındığı düşünülebilir. Bunlara Bizans hükümetinin sonradan Anadolu'ya getirerek *stratiotes* olarak iskan ettiği Slav kitleleri de eklenmiştir.

Yeni *thema*'lar ordusu, iye ve donatım ihtiyaçlarını *asker arazisinden* elde ettiğı gelirle sağlayan toprağı bağı asker-köylüler'den oluşuyordu. Bir *stratiotes*, çağrıldığı zaman gerekli silahlar ve bir at ile birlikte orduya katılmakla yükümlüydü. Bazı vergilerden muaftı ve kendisine tahsis edilmiş olan araziye başkasına devredemezdi. *Stratiotes*'lere ayrıca ücret olarak çok küçük bir meblağ da ödeniyordu. Araziye sahip olan kişi askerlik çağındaysa yükümlü kendisiydi, değilse oğlu ya da bir yakın akrabası onun yerine bu hizmeti yapabiliyordu. *Stratiotes*

ma'sında, doğu eyaletlerinden toplanan birlikler *Anatolikon thema*'sında (Hence *anatoli*-doğı, Konstantinopolis'in doğusunda) iskan ediliyordu. Daha sonraları kurulan *Thrakesion thema*'sı da Trakya'da değil Ege bölgesindeydi ve Trakya'dan Anadolu'ya nakledilen birliklerin yerleştirildiğı bölge olduğu için bu şekilde adlandırılmıştı. Vasiliev (1952), *History of The Byzantine Empire*, s.227-8; Ostrogorsky, 1956, s.91, dipnot 1.

öldüğü zaman en büyük oğlu arazi tahsisini ve onunla birlikte araziye bağlı olan askeri yükümlülükleri miras olarak alıyordu. Diğer erkek evlatlar kendilerine boş arazi bulabilirlerse özgür köylü statüsüne geçiyor ve *stratiotes* olmuyorlardı.²⁵ Savaşlarda ele geçirilen tutsakların *stratiotes* olarak iskanı da sözkonusuydu. Hem onların toprak isteklerinin karşılanmasını hem de imparatorluğun düşmanı yerine savunucusu yapılmasını sağlıyordu. Bu husus, tarım temelli imparatorlukçu devletlerde tarımsal alanları işleyecek nüfus temini önemli bir mesele olduğundan, Bizans açısından da önem arz ediyordu.

Thema sistemi yalnızca eyalet yönetimi bakımından bir yenilik değildi. Yönetim reformlarından önce kırsal kesimde başlamış olan sosyal yapıdaki bir değişikliği de yansıtıyordu. "Asker-köylüler" ve başka herhangi bir gücün kontrolünde olmayıp sadece devlete vergi veren "özgür köylüler", 7. yüzyıl istilaları sırasında son izleri de kaybolan büyük toprak sahipleri ve serflerinin yerini almıştı.²⁶ Bundan sonra Bizans İmparatorluğu'nun asıl yükünü taşıyacak olan özgür küçük arazi sahipliği kurumu, *stratiotes* mülklerinin yaratılması ile güçlenmiş oluyordu. Çünkü toprağa yerleşen *stratiotes*'ler de küçük arazi sahibi olup, sadece askeri değil sosyal ve ekonomik önem de taşıyordu. Toprakların yeniden işlenmesini sağlayarak, istilalar sonucu tahrip edilmiş olan bölgelerin iktisadi açıdan canlanması na yardımcı oluyorlardı. Özgür köylülerin her an *stratiotes* yapılabilmek ihtimalleri ve *stratiotes*'ler gibi küçük arazi sahibi olmaları bu iki grubun yeni bir sınıf olarak ortaya çıkmasına yol açtı.²⁷ Ancak *stratiotes*'lerin ve özgür köylülerin küçük arazi mül-

²⁵ Ostrogorsky, 1956, s.88; Browning, R. (1980), *The Byzantine Empire*, s.49.

²⁶ Browning, 1980, s.49; Ostrogorsky, 1956, s.89.

²⁷ 7. yüzyılın sonlarından itibaren tarımdaki işgücü kıtlığının azalmasının bir göstergesi olarak alınabilecek olan baş ve arazi vergilerinin birbirinden ayrılması sonucu, köylüler toprağa bağlı olmaktan kurtulmuştu; istedikleri yere göç edebilirlerdi. Sadece devlete vergi vermekle yükümlü olup hukuki

kiyetini devletin temel dayanağı haline getiren Heraklit hanedanının bu politikası, Bizans İmparatorluğu'ndaki aristokratik toplumsal unsurları tedirgin etti ve daha sonraki yüzyıllarda merkeziyetçi güç odağını zorlayacak gelişmelere yol açtı.²⁸

Başlangıçta sadece Anadolu arazisi ile sınırlı kalmış görünen *thema* sistemi, zamanla ve yeni toprak kazançlarıyla birlikte yeni *thema*'ların oluşturulması sonucu, imparatorluğun Avrupa'daki alanlarına da yayılarak genişletildi. 10. yüzyıl başında imparatorluğun Anadolu arazisi, *strategos*'la-rının rütbe hiyerarşisine göre sırasıyla Anatolikon, Armeniakon, Thrakesion, Opsikion, Bukellarion, Kappadokia, Kharsianon, Kolonea, Paflagonia ve Khaldia kara *thema*'ları ve Kibürraeoton deniz *thema*'sından oluşuyordu. 10. yüzyıl ortalarında bunlara Mesopotamia, Sebasteia, Lükandos, Leontokomis ve Seleukeia *thema*'ları eklendi.²⁹ *Thema*'ların sayısı sadece imparatorluğa yeni topraklar eklenmesiyle değil aynı zamanda büyük *thema*'ların birkaç küçük *thema*'ya ayrılması nedeniyle de arttı.

durumları 8. yüzyıl başındaki Köylüler Kanunu (*nomos georgikos*) ile düzenlenmişti. Freshfield, E. H. (1931), *A Provincial Manual of Later Roman Law* içinde "The Farmer's Law", s.86-98.

²⁸ Bu konu Kudretliler-Fakirler alt bölümünde incelenmektedir.

²⁹ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.27-8; Ostrogorsky, 1956, s.219-20. Anadolu *thema*'ları bugünkü Türkiye'nin yaklaşık olarak şu bölgelerini kapsıyordu: i) **Anatolikon**: Konya, Afyonkarahisar, Emirdağ, Burdur, Isparta. ii) **Armeniakon**: Sinop, Samsun, Çorum, Amasya, Sivas, Divriği. iii) **Thrakesion**: Bergama, İzmir, Efes, Aydın, Denizli. iv) **Opsikion**: Çanakkale, Balıkesir, Erdek, Bursa, İzmit, Eskişehir, Kütahya. v) **Bukellarion**: Ankara, Bolu, Çankırı, Karadeniz Ereğlisi. vi) **Kappadokia**: Aksaray, Kırşehir, Nevşehir. vii) **Kharsianon**: Yozgat, Kayseri, Niğde, Kemerhisar. viii) **Koloneia**: Şebinkarahisar, Erzincan. ix) **Paflagonia**: Amasra, Karabük, Kastamonu. x) **Khaldia**: Ordu, Giresun, Trabzon, Rize, Artvin, Bayburt, Gümüşhane. xi) **Kibürraeoton**: Alanya, Antalya, Fethiye, Muğla, Marmaris, Bodrum. xii) **Seleukeia**: Silifke, Karaman. xiii) **Sebasteia**: Sivas, Turhal. xiv) **Lükandos**: Afşin. xv) **Mesopotamia**: Tunceli, Bingöl.

Thema'lar Bizans imparatorluğuna bir nevi imparator ve hanedan fideliği görevi görüyordu. Heraklit hanedanından sonra başa geçen hükümdarlar çoğunlukla *thema strategos*'ları arasından çıkmış ve bunlardan ikisi, Isauria'lı Leon (717-741) ve Amorion'lu Mikhael (820-829) birer hanedan kurmuştu. Ancak büyükçe eyaletlerin askeri ve sivil otoritesini elinde tutan komutanların merkezi iktidar için büyük bir tehdit oluşturması, aynı yoldan tahta ulaşmış olan imparatorlar tarafından her an hissedildiği için, *thema*'ların küçültülmesi imparatorluk merkezi açısından politik bir ihtiyaca dönüştü. 8. yüzyılda imparator III. Leon (717-741) daha önce *strategos*'u olduğu Anatolikon *thema*'sını, kendisine getirebileceği tehlikeyi düşünerek, iki parçaya ayırdı ve Thrakesion *thema*'sını kurdu. Benzer şekilde, *thema*'ların desteklediği bir isyanı bastıran V. Konstantinos (741-775) Opsikion *thema*'sını küçülterek aynı arazi üzerinde ikinci *thema* olan Bukellarion'ı kurdu.³⁰ *Thema* sayısının artmasının bir diğer nedeni de, savaş cepheleri gereği önemi artan bazı bölgeleri daha toplu bir organizasyon içinde tutmaktı. Önceleri asıl *thema* birlikleri yanında kurulmuş olan çeşitli küçük askeri bölgeler de zamanla *thema* statüsüne yükseltildi. Bu birliklerle beraber Anadolu *thema* ordularının 10. yüzyılda toplam mevcudunun 70.000 kişiden fazla olduğu tahmin edilmektedir.³¹

Thema komutanları *strategos* olarak adlandırılmakla birlikte bunun bazı istisnaları da görülüyordu: Opsikion *thema*'sının yöneticisi *komes*, Optimaton *thema*'sını *domestikos* olarak adlandırılıyordu.³² *Thema*'lar gelişimlerine göre iki gruba ayrılmış görünmektedir: Trakya ve Makedonya'yı da içeren ancak deniz

³⁰ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s.64, 73.

³¹ Ostrogorsky, 1956, s.219; Vryonis, 1971, s.3.

³² Ostrogorsky, 1956, s.222; Vasiliev, 1952, s. 229.

thema'larını dışarda bırakan Anadolu'daki *thema*'lar (doğu grubu) ve Balkanlar'ın geri kalanı, İtalya ve Kırım'ı içeren batı grubu. Doğu *thema*'larının *strategos*'lukları batı grubununkilere göre daha yüksek bir rütbe olup bunlar maaşlarını merkezi hazine-den alıyorlardı. Batı grubu *strategos*'ları ise kendi eyaletlerinde üretilen gelire bağlıydı. *Thema*'ların askeri görevlilerinin yanı sıra *strategos*'lar kendilerine askerî, idarî, hukukî ve malî konularda yardımcı olan çok sayıda sivil görevliye de sahipti. Bu görevliler arasında *thema*'daki loncalar ve ticari hayatın düzenlenmesinden; *thema*'daki işgücü düzenlenmesi ve hapishanelerin yönetimi ve bölgeden geçen yolcuların güvenliğini sağlamayı da içeren hukukî düzenlemelerden; *thema*'nın maliyesi, imalatı, gümrükleri ve vergileri, su yolları ve dış ilişkilerinden sorumlu olanlar vardı. Bunların arasında *khartularios* askerlere yapılan ödemelere nezaret ederken, *praetor* ve *protonotarios* *thema*'nın sivil konulardaki hukuk meseleleri ile ilgileniyordu.³³ Eyaletlerdeki *thema* birliklerinin (*thematikoi*) yanı sıra Konstantinopolis ve civarında yerleştirilmiş *tagma*'lar (*tagmatikoi*) vardı. *Thema* birlikleri toprağa bağlı köylü-askerler iken, *tagma* birlikleri profesyonel askerlerden oluşuyordu. Bunların komutanlarına *domestikos* unvanı veriliyordu.³⁴

Thema sistemi orta Bizans döneminin askeri başarılarına damgasını vurdu ve imparatorluğa askeri bir karakter kazandırdı. Temelleri 7. yüzyılda atılan ve yavaş yavaş yerleşen sistem esasen iki önemli gelişmeyle ilişkili olarak ortaya çıkmıştı. Birincisi bir idari değişiklik olup, Roma döneminin babadan oğula geçen kalıtsal askeri hizmet yükümlülüğünün Sasani akınlarına karşı ihya edilmesi ile ilişkiliydi. İkinci gelişme ise

³³ Talbot Rice, 1967, s.93; *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.28-9.

³⁴ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.38-9.

eyalet ordularının Arap akınlarının bir sonucu ve aynı zamanda ona karşı bir önlem olarak belirli bölgelerde toplanması idi.³⁵

Thema sistemi 11. yüzyıl ortalarına kadar sağlıklı bir şekilde devam etti. Zaman içinde ortaya çıkan bir değişiklik ise, başlangıçta şahsa bağlı olan askeri hizmet yükümlülüğünün (*strateia*) zamanla araziye bağlı hale gelmesi oldu. 7. yüzyılda ortaya çıkışından 10. yüzyılın ilk yarısına kadar askeri hizmet yükümlülüğü bir "şahsa" (ya da aileye) bağlıydı. Asker mülkünü³⁶ alan ailenin reisi, bir asker ve donanımını sağlamak zorundaydı. Bu hizmet kalıtsaldı. 10. yüzyıl ortalarında bile hâlâ askeri yükümlülüklerin arazi sahibi ya da sahibin en büyük oğlu tarafından sürdürüleceği kabul ediliyordu. Ancak hizmet şahsa bağlı olmakla birlikte *stratiotes* olarak kayıtlı olan kimse tarafından yerine getirilmesi gerekmiyordu. Bu, asker arazisi sahibinin orduda hizmet gören aktif bir asker olmasının gerekmediği anlamına geliyordu. Eğer *stratiotes* askeri hizmet için çok yaşlı ya da çok gençse, oğlu ya da bir yakın akrabası bu hizmeti yerine getirmesi için devlet tarafından belirlenebiliyordu. Bu husus 10. ve 11. yüzyıl kaynaklarında *stratiotes* (askeri araziye elinde tutan) ve *strateuomenos* (aktif olarak hizmet eden asker) arasında yapılmış olan ayırımdan anlaşılabilmektedir.³⁷ Asker arazisi mirasçılar arasında bölünebiliyor ve bu takdirde bir *strateuomenos*'un atı ve donanımı, arazinin yeni sahiplerinin her birinin sahip oldukları parça ile orantılı olan katkılarıyla sağlanıyordu. Arazinin geliri de bir askerin geçimini ve donanımını

³⁵ Haldon, 1979, s.18-9.

³⁶ Asker mülklerinin ortaya çıkışı genellikle *thema* sisteminin oluşumu ile birlikte düşünülmekte ve iki kurum arasındaki yakın ilişki bu görüşü güçlendirmektedir. Asker mülklerinin *thema*'ların kuruluşu ile doğrudan bir ilgisi olmadığı hakkındaki bir görüş için bkz. Haldon, 1979, s.66-79.

³⁷ *ibid.*, s.43,55; Bartusis, M. C. (1990), "On The Problem of Smallholding Soldiers in Late Byzantium", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.44, s.23.

sağlayacak şekilde düzenlenmişti. 10. yüzyılda asker mülkleri en azından dört *libre*³⁸ altın değerinde olmalıydı çünkü *stratiotes*'in orduya tam teçhizatlı olarak ve bir atla katılması gerekiyordu. Deniz *thema*'larının askerleri için asgari arazi değeri adam başına dört *libre* altın, imparatorluk donanması denizcilerine ait arazi için ise en az iki *libre* altın olmalıydı.³⁹

Stratiotes'lerin ekonomik durumu genelde asker olmayan komşularından daha iyi idi. Ancak varlıkları, askeri yükümlülüklerinin giderlerini karşılamaya ucu ucuna yetiyor, bazen aile üyelerinin yardımlarına rağmen bunu bile sağlayamayacak duruma düşebiliyorlardı. I. Nikeforos (802-811) döneminden itibaren *stratiotes* ve ailesi hizmet yükümlülüğünü karşılayamayacak duruma düşerse ona, *sündotai* yani "katkıda bulunan" yardımcıları veriliyordu. Fakat bu yardımcıları sadece malî konularda katkı sağlıyor, askeri hizmet yükümlülüğü yine *stratiotes*'e ait kalıyordu. Buna göre asgari ve zorunlu değere sahip bir arazi parçasının mutlaka tek bir şahsa tahsis edilmiş olması gerekmiyor, aralarından biri orduda hizmet gören, diğerleri ise onun donanımı için gerekli malî yükü aralarında paylaşarak karşılayan birkaç kişi arasında bölünmesi söz konusu olabiliyordu. Bir *stratiotes* kendi atına, silahlarına ve diğer donanımına sahipti. Orta Bizans döneminin bu özelliği erken dönemden ayrılmaktaydı. Çünkü erken dönemde bütün silahlar ve askeri donanım devlete aitti ve askerin çocuklarına miras olarak geçmiyordu. Devlet ve askeri otoritelerin ilke olarak *stratiotes*'e ödeme yapmaları ve seferler sırasında askerlerin ihtiyaçlarını sağlamaları gerekiyordu. Ancak maaşlarını düzenli alamadıkları durumlarla sık sık karşılaşmaları çoğu askerin özel arazi mülkiyetine ya da kendisini destekleye-

³⁸ Bizans *libresi* yaklaşık 316,8 gram ağırlığında bir ölçü birimi idi. Hendy, M. F. (1969), *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, s.5.

³⁹ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.28.

cek ikinci bir gelir kaynağına sahip olmasını zorladı. Askerlik hizmetinin kalıtsal olması da aileleri sağlam bir ekonomik temele sahip olmaya yöneltti. Askerin ailesi de, ordu mensubu bir kişinin yakını oldukları için, bazı devlet görevleri ve küçük vergiler konusunda bazı ayrıcalıklar kazanıyordu. Böylece bir tür kendi kendini sürdüren eyalet birlikleri sistemi 7. yüzyılın ikinci yarısından 11. yüzyıl ortalarına kadar devam etti. *Thema stratiotes*’leri daha önceki dönem paralı askerlerinin yerini almak suretiyle devlet giderlerini önemli ölçüde azalttı.⁴⁰

Stratiotes’ler terkedilmiş, verimli olmayan ve yeniden işlenebilir hale getirilmesi için önemli miktarda zaman ve emek gerektiren araziler yerine, garnizonlarının bulunduğu bölgedeki büyük toprak sahiplerinin temin ettiği ikametgahlarda kalıyorlardı. Bu, devletin büyük toprak sahiplerini ve onların iktisadi gücünü kontrol etmek için getirdiği bir devlet görevi idi. Büyük toprak sahibi "misafirlerini" korumak ve kıtlık gibi kötü dönemlerde iâşelerini sağlamakla yükümlüydü. Ancak zamanla büyük toprak sahiplerinin çoğu, askerlerin özel bir gelir elde ettiği ve kendilerini desteklediği arazi mülklerini satın aldı ya da kiraladı. 10. yüzyılda hızlanan bu süreç karşısında devlet, asker mülklerini koruyan ve yükümlülüğü asker ve ailesinden alıp araziye bağlayan düzenlemeler yaptı. *Stratitikoï katalogoi* (asker kütükleri) her zaman mevcut olmasına rağmen, bireylerin askeri yükümlülüklerini yerine getirmelerinin temel aracı olan asker mülklerinin (*stratitika ktemata*) kaydına ancak 10. yüzyıl ortalarından itibaren başlandı. Daha önce koruma ihtiyacı duyulmadığından asker arazilerinin satılamaması ilkesi sadece bir gelenek olup yasa ile düzenlenmemişti.

⁴⁰ Bu olgu orta Bizans döneminin ekonomik rahatlığına katkıda bulunan unsurlardan biri olarak düşünülebilir.

Yükümlülüklerin araziye bağlı hale getirilmesinde iki gelişme etkili oldu. Birincisi, askeri hizmet yükümlülüğü olan birey ya da ailelerin arazilerini, kendileri için elverişli olmayan durumlarda terkederek, yükümlülüklerinin kayıtlı olmadığı başka bölgelere gitmeleri ya da güçlü bir toprak sahibine sığınmalarıydı. Bu gibi durumları engellemek oldukça zordu ve her iki hareket de askerlerin durumunu kötüleştiriyordu. İkincisi, taşınmaz olan arazinin nezaret altında tutulmasının devlet için daha kolay olmasıydı; araziye işleyen kişinin takibi daha zordu. Ayrıca askeri hizmet araziye bağlandığı için arazinin işleniyor olmasını sağlamak yeterliydi; araziye kimin işlediği ise daha az önemliydi.⁴¹

Orta Bizans döneminin *stratiotes*'lerinden sonra 13. ve 14. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu'nda üç temel asker grubu mevcuttu: i) doğrudan ödeme ile istihdam edilen *paralı askerler*, ii) kendisine tahsis edilen arazi ve üstündeki yarı özgür köylülerin (*paroikoi*) efendisi olan ve arazi gelirini elde eden *pronoia sahibi asker*, iii) askeri hizmet yükümlülüğü karşılığında küçük bir araziye doğrudan bağış yoluyla elinde tutan *küçük arazililer*. Paralı askerler ve *pronoia* konusu daha sonraki alt bölümlerde ele alındığı için aşağıda kısaca üçüncü gruba değinilmektedir.

13. ve 14. yüzyıllarda görülen küçük arazililer, 11. yüzyılda kaybolmaya yüz tutan sivil ve asker kökenli küçük arazili köylülüğün devamı gibi görülebilir. Bu grup, *paroikoi*'ler sayesinde gelirini elde ettiği toprağa dolaylı olarak bağlı olan ve toplumda nisbi olarak daha üst bir katman oluşturan *pronoia* sahiplerinden ve toprakla doğrudan bağlantısı olmayan paralı askerlerden farklıydı. 13. yüzyılda Laskarid hanedanı devletin yaklaşık olarak Amasra-Ankara-Sivrihisar-Milet çizgisine kadar gerilemiş olan doğu sınırına, askeri hizmet karşılığında toprak,

⁴¹ Haldon, 1979, s.41-79.

vergi muafiyeti, nakit ödemesi ya da istisnai olarak *pronoia* başlığı ile, küçük arazili köylüler yerleştirdi. Ioannes Vatatzes ise (1222-1254), Avrupa'daki Moğol akınlarından kaçan ve Tuna'yı geçerek Trakya'yı istila eden Kuman'ları, İznik Devleti arazi-sindeki Menderes Vadisi ve Frigya'da iskan etti. Frigya'daki Kuman'lar, kendilerine tahsis edilen küçük arazileri işleyerek İznik Devleti'nin çiftçileri ve Türk göçebeler arasında kalan alanlarda bir nevi tampon nüfus vazifesi görüyordu. VIII. Mikhael Palailogos döneminde (1259-1282) ayrıca *thelematarioi* (gönüllü piyadeler) ve deniz kuvvetlerinde kullanılan *tzakonoi* (hafif silahlı deniz askerleri) ve *prosalentai* (kürekçiler) birlikleri oluşturuldu. Bu gruplardaki askerler küçük arazilere sahip olup kıyı şeritleri gibi bazı özel ve toplanıp bir araya gelmesi kolay bölgelerde yaşıyordu. Askeri yükümlülükleri kalıtsaldı. Kendi topraklarını işlemeleri nedeniyle toprağa olan doğrudan bağlantıları onları *pronoia* sahiplerinden ayırıyordu. Çünkü *pronoia* sahibinin asıl ilgisi toprak ve köylüler değil köylülerin üretiminden alınacak paydı. Bu nedenle *pronoia* sahipleri, "asker-köylü"den çok "asker-rantiyer"ler olarak, gelirlerine kaynaklık yapan üretim süreçlerinin toplumsal dokusuna yakın değil aksine uzaktı.

Küçük arazili askerler devlet için paralı askerlerden daha güvenilirli. Çünkü devlet maliyesi üzerinde paralı askerlere göre daha az baskı yaratıyor ve kendi topraklarına sıkı şekilde bağlı oldukları için daha dayanıklı savunma grupları oluşturuyordu. Küçük arazili asker grubunun ortaya çıkmasında Ioannes Vatatzes'in, Kumanları devletin düşmanı yerine savunucusu yapmak, VIII. Mikhael Palailogos'un ise 1261'de Konstantinopolis'in geri alınışına yardımcı olanları ödüllendirmek ihtiyaçları gibi pragmatik yaklaşımlar rol oynadı. Ayrıca baş-

kente nüfus sağlamak ve donanmayı güçlendirmek gibi nedenlerle de küçük arazili askerliğe başvuruldu.⁴²

4.3.2. Kudretliler-Fakirler

11. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'ndaki toplumsal ve ekonomik hayata damgasını vuran ve daha sonraki Bizans tarihini de önemli ölçüde etkileyecek olan gelişme, bütün orta Bizans dönemi boyunca devletin belkemiği olarak hizmet etmiş olan asker-köylü sınıfının çöküşü ve büyük toprak sahiplerinin güçlenişi olgusudur. Bu olgu daha önceki yüzyıllarda yaşanmış olan devlet-büyük toprak sahipleri çatışmasını inceledikten sonra daha rahat anlaşılabileceğinden burada orta Bizans döneminde konu ile ilgili gelişmeler ele alınmaktadır.

Büyük mülkler, Bizans tarihinin başından itibaren toplumsal yapının önemli unsurlarından birini oluşturuyordu. Diokletianus ve Konstantinos reformları, büyük mülklerin güçlenmesini teşvik edici nitelikteydi ve 5-6. yüzyıllarda Bizans'ta büyük arazi mülkiyeti yaygındı. Ancak kırsal kesim nüfusunun önemli bir kısmını *serf* durumuna düşmüş olan *kolon*'lar (tarımsal işgücü) oluşturuyordu. 7. yüzyılda asker-köylülerin ve asker mülklerinin gelişmeye başlaması büyük mülklerin yayılışını sınırlamakla birlikte tamamen ortadan kaldırmadı. Orta Bizans döneminde *strategos*'lar ve *thema*'ların daha düşük rütbeli subayları, siyasi ve iktisadi güç peşinde koşan yeni bir toplumsal grup olarak ortaya çıktı. Bunlar, sayıları azalsa da varlıkları süren sivil toprak sahipleriyle birlikte, eyaletlerinde tarımsal araziler üzerinde yaygın denetim sahibi olan ve bu anlamda adeta

⁴² Bartusis, 1990, s.1-26. 13. yüzyıl sonlarına doğru hafif teçhizatlı ve yerli unsurlardan oluşan küçük askerlere yönelmenin nedenleri arasında, devletin paralı askerler yerine yerli ordu istemesi ve ağır teçhizatlı bir ordu sağlamakla ekonomik gücünün yetmemesi de vardır.

embriyo halinde bir feodal zenginler sınıfı oluşturmaya başladı; 8. yüzyıl sonu ve 9. yüzyıl başlarından itibaren, aile isimleri kuşaktan kuşağa aktarılan hem sivil hem de asker kökenli büyük toprak sahibi aileler dikkat çekiyordu. 9. yüzyılın sonlarına doğru ise büyük mülkler iyice yaygınlaştı. Giderek özgür köylülerin ve asker-köylülerin mülklerini şu ya da bu şekilde ele geçiren bu "aristokrasi benzeri" aileler⁴³; devlete olan yükümlülüklerini yerine getiremediği için bir zenginin korumasına sığınan köylüler; zamanla askeri yükümlülüğün (*strateia*) paraya çevrilmesi ve bunu ödeyenin yükümlülükten kurtulması gibi unsurlar bir araya geldiğinde resim tamamlanmış ve orta Bizans döneminin asker-köylülere dayanan savunma sistemi ortadan kalkmış oluyordu.⁴⁴ Böylece 11. yüzyıla gelindiğinde askeri hizmetleri *pronoia*'ya bağlanan "kudretli" askerler ortaya çıktı.

Ortaçağlar boyunca bütün dünyada olduğu gibi Bizans'ta da en önemli iktisadi varlık unsuru, servet biriktirme alanı ve aracı, tarımsal araziler idi. Orta Bizans döneminde şahısların yanı sıra kilise de arazi biriktirme yarışının içindeydi. Ayrıca yüksek devlet görevlileri ve başarılı komutanlar arazi tahsisleri ile ödüllendiriliyordu. Devlet yeni alanlar fethettikçe ya da devlet arazisinde düşman akınları ve tahribatı yüzünden ıssız kalmış bölgeleri yeniden iskan etmek istediği sürece, yararlı bul-

⁴³ *Aristokrasi* terimi batı ve kuzey Avrupa ortaçağlarındaki Avrupa aristokrasisinde olduğu gibi, sadece *de facto* değil aynı zamanda *de iure* hiyerarşik bağlantılı haklar, yetkiler, sorumluluklar sahipliği ile sınırlı olarak kullanılırsa daha anlamlıdır. Bu nedenle metinde bundan sonra *de iure* statü kazanmamış ve toplumsal ve iktisadi gücü *de facto* kalmış toplumsal unsurlar için *aristokrasi benzeri* terimi kullanılmaktadır.

⁴⁴ Anna Komnena'nın "Daha önceki imparatorların ihmali yüzünden Rum [Roma] devletinin artık bir ordusu bulunmadığı için..." ifadesi thema sisteminin çökmüş olduğunun bir göstergesidir. *Alexaid-Umar*, s.228.

duğu kişilere arazi tahsis ederek toprağa karşı duyulan açlığı tatmin edebildi. Ancak büyük arazi sahipleri ve kilise, bunalım dönemlerinde nakit paraya ihtiyaı olan küçük köylülerin ve askerlerin mülklerini ya satın almak ya da köylülerin devlete olan yükümlülüklerini yerine getiremeyeceklerinin düşünerek kendilerine sığınmaları sonucunda ele geçirdiler. Devlete denmesi gereken vergi yükünün ařırđı derecede ağırlaştığı dönemlerde bazı köylüler, zgr olmalarına rağmen iktisadi yönden sıkıntı çektikleri için, kendilerini baskı altında tutan vazife ve yükleri hafifletmeyi vaadeden bir zengin/güçlü kişinin ya da kilise ve manastırların himayesine sığınmayı yeğliyordu. Bir nceki alt başlıkta incelendiği gibi devlet 10. yüzyıldan önce küçük arazi sahiplerinin arazileri üzerindeki denetimlerini yitirmelerini önlemek için herhangi bir tedbir alma ihtiyaı duymadı. Devlet daha çok küçük arazililerin sağladığı vergiler üzerindeki hukuku ile ilgileniyordu. Ancak küçük arazililerin arazileri üzerindeki haklarını kaybetmeleri merkez yönünden ciddi bir sorun haline dönüştü. Güçlenen aristokrasi benzeri büyük arazililerin, giderek daha çok sayıda köylüyü adeta *serf*leri haline getirmesi devleti kylsz ve askersiz bırakmaya başladı. Merkezi iktidar ile aristokrasi benzeri yerel güçlüler arasındaki mücadele sadece köylü ve asker arazileri ile değil, aynı zamanda her iki tarafın da ele geçirmeyi çok arzuladığı küçük arazi sahipleriyle ilgiliydi.

Daha önce belirtildiği gibi, askerleri terkedilmiş ya da verimli olmayan arazilere yerleştirmek devlet için pek makul bir davranış değildi. Çünkü bu arazileri yeniden kullanılır ve ışlenebilir hale getirmek için önemli miktarda zaman ve emek harcanması gerekebiliyor, bu da *stratiotes*'lerin savunma hizmetlerini etkin bir şekilde yerine getirmesini aksatabiliyordu. Böylece *stratiotes*'ler kısa ya da uzun süreli kalmak üzere garnizonlarının bulunduğu bölgelerdeki büyük toprak sahiplerinin sağladı-

ğı ikametgahlara yerleşiyorlardı. Toprak sahipleri askerleri beslemek ve korumakla yükümlüydü. Devlet böylece büyük arazi sahipleri üzerinde bir iktisadi baskı kuruyordu. Ne var ki, devletin bulduğu bu çözüm zaman içinde aleyhine döndü. Bir çok büyük toprak sahibi, asker mülklerini satın aldı ya da kiraladı. Bunların ele geçirdikleri tarıma elverişli arazileri bazen hayvanları için otlak haline getirmeleri, bazen gelirini kendilerine bağlı askeri birlikler oluşturmakta kullanmaları ya da kilise ile birlikte zaman içinde elde edilmiş bazı vergi muafiyetlerine sahip olmaları devlet için iktisadi kayıplara yol açıyordu. Sonunda 10. yüzyılda büyük toprak sahipleri toplumda önemli güç odakları haline geldi. Aynı zamanda devlet ve eyalet yönetiminde önemli askeri ve sivil görevlerde de bulunan büyük toprak sahipleri, Bizans kaynaklarında *dünatoi* (kudretliler), topraklarını ele geçirdikleri köylüler ise *penetes* (fakirler) olarak adlandırılıyordu.⁴⁵ Büyük toprak sahibi ailelerin çoğu Anadolu'da bulunuyordu. 11. yüzyılda isimleri bilinen ve Bizans siyasi ve askeri hayatında ön plana çıkan, hatta bazıları imparatorlarla akrabalık bağı sağlayarak tahta bile geçen ünlü aileler arasında Lekapenos, Diogenes, Fokas, Kekaumenos, Dukas, Maleinos, Argüros, Botaniates, Maniakes, Musele, Skleros, Bourtzes, Kurkuas, Melissenos, Komnenos, Gabras, Dalassenos, Palailogos, Boilas ve Apokapes'ler sayılabilir. 13. yüzyılda İznik İmparatorluğu'nun büyük arazili aileleri arasında ise Laskarid, Kantakouzenos, Angelos, Palailogos, Strategopoulos ve Kaballarios'lar vardı.⁴⁶

Büyük toprak sahiplerinin küçük köylülüğe ve dolayısıyla bu kuruma büyük önem veren Bizans devleti aleyhine mülklerini genişletmesine karşı mücadele edilmesi ihtiyacını farkederek

⁴⁵ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.98.

⁴⁶ Vryonis, 1971, s.25 ; Angold, 1975, s.69.

ilk imparator I. Romanos Lekapenos'dur (920-944). Romanos'un 922 yılında yaptığı bir hukuki düzenleme ile "komşuların öncelikli satın alma hakkı" (*protimesis*), yani *rüçhan hakkı* kurumu yeniden düzenlendi. Köylü arazisinin satış ya da kiralama suretiyle elden çıkarılması halinde, beş gruba ayrılan alıcılar belirli bir sıra ile *rüçhan* hakkından faydalanacaklardı. Bunlar sırasıyla: i) mülkte iştiraki olan akrabalar, ii) diğer mülk iştirakçileri, iii) satılacak arazi içinde kalmış toprak parçalarına sahip kişiler, iv) araziye ait vergileri ortaklaşa ödeyen komşu mülk sahipleri ve v) diğer komşular idi. Arazi başka bir kişiye ancak bu beş gruptaki kişiler satın almayı reddettikleri takdirde satılabilecekti. Üzerinde ciddi olarak düşünülmüş olan bu yeni düzenleme, küçük arazi mülkiyetini hem kudretlilerin satın almalarından hem de gerektiğinden fazla parçalanmaktan korumak amacını taşıyordu. *Kudretliler* artık *protimesis* kurumunun sınırları dışında arazi sahibi olmak yani yukarıdaki beş kategoriye dahil olmak hali dışında hiç bir köylü arazisini satın alamayacak, kiralayamayacak, akrabaları olmayan *fakirler*'den bağış ve miras yoluyla bile arazi kabul edemeyeceklerdi. Ancak bu düzenleme etkili bir şekilde uygulanamadı. Çünkü 927-28 yılında alışılmamış derecede uzun ve sert geçen bir kış sonucu ürünün çok az olması devleti ve küçük köylülüğü zor duruma düşürdü. Ülkeyi zorlayan ağır bir kıtlık ve salgın hastalık dalgası, aç kalmış köylülerden arazilerini çok düşük fiyatlarla ya da ödünç gıda maddeleri karşılığında satın alan *kudretliler* tarafından istismar olundu. Bu durum karşısında 934'te yapılan yeni bir düzenleme ile, kıtlık dönemi sırasında yapılmış olan bütün bağışlar, miras iktisapları ve benzeri hukuki işlemler geçersiz ilan edildi. Adil olarak kabul edilebilecek bir fiyatın yarısından daha az bir meblağ ödenerek alınmış olan araziler derhal eski sahiplerine iade edilecekti. Ancak bu düzenleme de etkili bir şekilde uygulanamadı. Kıtlık döneminde alınan arazilerin çoğu

kudretliler'in elinde kaldı. Öte yandan genellikle *kudretli* büyük arazi sahibi ile o eyaletin yüksek rütbeli devlet memurlarının aynı kişi olması merkezi iktidarı karşısına büyük güçlükler çıkarıyordu. Çünkü iktisadi açıdan en güçlü ve sosyal açıdan en nüfuzlu unsurlar devletin karşısında birleşmiş durumdaydı. İmparatorluk emirlerinin pratik uygulaması ellerinde bulunan kişilerin menfaati, genellikle bu uygulamanın baltalanmasında yatıyordu.

VII. Konstantinos Porfirogenitos döneminde de (944-959) benzeri düzenlemelerle köylü arazileri korunmaya çalışıldı. Ayrıca asker arazilerini düzenleyen kurallar da getirildi. Buna göre askerler iâşelerini ve geliri ile donanımlarını sağladıkları arazileri satışa çıkaramayacak, arazinin değeri kanuni asgari değerden fazla ise sadece bu fazla kısım (asker kütüklerine kaydedilmemiş ise) satılabilecekti.

10. yüzyılın ikinci yarısında II. Nikeforos Fokas (963-969) ile Anadolu'nun en önemli *kudretli* ailelerinden biri iktidara geldi. Böylece büyük toprak sahipleri önemli bir avantaj sağladı. Fokas'ın 967 tarihli bir kanunu, seleflerinin köylüler lehine taraf tuttukları, bu suretle bütün teba için eşit olması gereken adalet ilkesinden ayrıldıkları girişiyle başlıyordu. Nikeforos *kudretliler*'in arazi satışlarında rüçhan hakkını *fakirler*'den aldı: ona göre fakirlerin malını fakirler, kudretlilerin malını ise kudretliler satın almalıydı. Buna rağmen Nikeforos *stratiotes*'lerin kendilerine tahsis edilmiş olan araziler üzerindeki denetimlerini ve bu arazileri genişletmeye de çalıştı. Öyle ki, onun döneminde asgari asker arazisi değeri dört *libre* altından on iki *libre*ye çıkarıldı. Çünkü yeni oluşturulan ağır donanımlı süvariler bu ölçekte bir gelir tahsisini gerektiriyordu. Bu, Bizans ordusunun yapısını değiştirecek bir düzenleme oldu. Kendilerine on iki *libre* altın değerinde yıllık gelir sağlayan araziler tahsis edilen ağır donanımlı süvariler "fakir" sayılamazdı. Bunlar sonraki dönem-

lerin *pronoia* sahibi küçük asiller sınıfının çekirdeklerini oluşturmaya başladı.

Ioannes Tzimiskes (969-976) döneminde devlet politikasında ağırlık yeniden küçük arazilili köylülerin korunmasına kaydı. Tzimiskes *thema*'larda bulunan devlet memurlarına, manastırlara ve sivil kişilere ait büyük arazileri araştırarak buralarda eski *stratiotes* ya da devlete hizmetle yükümlü köylülere rastlamaları halinde derhal merkeze bildirmelerini emretti. Köylülerin ve askerlerin kiliselere ya da sivil kişilere ait büyük araziler üzerinde *paroikoi*⁴⁷ (yarı özgür köylü) olarak çalışmalarını yasaklayarak emeklerini devlet için harcamalarını istedi. Tzimiskes döneminde devlet, kendine hizmetle yükümlü köylü ve askerleri denetiminden kaçırmamak için ciddi polisiye tedbirlere başvurmaya başladı. *Kudretliler*'in çiftliklerine baskınlar düzenlendi; buralarda yerleşmiş *stratiotes*'ler ile devlete hizmetle yükümlü köylüler eskiden oturdukları yerlere geri gönderildi.⁴⁸ Böylece köylülerin elinden arazi mülklerini istedikleri gibi kullanma hakkı alınmış oluyordu. Bir zamanlar bağımsız küçük arazi sahibi olan bu kişiler kilise, manastır ve özel büyük arazi-lilerin *serfi* olmaktan alıkonulmak gerekçesiyle devletin yarı kölesi haline getiriliyordu. 10. yüzyılda asker mülklerinin giderek erimesi sonucu, daha önce de değinildiği gibi, önceleri kişiye bağlı olan askeri hizmet yükümlülüğü giderek araziye bağlı hale getirildi.

II. Basileios'un (976-1025) hükümdarlığı sırasında devlet, aristokrasi benzeri unsurlar karşısında kesin zafer sağlamış gibiydi. Bizans tarihinin en parlak imparatorlarından olan Basileios, iktidarının ilk yıllarında Fokas ve Skleros ailelerinin başını çektiği bir isyanı güçlkle bastırabildi. Saltanatının baş-

⁴⁷ *paroikoi* "orada yaşayanlar" anlamına gelmektedir.

⁴⁸ *The Cambridge Medieval History* (1966), Vol.4-Part I, s.173.

langıcındaki bu isyan, kendini, merkezi hükümetin hâkimiyetini tehdit eden yerel güçlülerin ağırlığını azaltmaya adanmasına yol açtı. 995 yılında Suriye'ye yapılan seferden dönerken Kapadokya'nın zengin ailelerinden Maleinos'ların, kendisini ve kalabalık maiyetini görkemli bir şekilde ağırlayabilmesi Bizans'ın yerel güçlü ailelerinin zenginliğini Basileios'un gözlerinin önüne serdi. İmparator kısa bir süre sonra Maleinos ailesinin mülklerini müsadere etti.⁴⁹

Basileios, 922'de I. Romanos Lekapenos'un ilk kanunundan beri fakirlerden ele geçirilen arazilerin zaman aşımına bakılmaksızın eski sahiplerine iadesini emretti. Devletin malî konulardaki hakları Roma imparatoru Augustus (M.Ö. 27-14) devrine kadar geri götürüldü. Basileios'un getirdiği bir diğer tedbir ise *allelengüon* (ortak vergi yükümlülüğü) idi. Bu kurum esasen devlet hazinesini zarardan korumak için, vergi mükelleflerinin hazineye girecek vergi miktarının tamamından sorumlu olması amacıyla 8. yüzyıl başlarındaki Köylüler Kanunu (*nomos georgikos*) içinde oluşturulmuştu. Buna göre bir köy topluluğuna düşen vergi borcunun ödenmesinden bütün köy sakinleri ortaklaşa sorumlu tutuluyordu. Bir kimse borcunu ödemediği takdirde ödemekle yükümlü olduğu miktar komşularından tahsil ediliyordu. Ne var ki, komşusunun vergisini de ödemek çoğu zaman küçük köylünün gücünü aşıyor ve onu arazisini terke zorluyordu. Bu da devlet için yeni zararlar doğması demekti. Basileios'un getirdiği yeni düzenleme ile, vergi ödemekten aciz olan kişinin borcu komşusu yerine büyük arazi sahiplerine yüklendi. Bu uygulama devlet gelirlerinin artmasını sağlarken, *kudretliler*'in iktisadi gücüne önemli bir darbe vurdu.

Merkezi iktidar ile yerel güçlüler arasındaki mücadele, daha önce de belirtildiği gibi, sadece küçük köylü ve asker arazile-

⁴⁹ ibid., s.182-3.

ri için değil aynı zamanda bu arazileri işleyen nüfus için yapılıyordu. Çünkü büyük toprak sahiplerinin kendi emirlerinde silahlı kuvvet (*stratiotes*) bulundurması devlet için büyük tehlike idi. 11. yüzyılın ilk çeyreğine kadar dizginlenebilmiş görünen büyük toprak sahipleri, Basileios'un ölümünden (1025) sonra merkezi hkmete karşı üstünlük sağladı. Basileios'tan sonra gelen imparatorlar küçük arazili köylülüğü koruyucu yöndeki politikaları bıraktınca, 1081'e kadarki dönemde Bizans İmparatorluğu'nun savunma sistemi ve malî gücü çöküşe sürüklendi.

1025'ten sonra üstünlük sağlayan büyük arazililer ise kendi içinde ikiye ayrılmış durumdaydı: daha çok başkentte yoğunlaşan sivil bürokratik görevlerdeki seçkinler ve eyaletlerdeki askeri-aristokrasi benzeri unsurlar. Asker kökenli büyük arazililer 11. yüzyılda, iktidarın sivil kökenli imparatorlara geçmesi ve onların ordu aleyhtarı politikalar izlemeleri sonucu ikinci plana düştü. Bu durum Türk akınları öncesinde Bizans devleti bakımından belki de tarihinin en zamansız ve şanssız gelişmesi idi.

III. Romanos Argüros (1028-1034) döneminde *allelengüon* kaldırıldı. Başkentteki sivil bürokrasi imparatora yakın olduğundan onu etkileyebiliyor, eyaletlerdeki askeri unsurlardan uzak tutabiliyordu. Sivil unsurların nisbi gücü, başkenttin siyasi hayatın merkezi olması, imparatorluk donanmasının ve başkent civarındaki birliklerin merkezin emrinde olması ve "fethedilemez" bir şehirde bulunma gibi avantajlardan kaynaklanıyordu. 1025-1057 arası sivil kökenli imparatorlar ve onların emrindeki sivil bürokraside olan iktidar 1057-1059 arasında Isaakios Komnenos ile birlikte askeri sınıfa geçti. 1059-1067 arasında sivillerin ağırlığı tekrar arttı. 1067'de IV. Romanos Diogenes ile birlikte iktidardaki nisbi ağırlık yine askeri sınıfa geçti. Bu ekişme devletin askeri, idari ve malî gücünü büyük ölçüde sarstı. 1025-1057 arasında yaklaşık otuz askeri ayaklanma görülmesi bu sarsıntının temel işaretlerinden biridir. Komutanların elle-

rindeki en büyük silah, ayaklandıklarında kendi eyaletlerindeki birlikleri ile başkente yürümeleri idi. Sivil aristokrasi otoritesini devam ettirmek için bu askeri gücü zayıflatmak zorundaydı. 11. yüzyıl imparatorlarından IX. Konstantinos Monomakhos (1042-1055), VI. Mikhael (1056-1057) ve X. Konstantinos Dukas (1059-1067) bu yönde politikalar izlediler. Askeri yerel güçlülerin gücünü azaltmak için bazen bir bölgedeki bütün askeri birlikler dağıtılıyor bazen *thema*'lardaki yerel birliklere verilen malî destek kesiliyor bazen de askeri harcamalar kısılıyordu.⁵⁰

Ordu aleyhtarı politikalar izlenmesinde 10. yüzyılın askeri başarıları ve doğuda sınırların Fırat ve Dicle'ye kadar genişletilmesi nedeniyle, artık kuvvetli bir ordunun beslenmesine gerek kalmadığı fikri de rol oynadı. Oysa Balkanlar'da Kumanlar ve Peçenekler, doğuda Oğuz Türkleri Bizans'ın henüz farketmediği ve 11. yüzyıl sonuna kadar da farkedemeyeceği ciddi güçler olarak belirmeye başlamıştı. Ordu mevcudunun sistematik bir şekilde azaltılması ve çoğu zaten büyük toprak sahiplerinin hizmetine girmiş olan *stratiotes*'lere de belirli bir bedel ödeme karşılığında askerlik hizmeti (*strateia*) yükümlülüğünden kurtulma imkanı tanınması sonucunda devletin savunma sistemi neredeyse tamamen çöktü.⁵¹ Askerlik hizmetinin bedelini ödeyemeyecek durumda olan ama ödemek isteyenler de özgürlüklerini kaybetme pahasına büyük toprak sahipleri-

⁵⁰ Ordu aleyhtarı politikaların Türklerin Anadolu'ya gelişlerinin arefesine rastlaması, Anadolu'daki hızlı Türk ilerleyişinin açıklanması ve incelenmesi bakımından üzerinde durulması gereken bir noktadır. 1071'de Malazgirt'te kazanılan zaferden dört yıl sonra, 1075'te, Türk birlikleri İznik'i almıştı. Türk birliklerinin bir kaç yıl içinde bütün Anadolu'yu katetmesinin (ve önce Anadolu Selçuklu Devleti ve sonra beylikler vasıtasıyla Anadolu'da kolaylıkla yerleşebilmesinin) dönemin Bizans askeri politikalarıyla ve sonuçlarıyla ilişkisiz olabileceği düşünülemez.

⁵¹ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.143-211; Vryonis, 1971, s.69-80; Haldon, 1979, s.41-79; Angold, 1975, s.239.

nin hizmetine giriyordu. Sonuçta askeri araziler giderek kaybolmaya başladı ve ihmal edilen *stratiotes*'ler Bizans ordusu içinde azınlık durumuna düştü. Böylece, 11. yüzyıl ortalarından itibaren Bizans yeniden paralı askerler ve getirdikleri riskler ile karşı karşıya kaldı.

Orta Bizans döneminin eyalet yönetim sistemi olan *thema* organizasyonu, 11. yüzyılda askeri işlevlerinin çoğunu kaybetmişti. *Thema*'lar 12. yüzyılda Komnenos hanedanı döneminde yeniden düzenlenerek askeri karakterleri geri getirilmek istendi. *Thema* yöneticisi artık *strategos* değil *duks* olarak adlandırılıyor ve bunlar eski düzenlemede olduğu gibi askeri ve sivil otoriteyi ellerinde tutuyordu. Böylece *thema* sisteminin temel çerçevesi 1204'e kadar sürdü.

İznik İmparatorluğu'nda Laskarid hanedanı, 12. yüzyıl sonlarında yine çok sayıda küçük eyalete dönüşen *thema*'ları bir kez daha düzenledi. Anadolu'daki Türk akınları yüzünden alanları daralan ve devletin batı Anadolu'daki arazisi ile sınırlanan *thema*'ların sayısı azaltılarak her bir *thema*'ya düşen alan büyütülmeye çalışıldı. *Thema* kelimesi, eyalet ordusunun birlikleri anlamında 11. yüzyıl içinde kullanılmaz oldu. Köylü-askerler sınıfı her ne kadar tamamen ortadan kalkmadıysa da bundan sonra artık ikinci plandaydı. Bizans ordu kurumunun yavaş yavaş kabuk değiştirmesi sonucu, yerli unsurlardan oluşan askeri kuvvetlerin temel unsuru artık kendilerine büyükçe araziler tahsis edilen *pronoia* sahipleri idi.

4.3.3. *Pronoia* Kurumu

1025-1081 arasında sivil bürokratik unsurların devlet yapılarında ağırlık kazandığı dönemde büyük ölçüde çöken (küçük arazili köylülüğe dayanan) Bizans'ın eski savunma sistemi, 1081'de iktidarı ele geçiren asker kökenli büyük arazi sahibi

Komnenos hanedanı döneminde yeniden oluşturulmaya çalışıldı. Bizans bakımından büyük bir felaket olan Malazgirt savaşından sadece dört yıl sonra Türklerin İznik'e ulaşmaları acilen yeni ve sağlam bir savunma sistemi oluşturulmasını zorluyordu. Ancak Malazgirt sonrasında yeni savunma sistemi artık küçük arazili köylülere değil, askeri hizmet karşılığında kendilerine büyükçe araziler tahsis edilen *pronoia* sahiplerine dayanıyordu.

İlk kez Dukas hanedanı döneminde 11. yüzyıl ortalarında ortaya çıkan *pronoia* tahsisleri başlangıçta askeri görevlerle ilişkili değildi. Aleksios Komnenos (1081-1118) döneminde ise sistem Bizans'ın yıkılışına kadar sürecek olan askeri bir nitelik kazandı. Kendilerine *pronoia* tahsis edilenler askeri hizmetle yükümlülendiriliyor, tahsisin askeri özelliğini yansıtacak şekilde *pronoia* sahiplerinden *stratiotes* (savaşçı) olarak da söz ediliyordu. Kişiler için çekiciliği, tahsisin arazi ile ilgili hakların bir çoğunu içermesiydi ki, bunların başında toprağı işleyen köylülerden (*paroikoi*) vergi ve kira toplama hakkı geliyordu. *Pronoia* sahibi (*pronoiar*) atlı bir savaşçı idi.⁵² Ayrıca tahsis edilen arazinin büyüklüğüne göre değişen sayıda asker sağlamakla yükümlüydü. *Pronoia* arazisi, tahsisi alan kişinin malı değildi. Satılamazdı ve miras yoluyla geçemezdi. Devlet *pronoia* arazisi üstündeki çıplak mülkiyet hakkını, gerektiğinde bu araziye bir başkasına yeniden tahsis edebilmek suretiyle muhafaza ediyordu. *Pronoia* arazisi kişilere sınırlı bir zaman dilimi için, genellikle de ömür boyu tahsis ediliyordu.⁵³ *Pronoia* sahibi tahsis edilen

⁵² *Pronoiar*, ortaçağlar Avrupa'sındaki şövalye (knight) kurumunu andırmaktadır.

⁵³ *pronoia* (*pro*: ön, önce; *nous*: akıl) önceden düşünmek, öngörmek, tedbir almak gibi anlamlara gelmektedir ki, temel iktisadi kaynak olan toprağın değerlendirilmesi konusunda öngörülü olunması, tedbir alınması, toprağın boş kalmaması için işleyecek bir kişinin belirlenmesi olarak düşünülebilir.

arazi üstünde oturan köylülerin çoğu konuda yetkili efendisi idi.⁵⁴ Zaman içinde köylüleri yargılama hakkını da elde etti.

Pronoia sahipleri ile önceki dönemin *stratiotes*'leri arasında önemli farklar vardı. *Stratiotes*'ler bir köylü-askerler sınıfı oluştururken, *pronoia* sahipleri (onlardan da *stratiotes* olarak söz edilmesine rağmen), kendilerine gelir kaynağı olarak tahsis edilen arazileri yarı özgür köylüler tarafından işlenen büyük ya da küçük soylulardı. *Pronoia* sahiplerinin çoğu birbiriyle ve hükümdar ailesi ile yakınlıkları olan ailelerden geliyordu. *Pronoia* bağışı ile söz konusu arazide çalışan köylüler de *pronoia* sahibine tahsis ediliyor, köylüler vergilerini *pronoia*'a ödüyordular. *Pronoia* sahibi olmanın cazibesi araziden elde edilen vergi ve diğer gelirlere hak kazanmakta yatıyordu. *Pronoia* tahsislerinin zaman içinde yol açtığı sonuç aristokrasi benzeri unsurların güç ve etkinliğini artırmak, merkezi iktidarın kırsal kesim üstündeki nüfuzunu azaltmak oldu. *Pronoia* sahiplerinin tahsis edilen araziye bağlı köylüler üstünde malî ve hatta zamanla hukukî yetkiler elde etmesi devletin bu bölgelerdeki fiili egemenliğini azalttı. Bizans'taki *pronoia* sistemi Ortaçağlar Avrupasının feodal yapısını andıran bir kurum olmasına rağmen, batıdan bir etkilenme sonucu değil Bizans'ın içsel gelişmeleri sonucu ortaya çıkmıştı. Ancak sistemin batıdaki kurumları andırmasında bu dönemde yoğunlaşan batı dünyası ile ilişkilerin etkisi olmuş olabilir.⁵⁵

Tımar kelimesinin de özen, ihtimam, bakma, iyileştirme gibi anlamları olması benzeri bir durumu çağrıştırmaktadır. Böylece, benzer mantıktaki bu toprak sistemlerinin adı, esasen sistemin amacını yansıtmaktadır.

⁵⁴ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.41-2.

⁵⁵ Aleksios Komnenos'un I. Haçlı seferi sırasında Haçlı komutanlarıyla giriştiği batı tarzı ilişkiler (bağlılık yeminleri), aynı seferin devamında Bizans'ın güneydoğu sınırlarında kurulan küçük Haçlı devletleri, Bizans ile

Asker-köylüleri korumak için alınan önlemlerin başarısızlığa uğraması ve aristokratik unsurlara *pronoia* tahsisleri yoluyla çeşitli ayrıcalıklar verilmesi, 11. yüzyıl sonlarından itibaren büyük arazileri Bizans kırsal alanının belirgin özelliği haline getirdi. Bu mülklerde kiracı statüsünde çalışan *paroik*lerin (yarı özgür köylü) yanısıra, sayıları giderek azalan bağımsız ve sadece devlete vergi ödeyen köylüler varsa da bunların nisbi payı giderek azaldı. 12. yüzyıl boyunca ve 13. yüzyılda İznik İmparatorluğu zamanında savaş esiri olarak ele geçirilen Sırplar, Kumanlar ve Peçenekler, hem bağımsız vergi ödeyicisi köylü hem de *paroik* olarak Marmara bölgesi, Menderes Vadisi ve Frigya'da iskan edildi.⁵⁶

Pronoia tahsisleri İznik İmparatorluğu döneminde de (1204-1261) devam etti. Özellikle Ioannes Vatatzes (1222-1254) döneminde *pronoia* sistemi yaygınlaştı. Vatatzes eskisine göre kişi başına arazi anlamında daha küçük boyutlu fakat çok sayıda *pronoia* tahsisi yaptı. Küçülen devlet arazisi nedeniyle yenilerin yanısıra eski tahsislerini kaybeden kişilere de arazi verilmesi gerekiyordu. *Pronoia* sahibine araziden elde ettiği gelir yanında belirli bir ücret de ödeniyordu.⁵⁷ VIII. Mikhael Palaiologos (1259-1282) döneminde *pronoia* arazisi ve askeri yükümlülük varise geçirilebilir hale getirildi. 13. yüzyıl sonlarından itibaren Bizans'ta Batı Avrupa'daki feodalizme benzeyen gelişmeler hızlandı ve büyük arazili *pronoia* sahipleri yarı bağımsız yerel otoriteler haline geldi.⁵⁸ 11. yüzyılda askeri hizmet yükümlülüğünün (*strateia*) paraya çevrilmesi mümkün hale getirilmişti. Bu-

bu Haçlı devletlerinin yöneticileri arasındaki diplomatik evlilikler, Konstantinopolis'in Latinlerce işgali bu temalara örnek verilebilir.

⁵⁶ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part I, s.219-340.

⁵⁷ Angold, 1975, s.192-3.

⁵⁸ Benzer bir gelişme Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. yüzyılda ayanlık/derebeylik olarak bilinen kurum ile ortaya çıkmıştır.

nun sonucu olarak *strateia* belirli bir mülkiyet sınıfına yüklenen bir vergi gibi algılanmaya, 13. yüzyılda İznik İmparatorluğu'nda ise sahibinin askeri bir yükümlülük üstlenip üstlenmediği bilinmeyen bir çeşit araziye ifade etmeye başladı.⁵⁹

1261'den sonra Palailogos hanedanı döneminde *pronoia* sistemi etkisiz kaldı. Komnenos'lar döneminde (12. yüzyıl) ordu içinde azınlıkta da olsa yerli unsurlar vardı. Ancak Palailogos'lar döneminde (13. yüzyıl sonu ve devamı) Bizans ordusu hem tamamen yabancı asıllı paralı askerlerden oluştu hem de mevcut olarak çok küçüldü. Bizans ordusunun mevcudu bu dönemde muhtemelen 10.000 kişinin altındaydı.⁶⁰

4.3.4. Paralı Askerler

Orta Bizans döneminde *kudretliler*'in *fakirler*'in arazilerini ele geçirmesi ve 11. yüzyılda sivil aristokrasi tarafından izlenen ordu aleyhtarı politikalar nedeniyle, 12. yüzyıldan itibaren Bizans ordusunun ağırlığını, erken dönemde olduğu gibi paralı askerler oluşturmaya başladı. 1071'de Malazgirt'te, 1176'da Müriokefalon'da, 1261'de Konstantinopolis'in Latinlerden geri alınışı sırasında Bizans ordusunda önemli miktarlarda yabancı asker bulunuyordu. Daha önceleri imparatorluk birlikleri içinde az sayıda Norman ve saraydaki Rus muhafız birliğinin yanında 10. yüzyıl ortalarından itibaren Hazarlar, Peçenekler, Kumanlar, İskandinavlar, Gürcüler, Araplar ve Latinler, hatta Anadolu'ya doğudan gelen Oğuz Türkleri Bizans ordusu içinde giderek artan oranlarda yer aldı.⁶¹ Anadolu Selçuklu Devleti, çeşitli

⁵⁹ ibid., s.195.

⁶⁰ Ostrogorsky, 1956, s.429.

⁶¹ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.41. Paralı askerlerin yanısıra bazen çeşitli kavimlere mensup kişiler Bizans hizmetine giriyor ve Bizans kültürü ile yetiştirilerek önemli mevkilere yükselebiliyordu. Bunlar

Anadolu beylikleri ve Osmanlılar ile olan komşuluk dönemlerinde de Bizans ordusunda bu devlet ve beyliklere ait paralı askerlerin yer aldığı bilinmektedir. Paralı askerler hem yerli unsurlar kadar bağlılıkla savaşmıyor hem de devlete önemli bir malî yük getiriyordu. Bu durum 13. yüzyıldan itibaren neredeyse tamamen yabancı paralı askerlere dayanan Bizans ordusunun savaş gücünü azaltan bir etki yarattı.

4.3.5. Donanma

Bizans İmparatorluğu'nda kara ordusu her zaman için birincil öneme sahip bir kurum olmuş iken, deniz kuvvetleri için aynı sonuca ulaşmak mümkün değildir. Bizans donanması hiç bir zaman kara ordusu kadar önem taşımıyordu. Bu durumun ortaya çıkmasında Bizans'ın 7. yüzyılda maruz kaldığı Arap istilalarının ve Venedik şehri ile olan ilişkilerinin önemli etkisi vardı.

Roma İmparatorluğu Akdeniz'in tamamına sahip olmak ve denizlerde ve kıyılarda korsanlığı önlemek suretiyle bir deniz hâkimiyeti elde etmişti. Roma'nın mirasçısı olan Bizans ise, Akdeniz'in batısında, özellikle İtalya-Mısır çizgisinin batısında kalan denizlerde hâkimiyetinin belirsiz olmasına rağmen, erken dönemde doğu Akdeniz'i bütünleştirmeyi başardı. Yunanistan, Ege adaları, Girit, Rodos, Kıbrıs, Anadolu kıyıları, Suriye, Filistin ve Mısır arasındaki deniz ulaşımı ve taşımacılığı 7. yüzyıla kadar düzenli olarak Bizans gemileri tarafından sürdürüldü.

arasında Bizans ordusunda başkomutanlık (*megas domestikos*) ve komutanlık yapmış olan Türk asıllı Ioannes Aksukhos ve Tatikios için bkz. Demirkent, Işın, "Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı Ioannes Aksukhos", *Belleten*, LX, 227 Nisan 1996, s.59-72 ve idem., "Tatikios (Türk Asıllı Bir Bizans Kumandanı)", *Belleten*, LXVII, 248 Nisan 2003, s.93-110.

Bizans deniz aşırı topraklara sahip bir imparatorluk olduğu ve en azından başkentin buğday tedariki Mısır eyaletinden sağlandığı için, bu alanlar arasındaki denizlerde ve kıyılarda güvenliği sağlamak zorundaydı. Bu sistem 7. yüzyıla kadar devam etti. 7. yüzyıldan sonra İtalya'da Bizans hâkimiyetinin tartışmalı olarak kalması ve Mısır, Filistin, Suriye gibi eyaletlerin Araplara kaybedilmesi ile durum değişti; Bizans deniz aşırı topraklara sahip bir imparatorluk olmaktan çıktı. Elde kalan Yunanistan, Kıbrıs, Anadolu gibi bölgeler arasında deniz ulaşımı ve taşımacılığı, önceki dönem kadar üstün bir ticaret filosu ve donanma bulundurulmasını gerektirmiyordu. Böylece 8. yüzyıldan itibaren Bizans'ta kuvvetli bir donanma ihtiyacı ve varlığı kalmadı.

Öte yandan Venedik ile Bizans arasındaki ilişkiler de donanmayı etkiliyordu. Venedik Bizans'ın İtalya topraklarındaki bir eyaleti idi. Venedik halkı Bizans'ı yüksek otorite olarak tanımakla birlikte yöneticilerini kendi seçiyordu. Bizans'a olan bağlantısı yüzeysel de olsa, onun bir eyaleti olduğu için Venedik'in bazı yükümlülükleri vardı. Venedik gemileri Bizans toprakları ile İtalya ve Avrupa arasında, özellikle Adriyatik denizinde posta, yolcu ve yük taşımacılığı yapıyordu. Bizans da Venedik'e bir saldırı olması halinde onu savunmayı üstlenmişti.⁶² Venedik ile olan bu özel ilişki, Venedik bağımsız bir şehir cumhuriyeti olarak Bizans'a rakip oluncaya kadar sürdü. Hatta 11. yüzyıldan itibaren Venedik'e ve diğer İtalyan şehirlerine verilen ticaret ayrıcalıkları sonucu, Bizans'ın deniz taşımacılığı ve donanma desteği konusundaki ihtiyaçları bu şehirler tarafından karşılandı. Her zaman bulunabilen İtalyan şehirlerinin gemileri ve bu şehirler arasındaki rekabetin Bizans'ın onlardan kendisi

⁶² *The Cambridge Medieval History* (1966), Vol.4-Part I, s.182, 250-274; Heyd, s.122.

için en uygun olan şekilde faydalanmasını sağlaması, Bizans'ta kuvvetli bir donanma bulundurulması konusunda önemli bir çaba gösterilmemesini destekleyen bir unsur oldu.

Bizans'ta 7. yüzyılda ortaya çıkan ilk dört *thema*'dan biri Anadolu'nun güney kıyılarını içeren Karabision deniz *thema*'sıydı. Gemi inşaatı için gerekli malzeme ve insangücü ihtiyacı büyük ölçüde Anadolu kıyıları ve Ege Adaları'ndan karşılanıyordu. III. Leon (717-741) döneminde Karabision *thema*'sı iki parçaya ayrıldı: güney Anadolu kıyılarında bir *strategos*'un komutasındaki Kibürraeoton ve bir *drungarios*'un komutasındaki *Dodekanese* (Ege denizi) *thema*'ları. 9. yüzyılda bunlara Samos *thema*'sı da eklendi. *Thema*'lardaki gemiler ve deniz askerlerinin yanı sıra başkentte imparatorluğun ana donanması bulunuyordu. Donanma başarılı günlerindeyken bile kara ordusuna göre hep ikinci planda tutuldu. İmparatorluk donanması komutanı 10. yüzyılda rütbe bakımından bütün *thema strategos*'larının altındaydı. 11. yüzyılın orduyu ihmal eden politikalarından donanma, kara ordusundan daha çok etkilendi. Aleksios Komnenos döneminde yeniden düzenlenmeye çalışılan donanma, *megas drungarios*'un (büyük amiral) yardımcı, *megas duksun* (büyük dük) asıl komutan olduğu bir yönetime bağlandı.⁶³ Zaman içinde donanmanın yapısı içinde özellikle Venedik ve Cenova'dan gelen paralı asker ve yardımcı birliklerin payı arttı. İznik İmparatorluğu döneminde yapılan donanmayı yeniden canlandırma çabaları ise etkili olmadı. 1282'de II. Andronikos Palaiologos askeri harcamaları azaltma politikasının bir parçası olarak donanmayı lağvetti.⁶⁴ Bu nedenle 13. yüzyıl-

⁶³ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.47.

⁶⁴ Laiou, 1972, s. 74-5. Khoniates de daha önce Manuel Komnenos (1143-1180) döneminde, "donanmanın devlet ve umurun yararı için sürekli olarak gerekli olmadığı" ve "gerektiği zaman imparatorluğun ücretli gemici toplayabileceği" düşünceleriyle deniz askerleri arazilerinin gelirlerinin artık

dan sonra Bizans donanması sembolik öneme sahip küçük bir ölçeğe indi. 12. yüzyıldan sonra devlet, deniz kuvvetlerine olan gereksinimini Venedik'ten ve diğer İtalyan şehir devletlerinden sağlamaya başladı. Ancak bu, her seferinde Bizans'ın aleyhine durumlar yaratıyordu.

Kara ordusunda olduğu gibi donanmada da askerlere, hizmet görmeleri karşılığında küçük araziler tahsis ediliyordu. I. Nikeforos (802-811) Anadolu kıyılarında yaşayan denizcilere, sahipsiz bırakılmış olan arazileri vererek ilk denizci arazi tahsislerini oluşturdu. Deniz askerlerinin arazileri boyut ve iktisadi değer olarak kara askerlerinininkinden küçüktü.

İznik İmparatorluğu döneminde ise Smürna (İzmir) şehri İznik donanması ile yakın bir ilişki içinde tutuldu. İmparatorluk donanmasına üs vazifesi görmenin yanında, *ploimoi* olarak bilinen ve donanmanın finansmanına yardımcı olan bir donanma vergisi yıllık olarak İzmir ve civarındaki bölgelerden toplanmaya başladı.⁶⁵ 1261'de Konstantinopolis'in Latinlerden geri alınışından sonra VIII. Mikhael Palailogos (1259-1282) donanmayı güçlendirmeye çalıştı; *tzakonoi* (hafif silahlı deniz askerleri) ve *prosalentai* (kürekçiler) gibi yeni askeri birlikler oluş-

askerlere değil devlet hazinesine verilmeye başlandığını, bu uygulamanın Bizans'ın deniz hâkimiyetini zedelediğini belirtmektedir. *Niketas Khoniates Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, (Çev: Fikret İşıltan), Ankara: T.T.K. Yayını, 1995, s.37-8.

⁶⁵ Angold, 1975, s.199. 13. yüzyıl sonu ve 14. yüzyıl Batı Anadolu tarihi incelendiğinde, Anadolu'ya Orta Asya/İran üzerinden gelmiş olan ve denizcilik geleneği ile ilişkili olmayan Türk nüfus gruplarının donanma sahibi ve Ege, Marmara ve Akdeniz'de başarılı deniz seferleri yapmakta oldukları olgusu gözlenmektedir. Menteşe, Aydın, Karesi Beylikleri ile zaman zaman Osmanlıların da katıldığı bu seferlerde Türk denizciliğinin, lağvedilen Bizans donanmasının Batı Anadolu'daki eski deniz *themaları* sisteminden artakalan işsiz kürekçi/yelkenci/denizcilerine dayanmış olması gerekir.

turdu. Bunlar daha önce bahsedilen küçük arazili askerler sınıfındandı. Kürekçiler özellikle deniz kıyısında belirlenmiş küçük araziler üzerinde yaşayan özgür köylüler olup, aktif hizmet zamanlarında nakit ücret alıyor, kara askerlerine göre daha az eğitim ve donanım gerektiriyorlardı.⁶⁶

4.4. Kilise ve Din Adamları

Hristiyan inancı Bizans İmparatorluğu üst kültürünün üç unsurundan biriydi. Helenlilik duygusunun öne çıkmadığı dönemlerde Hristiyan olmayan/inançsız istilacılara karşı Bizans Anadolu'su halkını bir arada tutan bağların belki de en önemlisiydi. Bizanslılar hem dindar Ortodoks Hristiyandı hem de diğer insanları kendi dinlerine çekmenin gerekli olduğunu düşünüyorlardı. Bizanslılar için teolojik doktrinin küçük ayrıntıları dünyevi politikanın büyük sorunlarından çok daha önemli olabiliyor, kendilerine Cennet'in kapılarını açacak ya da kapayacak olan küçük ayrıntılar üzerinde yoğunlaşıyorlardı. İmparatorluğun başına gelen felaketler (örneğin Konstantinopolis'in Latinlerin eline geçmesi), vatandaşların günahları karşılığında verilen ilahi cezalandırmalar olarak görülüyordu.⁶⁷

Dinî otoritenin sembolü olan kilise, en azından imparator, yani siyasi otorite kadar önemliydi. İdeal olan ve istenen ikisinin uyum içinde olmasıydı. Bizans tarihi boyunca imparatorlar ve Bizans halkı, kilise ve devleti *ruh ve vücut* gibi bir arada düşünüyorlardı. 6. yüzyılda Iustinianos (527-565) "Tanrı'nın insanlığa verdiği en büyük hediyeler Rahiplik ve İmparatorluktur. Biri

⁶⁶ Bartusis, 1990, s.15-19.

⁶⁷ Runciman, 1975, s.108; idem., 1970, s.3; Angold, 1975, s.10. Bizans'ta imparatorlardan sıradan vatandaşlara kadar kişilerin teolojik sorunlarla ilgilenmesi ve felsefi-tartışmacı gelenek, eski Helen geleneğinden kaynaklanıyordu.

ilahi unsurlarla ilgilenirken diğeri siyasi işlere nezaret eder" derken⁶⁸, 10. yüzyılda imparator Ioannes Tzimiskes (969-976) "Tanrı iki güç yaratmıştır: devlet için imparator ve kilise için patrik." demektedir.⁶⁹ Benzeri görüş 13. yüzyılda imparator I. Theodoros Laskaris (1204-1222) "Rahiplik ve İmparatorluk bana göre (kız)kardeşirler, ruh ve vücut gibi birbirlerine bağlıdır" derken de sürüyordu.⁷⁰

Kilisenin örgütlenmesinde Roma İmparatorluğu'nun sivil yönetim yapısı örnek alınmıştı. 3. yüzyılda imparator Diokletianus idari gerekçelerle eyaletleri yeni bölümlere ayırınca, kilise de bu örneği izleyerek eyaletin başkentinde oturan bir metropolitin yönetimi altında yeni dinî eyaletleri, piskoposlukları, oluşturdu. Bu gelişmede Hristiyanlığın ilk yüzyılları boyunca toplanan piskopos meclisleri de etkili olmuştu. Söz konusu meclisler genelde havarilerin önemli Hristiyan cemaatleri kurduğu Roma eyaletlerinin başkentlerinde ya da başlıca büyük şehirlerde toplanıyor, bu şehirler de diğer eyaletler için Hristiyanlığın yayılma merkezleri haline geliyordu. Söz konusu başkentler İtalya'da Roma, Anadolu'da Efes, Yunanistan'da Korint ve Makedonya'da Selanik idi. Eyalet başkentlerinde oturan piskoposlar konsil toplama ve dinî tartışmaları yönetmede diğer şehirlerin piskoposlarına göre bir üstünlük sağladı. Başkentlerde (*metropolis*) oturdukları için metropolit olarak adlandırılıyorlardı. Bu durum 325 yılındaki İznik Genel Konsili ile kural haline geldi. Metropolit ve piskoposların otoriteleri büyük ölçüde cemaatlerinin ve bu nedenle denetimleri altındaki bölgenin siyasi önemine bağlıydı. Havariler döneminden beri Hristiyanlığın merkezi cemaatleri Roma, İskenderiye ve Antakya'da toplanmıştı. Daha sonra bu merkezlere yeni

⁶⁸ Talbot Rice, 1967, s. 57.

⁶⁹ Runciman, 1975, s.113.

⁷⁰ Angold, 1975, s.46.

başkent Konstantinopolis ve Kudüs eklenince, Roma Hristiyan kilisesinin *beş patriklik* sistemi ortaya çıktı. Aralarında, sonunda Konstantinopolis'in kazanacağı bir liderlik yarışı başladı. Küçük Büzantion piskoposluğunun kısa sürede Konstantinopolis patrikliğine dönüşmesi diğer patriklikler arasında kıskançlık yarattı ve sonraki yüzyılların sapkınlıklarını destekledi.⁷¹ Her patriklik kendisinin Hristiyan dünyasının gerçek dinî lideri olduğu ve kendi din adamları ve bilginlerinin tanımlayıp formüle ettiği inancın doğru Hristiyan inancı olduğunu öne sürüyordu. 7. ve 8. yüzyıllarda Arap istilalarının İskenderiye, Antakya ve Kudüs'ü Bizans İmparatorluğu'ndan koparması ve bazı gelişmelerin Roma ile olan ilişkileri gerginleştirmesi nedeniyle Konstantinopolis patrikliği doğu Hristiyanlığının tek temsilcisi olarak kaldı.

Bizans Kilisesi'nin başında Konstantinopolis patriği yer alıyordu. Onun altında dinî eyalet örgütlenmesinin yöneticileri olan metropolitler, onların altında ise piskoposlukların yöneticileri olan piskoposlar vardı. Böylece kilisenin eyalet yönetim yapısı metropolit ve başpiskoposlar aracılığıyla başkentteki imparator ve patriğe bağlanıyordu. Metropolitler önceleri üç aday arasından patrik tarafından seçilirken, daha sonraları başkentte toplanan bir *sinod* (küçük dini kurul) tarafından seçilir hale geldi. Piskoposlar ise eyalet *sinod*'larının önerdiği üç aday arasından metropolit tarafından seçiliyordu. İmparatorun yüksek rütbeli din görevlilerinin statüsünü değiştirme yetkisi vardı; onları daha yüksek ya da daha düşük mevkilere getirebiliyordu. Metropolitler eyaletlerinde dinî bakımdan genel nezaretçi görevi görüyor, suç işleyen piskoposları cezalandırabiliyor ama piskoposların kendi bölgelerindeki (*diokez*'lerindeki) haklarına karışmıyorlardı. Piskopos olabilmek için rahiplerin en az otuz

⁷¹ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.18; Runciman, 1975, s.109-10.

beş yaşında ve belirli bir eğitime sahip olmaları, evli iseler yeni görevleri için eşlerinden ayrılmaları gerekiyordu. Kendi *diokez*'i içinde piskopos bütün dinî konulardan sorumlu olup din görevlileri ve manastırlar ona bağlıydı. Din görevlilerinin karıştığı olaylarda bazı yargılama haklarına ve aforoz etme yetkisine de sahipti.⁷²

11. yüzyılda Anadolu, Konstantinopolis patrikliğinin en önemli yönetim alanı idi. Yaklaşık kırk beş metropolitlik, on başpiskoposluk ve çok sayıda piskoposluğa sahipti. Metropolitlikler arasında Attaleia (Antalya), Efesos (Efes), Smürna (İzmir), Khonae (Honaz), Kotüaeon (Kütahya), Khalkedon (Kadıköy), Amastris (Amasra), İkonion (Konya), Mokissos (Kırşehir), Kaesareia (Kayseri), Gangra (Çankırı), Melitene (Malatya), Sebasteia (Sivas), Sünnada (Şuhut), Nicomedeia (İzmit), Nikaea (İznik), Neokaesareia (Niksar); başpiskoposluklar arasında ise Miletos (Milet), Proikonnesos (Marmara Adası), Neapolis (Şarkikaraağaç) ve Herakleia Kübistra (Konya Ereğlisi) gibi merkezler vardı. Metropolitlerin ve başpiskoposların başkentteki dinî toplantılara ve patriğin seçimine katılma hakları da bulunuyordu.⁷³

Roma İmparatorluğu'nun ilk Hıristiyan imparatoru olan Konstantinos'un (306-337) Kilise'yi, devletin idari-siyasi yapısının genel çerçevesi içine alması, ileride Roma ile Konstantinopolis kiliselerinin gideceği ayrı yönleri de belirlemiş oldu. Roma kilisesi batıda, Bizans anlamında bir devlet otoritesi ile birlikte yaşamadığından kendi kendinin düzenleyicisi ve kendisi bir territorial devlet olurken, Konstantinopolis kilisesi, kendisinden bağımsız olarak var olan bir "devletin" kilisesi haline geldi.

⁷² Hussey, 1970, s.97; Talbot Rice, 1967, s.64; *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.110-1.

⁷³ Vryonis, 1971, s.34-5 ve dipnot 167-168; Runciman, 1975, s.109-35; Angold, 1975, s.49; Ostrogorsky, 1956, s.218.

Bunun anlamı sadece kilisenin devletin özel koruması altında olması değil aynı zamanda onun nezaretine de tabi olması demektir. Böylece imparator Kilise'nin üzerinde bir konuma yükselmiş oluyordu. Tebasına göre o Tanrı'nın seçtiği ve yeryüzünde onun ilahî temsilcisi olan kişiydi.⁷⁴ İmparator dinî konsiller toplayıp başkanlık edebiliyor, konsil kararlarını onaylayıp ilan ediyor, kilise ayin biçimleri (*liturgy*) konusunda kendi hükmünü verebiliyor, yeni dinî cemaatler kurabiliyor ve mevcut olanların da dinî yönetim hiyerarşisindeki sıralarını değiştirebiliyordu. İmparatorun patrik seçiminde de çok önemli bir rolü vardı. İmparator, metropolitlerin oylamaları sonucu belirlenen üç patrik adayından birini onaylarsa o kişi patrik oluyor, adaylardan hiç birini uygun görmezse metropolitlere kendi adayını önerebiliyordu. Üstelik bu adayın rahip, yani din adamları sınıfından olması da gerekmiyordu.⁷⁵ Bu, kilise ile olan ilişkilerinde imparatorun elindeki en etkili silahtı. Ancak imparator kilise hayatında ne kadar kuvvetli bir etkiye sahip olursa olsun, dünyevî bir kişi olmak sıfatı ile kilisenin sadece koruyucusu olabilir başkanı olamazdı. İmparator kilise konsillerinin kararlarını reddetmeye ya da değiştirmeye yetkili değildi. Kilise hayatında en yüksek mevki ve inanç sorunlarında kesin karar vermeye yetkili tek organ kilise konsili olup, imparator sadece Ortodoks inancı korumak ve sapkınlıklarla mücadele etmekle görevliydi.

⁷⁴ Burada doğu geleneğinin hükümdarlık fikrinin Hristiyanlık ile bağdaşmış şekli görülmektedir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Tarihi Arka Plan bölümü ve Frankfort, H. (1978), *Kingship and the Gods*, Chicago: The University of Chicago Press.

⁷⁵ Helen Ortodoks Kilisesi'nde rahip olmayanlar da patrik seçilebiliyordu. Bu konu 9. yüzyıl sonlarına ait bir hukuki düzenlemede (*Epanagoge*) belirtilmiştir. Bkz. Barker, s.124.

Bizans'taki kamusal hayatın içinden bakıldığında patrik, imparatorlardan sonra en nüfuzlu ve en çok saygı gören kişiydi. Ama gene de imparatorun denetimi altındaydı. Din işlerinin yönetiminde yetkili olmakla beraber imparatorun bir hizmetkârıydı. Yani bir imparator tahta çıktığında patrik ondan inancını ilan etmesini istiyor ve taç giydiriyordu. Bu nedenle patrik, imparatorluk makamına ve sahibine bir kutsallık kazandırıyor. Patriğin imparatora karşı kullanabileceği tek silah aforoz iken, imparator uygun görmediği bir patriği görevden çekilmeye zorlayabiliyor ya da kendi topladığı bir *sinod* ile patriği azlettirebiliyordu. 379-1451 yılları arasında seçilmiş olan 122 patrikten 53'ü ya azlettirilmiş ya da çekilmeye zorlanmıştı. Bunların en az 36'sının görevden çekilmesinde imparatorlar aktif rol oynamıştı. Bazı dönemlerde ise patrikler görüş ya da isteklerini imparatorlara kabul ettirmekte başarılı oluyordu. Özellikle geç Bizans döneminde Katolik ve Ortodoks kiliseleri arasındaki Kiliselerin Birliği konusunda patrikler, halkı ve rahipler sınıfının büyük bölümünü arkalarına alarak imparatorlara üstün gelmeyi başarmıştı.⁷⁶

Ortodoks Kilisesi'nde piskopos mevkiinin altında olanlara, yani kilise sistemine bağlı olmayan din görevlilerinin büyük kısmına evlenme izni veriliyordu. Ayrıca erken dönemde ticaretle uğraşmaları da serbestti. Ancak 7. yüzyıldan itibaren her türlü dünyevî faaliyet yasaklandı: bir rahip bir çiftlik kiralayıp işletmiyor, devlet memuru ya da bir davada vekil olamıyordu. Öte yandan el sanatları, ayakkabı tamirciliği, metal işçiliği ve tarımla uğraşmaları serbestti. Rahipler, sivil halktan kıyafetleri ve saç ve sakallarının biçimi ile ayrılıyorlardı. Bazı ayrıcalıkları sayesinde belirli yükümlülüklerden muaf olsalar bile yine de ekonomik du-

⁷⁶ Ancak gene de patriğin gücünü, imparatorluğu bir *diarşi* (iki başlılık) şeklinde tanımlayacak kadar aşırı düşünmemek gerekir. *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.11, 104-9.

rumları kötüydü. Çoğu rahip büyük bir toprak sahibinin ya da zengin bir manastırın arazisinde tarımsal faaliyetle uğraşmak zorunda kalıyordu. Toplum içindeki statüleri de oldukça düşüktü. Ekonomik olarak diğer köylülerle (*paroikoi*) aynı konumdaydılar: aileleriyle birlikte yaşıyor ve benzeri vergileri ödüyorlardı. Bu düşük mevkili rahip sınıfının görev yaptığı kiliseler Iustinianos (527-565) döneminden beri iki gruba ayrılıyordu: doğrudan doğruya bir piskoposun yönetimindeki kiliseler ve bir manastıra, hayır kurumlarına, bir özel şahsa ya da onu kurmak için bir araya gelen bir grup bireye ait kiliseler.⁷⁷

İnsanları vaftiz etme, evlendirme, kutsama, toprağa verme gibi görevler Kilise'ye aitti. Hristiyan halk sosyal hayatın her alanında kilisenin takdisini arıyordu. Balıkçılar için teknelerinin, çiftçiler için hasatlarının ve genel olarak tarla ve evcil hayvanların kutsandığı özel törenler yapılıyordu. Şehirlerin, bazen adlarına panayırılar düzenlenen koruyucu azizleri vardı.⁷⁸ Bu yönüyle bakıldığında Hristiyanlığın kilise ve din adamları aracılığıyla günlük hayatın her yönüne nüfuz ettiği görülmüyordu. Belirli bir düzeye kadar eğitim de kilise tarafından sağlanıyordu.⁷⁹ Kendine ait büyük gelir kaynakları ve çeşitli bağışlar ile desteklenen kilise, yetimhaneler, hastaneler, konuk evleri, yaşlı ve düşkün evleri kuruyor, bunların personelini sağlıyor ve işletiyordu. Kilisenin oluşturduğu bu örneği imparator, imparatorluk ailesi, zengin aileler ve hayırsever vatandaşlar da izliyordu.⁸⁰

⁷⁷ ibid., s.116-8; Hussey, 1970, s.98.

⁷⁸ Talbot Rice, 1967, s.71; Hussey, 1970, s.105.

⁷⁹ Vryonis, 1970, s.35.

⁸⁰ ibid., s.35; Talbot Rice, 1967, s.72. Bizans tarihi boyunca kilise ile devlet arasında tartışma konusu olan önemli bir mesele kilise mülkleri idi. Bu konu için bkz. Kilise-Manastır Mülkleri bölümü.

Kiliseyi ilgilendiren konulardan biri de din hukuku ve yargılama idi. Kilisenin yargı yetkisi Hristiyanlığın ilk dönemlerindeki gelişmelerden kaynaklanıyordu. Hristiyanlar takibata uğratıldıkları erken dönemlerde ve aralarındaki uyuşmazlık hallerinde Kilise'ye ve cemaat liderleri olarak piskoposlara başvuruyordu. Devletin Hristiyanlığı kabul etmesinden sonra bu durum değişti. Kişiler arasındaki dava ve olayların çoğuna sivil yargıçlar bakmaya başladı. Ancak Kilise'nin ve din adamlarının yargıçlık ve yargılama yetkileri de devam etti.⁸¹

İlk Kilise Konsilleri din görevlilerinin bütün konularda sadece dinî mahkemelerde yargılanmasını ve birbirlerini ancak dinî mahkemeler aracılığıyla dava edebilmesini kararlaştırdı. Ayrıca Iustinianos hukukuna göre siviller din görevlilerinden olan şikayetlerini piskoposlara bildirebileceklerdi. 7. yüzyılda Herakleios (610-641) dönemindeki düzenlemelere göre, Konstantinopolis Kilisesi'ne mensup ya da başkentte yaşayan din görevlileri hakkındaki bütün sivil davalar patriğe ya da onun belirleyeceği bir yargıca bildirilecekti. Aynı durum eyaletler için de geçerliydi. Eyaletlerde piskopos ve metropolitler kendilerine bağlı din görevlilerini ve keşişleri yargılama yetkisine sahipti. Sivil ve askeri görevlilerin bu yetkiye müdahalesi yasaktı. "Dinî yargıçlar" aynı zamanda verdikleri kararların uygulanmasından da sorumluydu.⁸²

Başkentte patrik ya da belirlediği yargıç, eyaletlerde ise piskopos ve metropolitler, din görevlileri hakkındaki suçlar için *kanon* hukukuna göre karar veriyordu. *Kanon* hukuku ya da dinî hukuk, Kilise'nin ve çeşitli kilise toplantılarının (konsil, sinod) oluşturduğu kurallardan meydana geliyordu. Eğer bir din görevlisi, yargılanması sonucu suçlu bulunursa önce mes-

⁸¹ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.125.

⁸² *ibid.*, s.126-7.

lekten çıkarılıyor sonra sivil bir mahkemeye teslim ediliyordu. Mahkemeye başvuru hallerinde din görevlileri hakkındaki şikayetler için ilk kararı piskopos, buna itiraz halinde ikinci kararı metropolit, itirazın tekrarında son kararı patrik veriyordu. Eğer mahkemede yargılanmakta olan bir piskopos ise karar verme yetkisi metropolitte idi. Metropolitler ise patrik tarafından yargılanıyordu. Patriğin kararlarının nihaî olması ilkesi Iustinianos hukukunda da yer alıyordu.⁸³

Sadece Hristiyanlığı ilgilendiren konularla uğraşma hakkı yalnızca dinî yargıçlara aitti. Ancak 11. yüzyıldan itibaren evlilik, hayır kurumları gibi sivil yaşamı ilgilendiren konular da Kilise'ye bırakılınca bazı sorunlar ortaya çıkmaya başladı. 1261'den sonra ise dinî ve sivil yargılamalar arasındaki sınır, Kilise'nin artan gücü nedeniyle giderek muğlaklaştı ve Kilise Hristiyanlığın ilk dönemlerindeki gibi her türlü yargı işleri ile ilgilenir hale geldi.⁸⁴

4.4.1. Manastırlar

Bizans dinî hayatında manastırlar da önemli bir yer tutuyordu. Hristiyan manastır hareketinin özü, manevî hayatı kazanabilmek için bu dünyadan el çekme olarak ifade edilebilir. Manastırcılık (monasticism) terimi Helence *monazo* (yalnız yaşamak) fiilinden türemiştir. Mutlak olarak tek başına yaşamak şeklinde alınabileceği gibi, büyük bir toplumdan kendini tecrit ederek yaşayan bir topluluk (*koinobion*) içinde yalnız yaşamak şeklinde de tanımlanabilir.⁸⁵

⁸³ ibid., s.126-8.

⁸⁴ ibid., s.30.

⁸⁵ Talbot, A. M. (1990), "The Byzantine Family and the Monastery", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.44, s.119.

Hiristiyanlık tarihinde manastır hareketi 3. yüzyıl sonu ve 4. yüzyıl başlarında Mısır'da başladı. İnsanlar ruhlarını kurtarmak için sıradan günlük hayatlarını bırakarak çölün yalnızlığı içinde tecrit edilmiş bir yaşama çekiliyorlardı.⁸⁶ Amaçları İsa'yı örnek almak, onun bilgisine sahip olmak ve aklın ve vücudun getirdiği günahlara karşı mücadele etmektir. İlk Hiristiyan keşişleri aziz Antony ve müritleri, Nil nehri boyunca evler kurmuş ve ortak bir yaşam sürmüşlerdi. Ancak manastırcılığın başlangıçta kilise dışında bir hareket olduğunu belirtmek gerekir. Bazı Hiristiyan gruplar bu dünyadan çekilmeksizin sofu ve dine adanmış bir hayat sürüyorlardı. Bunlar gayretliler/istekliler (*spoudaioi*) ya da çalışkanlar (*filoponoï*) diye adlandırılıyorlardı ki, aziz Antony de ilk öğrenimini bunlardan almıştı.⁸⁷ Öte yandan Mısır'da 1. yüzyıldan beri ekonomik durumu iyi olmayan ve vergilerini ödeyemeyen insanların köylerini terketmeleri yaygın bir durumdu. Manastır hareketinin yayılmasında, günlük hayatın yükümlülüklerinden kaçmak isteyen kişilerin çokluğu da etkili oldu. Manastır hareketi çok hızlı bir şekilde Filistin, Suriye ve Mezopotamya üzerinden Anadolu'ya geçti. Kuzey Anadolu'da 340 yılından önce kurulan manastırlar vardı.⁸⁸

Erken dönemlerinde manastır hareketi kilisenin bölgesel (diocesan) kontrolünün dışında geliştiği için kiliseye yönelik bir tehdide yol açıyorsa da imparatorların, patriklerin ve piskoposların

⁸⁶ Manastır hareketinin temelinde, dünya hayatını bırakarak ruhun kurtuluşunu sağlamak çabası vardı. Bu anlamda *ascetism* (el çekmecilik) ile ilişkiliydi. *Ascetism* Buda öncesi Hint dininde görülen ve daha sonra çeşitli dinleri etkilemiş olan dinî ve felsefî bir öğretiydi. Buna göre insan ruhu için en büyük mahrumiyet beden içinde hapis olmasıydı. Ruhun kurtuluşunu sağlamak için bedenın ihtiyaçlarını bir kenara bırakmak, yani bu dünyadan "el çekmek" gerekliydi. Eliade, M. (1978), *A History of Religious Ideas*, Vol.1, s.235-8.

⁸⁷ Mango, 1980, s.105.

⁸⁸ ibid., s.105-6; *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.161.

tedbirli politikaları sonucu manastırlar kilisenin çatısı altına sokuldu. Bu politikalar Genel Konsiller tarafından verilen ve bölgesel kilise konsilleri ve patriklik yönetimi tarafından desteklenen kararlar aracılığıyla sürdürüldü.⁸⁹ 451'deki Kadıköy Konsili'nin aldığı kararlar arasında bulunan, her manastırın yerel piskoposun otoritesine tabi olması hükmü, bütün manastırları ilke olarak resmi Bizans kilisesinin kontrolü altına aldı. Manastır hareketinin kilisenin kontrolünde olması manastırlarda bazı sapkın cemaatlerin oluşmasının önlenmesi için oldukça önemliydi.⁹⁰

Ancak Hristiyan manastır hareketi daha sonra Bizans İmparatorluğu'nda devletin şiddetli bir muhalefeti ve baskısı ile karşılaştı. 8. yüzyılda ortaya çıkan tasvirkırıcılık (iconoclasm) sapkınlığı, bu yüzyılın sonlarına doğru manastırlara ve keşişlere yönelik bir harekete dönüştü. Hristiyan azizlerinin tasvirlerinin yapılması ve bu tasvirlerle özel saygı gösterilmesi ya da ibadet edilmesine karşı olan tasvirkırıcılık hareketi başladığında buna karşı en organize direnişi gösterenler keşişlerdi. Halkın gözünde keşişler, uzun bir süreden beri, geleneksel dinî tören ve adetlerin savunucusu konumundaydı. Tasvirkırıcılık hareketi döneminde keşişler sadece tasvir taraftarı oldukları için değil keşiş oldukları için de takibata uğradı ve keşiş yaşantısından vazgeçmeye zorlandı.⁹¹ Keşişlere yönelik bu baskıda Bizans yönetiminin giderek genişleyen manastır mülklerini kontrol altına almaya çalışması ve manastır hayatını seçerek devlete karşı olan bazı yükümlülüklerinden kurtulmaya çalışan insan sayısını sınırlama ihtiyacı da rol oynadı. Bazı manastırlar kapatılıp kışla, hamam ya da diğer kamu kurumları haline getirildi ve

⁸⁹ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.167.

⁹⁰ Thomas, J. P. (1987), *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, s.231.

⁹¹ Mango, 1980, s.114; Ostrogorsky, 1956, s.155.

çok büyük boyutlara ulaşmış olan manastır arazileri imparator V. Konstantinos (741-775) tarafından müsadere edildi. Ancak manastır hareketi tasvirkırıcı mücadelelerden daha da güçlenerek çıktı. 9. ve 10. yüzyıllarda yeni manastırlar kurulması ve mevcut olanların daha da büyümesi sonucu devlet, manastır mülklerine karşı yeni önlemler almak zorunda kaldı.

Manastırların gelişmesi, buralara çekilen insanlar yüzünden tarımsal işgücünü sınırılıyor ve işlenemeyen devlet arazisi nedeniyle de ayrıca gelir kaybına yol açıyordu. Öte yandan manastır mülkleri vergilemeden büyük ölçüde muaf olduğu gibi, keşişler ve manastır mülkünün kiracıları da askerlikten muaftı. Keşişler halk üstünde büyük etkiye sahipti: sivil halka öğütler vermek, kötü hasat, veba ya da kişisel anlaşmazlıklar gibi sorunlar olduğunda manevi destek ve arabuluculuk sağlamak hep keşişlerce yapılıyor, halk onlara keramet atfediyordu. Manastırlar ve keşişler, bu ve benzeri nedenlerle devlet için giderek daha çok sorun yaratır hale geldi.⁹² Daha 8. yüzyılda II. İznik Konsili (787), kendi yeni manastırlarını kurmak için bağlı bulundukları manastırları terkeden keşişlerin kınanmasını kararlaştırdı. 935 yılında I. Romanos Lekapenos, bağış yoluyla bile olsa manastırların köylülerden toprak almasını yasakladı. 947'de VII. Konstantinos Porfirogenitos da bu hükmü tekrarladı. Kendi de samimi bir Ortodoks olan ve Athos dağındaki ünlü manastıra katılmayı bile düşünen imparator II. Nikeforos Fokas, 964'te yeni manastırlar kurulmasını ve mevcut olanlara arazi bağışı yapılmasını yasakladı; çünkü "manastırcılığın özü gösterişli binalar ve geniş mülkler biriktirmek değil" di. Fokas'ın kanunları manastır arazilerini daha verimli hale ge-

⁹² Diehl, s.165; *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.175; Mango, 1980, s.121, 221.

tirmek ve devletin temel dayanağı olan küçük arazili köylülüğün eriyişini durdurmayı hedefliyordu.⁹³

Bir tür vakıf niteliğinde olan manastırların birden çok kurucusu ve hayır sahibi olabiliyor ve kurucunun manastıra ait hakları miras, temsil ya da satış yoluyla başkasına geçebiliyordu. Kanunlara göre bir manastırda en az üç keşiş bulunmalıydı. Ancak kurucu, isteğine göre bu sayıyı değiştirebilirdi. Manastırın kuruluş belgesi olan ve kurucu tarafından düzenlenen *tüpipikon* üç bölümden oluşuyordu: i) manastır kurucusu ve ailesinin anılmasını da içeren özel dinî yükümlülükler; ii) yaşlı ve hastaların bakımı gibi manastır topluluğunun diğer hayır görevleri; iii) manastıra yapılan bağışların envanteri. Bu envanter (*brevion*) piskoposluğa ait arşivlerde saklanıyordu.⁹⁴

Çoğu dindar olan Bizans halkı manastırları çeşitli yardımlarla destekliyordu. Bizanslılar manastırlara arazi, para, kutsal eşyalar ve ikonaları olduğu gibi, günlük hayatta kullanılabilecek her türden eşyayı da bağışlıyordu. 11-15. yüzyıllara ait çeşitli vasiyetnamelerden çıkarılan bir listeye göre bu eşyalar arasında sandıklar, yatak, yastık ve çarşaf, masalar, sandalyeler, silahlar, kitaplar, mücevherler, tabak ve bardaklar, kaşık, çatal ve bıçaklar, kavanozlar, fıçılar, elbiseler, kemerler, örtüler, banyo malzemeleri ve çeşitli tarım aletleri bulunuyordu.⁹⁵

Manastır mülkleri imparatorluk amaçları için dahi olsa el konulamaz nitelikteydi. Böylece bu mülkler zaman içinde daha çok korundu ve oldukça büyüdü. Sivil halktan varlıklı ailelerin kur-

⁹³ Mango, 1980, s.116; Hussey, 1970, s.112; *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.168. Daha geniş bilgi için bkz. Kilise-Manastır Mülkleri bölümü.

⁹⁴ *The Cambridge Medieval History* (1967), s.169; Hussey, 1970, s.113.

⁹⁵ Oikonomides, N. (1990), "The Contents of the Byzantine House from the Eleventh to the Fifteenth Century", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.44, s.205-214.

dukları manastırların yanında imparatorların, patriklerin, piskoposların kurdukları manastırlara da rastlanıyordu. Eğer bir manastır imparator tarafından kurulmuşsa, imparatorluk manastırı olarak adlandırılıyor ve manastıra baş rahip atama yetkisi imparatora ait oluyordu.⁹⁶ Patriklik ya da piskoposluk manastırlarında da patrik ya da piskopos manastır yönetimi üzerinde hak sahibiydi. Bazı manastırlar ise tamamen bağımsız (*autodespotai*) olup, bütün imparatorluk, patriklik ve piskoposluk müdahalelerinin dışında varlıklarını sürdürüyordu. Kurucusu kim olursa olsun manastırın ürettiği iktisadi fazlayı, manastırın o andaki sahibi alıyor ve manastırın iç işlerinde önemli bir etkiye sahip oluyordu. Bir manastır bütünüyle bağımsız olmadığı sürece, keşişler manastırın ürettiği iktisadi fazladan yararlanan asıl kişiler değildi.⁹⁷

Manastır sistemi monarşik bir sistemdi ve manastırın başında *hegoumenos* ya da *kathegoumenos* olarak adlandırılan bir rahip bulunuyordu. 11. yüzyıldaki bir düzenlemeye göre bu kişi en az otuz üç yaşında ve o manastırda keşiş ya da mümkünse rahip olmalıydı. Adayın kişiliğinin ruhanî nitelikler bakımından elverişli ve dinî bilgilerinin gelişmiş olması da gerekliydi. Manastır baş rahibi manastırın kurucusu tarafından belirlenip daha sonraki seçimler için kuruluş belgesi olan *tüpikon*'da bir düzenlemeye gidilebiliyor ya da manastır topluluğu kendi liderini kendi seçiyordu. Normalde baş rahip manastır üyeleri arasından seçiliyor, uygun bir aday bulunamazsa başka bir manastırın üyeleri arasından da seçim yapılabilirdi. Patrik ya da piskopos da bu seçimi yapabiliirdi. Her türlü seçilişte patrik ya da piskoposun onayı gerekiyordu. Baş rahiplik görevi ömür

⁹⁶ Angold, 1975, s.51.

⁹⁷ Mango, 1980, s.117. Manastırların idaresi için kullanılan yaygın bir yöntem 11. yüzyıldan itibaren *kharistikia* kurumuydu. Bu kurum ve 13. yüzyılda manastırlar ile ilgili gelişmeler için bkz. Kilise-Manastır Mülkleri bölümü.

boyu sürüyor ancak bazen görevden alınma söz konusu olabiliyordu.⁹⁸

Manastırda baş rahibe yardımcı olan çok sayıda görevli vardı. Bunlar içinde ilk sırada *oikonomos* geliyordu. Bu kişi bir nevi kahya niteliğinde olup manastır yönetiminde kilit bir role sahipti. İçsel yönetimin yanı sıra manastırın piskoposluğa olan malî yükümlülüklerinden ve varsa manastır mülkiyetinin muaf tutulmadığı vergilerin devlete ödenmesinden sorumluydu. Keşişlerin sabahları zamanında uyandırılması, manastır temizliğinin yapılması, kutsal eşyaların ve dinî kitapların korunması, arşiv ve kayıtların tutulması, giyecek ve yiyecek sağlanması gibi hem manastırdaki günlük hayata ait konular hem de genel yönetim konularında her biri bu işlerden sorumlu çok sayıda görevli *oikonomosa* yardımcı oluyordu. Manastırlarda hastalara bakılıyor, yoksullara yardım ediliyor, yolculara konaklama imkanı sunuluyordu. Özellikle imparatorluk manastırlarında, kuruluş belgesiyle, manastır bünyesinde bir yetimhane ya da hastane oluşturulması da mümkündü. Yapılan hizmetler için herhangi bir ücret talep edilmiyor ancak yapılan bağışlar da geri çevrilmiyordu. Rahip ve keşişlerin vergi toplama yetkisi ya da yaptıkları hizmetler karşılığında ücret talep etmeleri söz konusu değildi. Sivil devlet memurluklarında görülenin aksine dinî mevkilerin para karşılığında satılması da yasak olduğu için, manastır mülkleri ve gelirleri ruhban sınıfının hayatını sürdürmesinin tek önemli kaynağıydı. Ortalama bir Bizans manastırı tarımsal temele dayanan bir işletme gibiydi. Uygun şekilde yönetilirse, manastıra yeni katılanların katkıları ve diğer bağışlardan başka, manastırda yaşayanların tüketimini aşan bir gelir fazlası üretebiliyordu. Manastırda üretilen ekmek, yağ, meyve,

⁹⁸ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.173-4; Hussey, 1970, s.115.

şarap gibi bütün ürünler şahitler huzurunda ölçülüyor, düzenli olarak kaydediliyor, yeni elbiseleri keşişlere ancak eskilerini iade etmeleri karşılığında veriliyordu. Manastırda sürdürülen iktisadi faaliyetlerin yanı sıra, günlük hayatın önemli bir kısmını dua etmek, ilahi söylemek, İncil'den bölümler okumak ve tartışmak gibi dinî eğitim ve terbiye oluşturunuyordu.⁹⁹

Genellikle dağ yamaçları gibi kırsal alanların ücra noktalarında, bazen de şehir içlerinde kurulan manastırlar, ortaçağlar Bizans devletinin vermeye çalıştığı sosyal hizmetlerde önemli bir boşluğu dolduruyordu. Yetimler, eşlerinden kötü muamele gören kadınlar, akıl hastaları, dullar ve yaşlılar için manastırlar güvenli bir sığınaktı. Bir çocuğun ailesini yitirmesi, genç bir kızın istenmeyen bir evliliğe zorlanması, eşlerden birinin ölümü gibi aile krizleri ise genç insanların bile manastır hayatını seçmesine yol açabiliyordu. Çocukları yetiştikten sonra ayrı manastırlara çekilmeye karar veren Bizanslı çift sayısı da az değildi. Bunların dışında gerçekten samimi dinî duygularla mütevaczi bir hayat sürmek, o ana kadar yaşanan hayattan duyulan pişmanlıktan kurtulmak, yüksek bir dinî mevkiye giden yola girmek ya da toplum hayatının bazen gerçekten ezici olan yüklerinden kurtulmak gibi nedenlerle manastırlara katılan insanlar da vardı.¹⁰⁰ Aile ya da akrabalar tarafından kurulan manastırların yaygın olması nedeniyle, manastır idealinin gerektirdiği aile bağlarını terketme ilkesi çoğu kez ihlal ediliyor, aynı ailenin üyeleri aynı manastırda bulunabiliyordu. Böylece pek çok keşiş ve rahibe ailelerinin mülkleriyle ve akrabalarıyla olan yakın ilişkilerini sürdürüyor, dinî hayat için onları bırakmak zorunda kalmıyordu.¹⁰¹

⁹⁹ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.175; Hussey, 1970, s.116,121; Mango, 1980, s.121,221.

¹⁰⁰ Diehl, s.164.

¹⁰¹ Talbot, 1990, s. 120.

Görevden alınan ya da düşürülen politikacılar, tahttan indirilen imparatorlar, hoşlanılmayan ana imparatoriçeler, diplomatik evlilikleri başarısızlıkla sonuçlanan prensesler için de, manastırlar birer barınak, bazen da rahatça bir hapisane görevi görüyordu. Bir kez keşiş elbisesini giyen kişi için hayatında artık sadece ruhani kariyer seçeneği açıktı. Bu nedenle siyaset sahnesinde bir daha rol alması istenmeyen devrik imparator ve politikacılar manastırlara çekilmeye zorlanıyor, bazen da hayatta kalabilmek için mecburen manastır hayatını seçiyorlardı. 11. yüzyılın ünlü patriği Mikhael Kerullarios bir sivil devlet görevlisi iken, adı imparatora suikast hazırlığına karıştığı için sürgüne gönderilmiş ve sürgünde keşiş hayatını seçmesinden dolayı, yıllar sonra başkente dönüşünde artık dünyevî bir görev değil patriklik mevkiini elde etmişti.¹⁰² Manastırlara çekilenler arasında gözü sivil dünyada kalmış olanlar, her ne kadar kendileri için en yakın geri dönüş fırsatını kollasalar da, bu çok zordu. Bazı durumlarda imparatorlar ölümlerinin yaklaştığını hissedererek, son günlerini huzur içinde ve tanrıdan af dileyerek geçirmek için, bazen de kızgın isyancıların elinde ölmektense keşiş olarak yaşamayı tercih ettikleri için kendi rızalarıyla eflatun imparatorluk elbiselerini çıkararak bir manastıra çekiliyorlardı. 10. yüzyılda imparator Romanos Lekapenos (920-944) tahttan indirilince keşişliği seçmiş, bir sonraki yüzyılda Isaakios Komnenos (1057-1059) muhalefete karşı gelemeyerek 1059'da başkentteki Studios manastırına çekilmişti.¹⁰³ İmparatorluk ve aile manastırları bir çok durumda aile mezarlığı olarak da kullanılıyordu.¹⁰⁴

¹⁰² Ostrogorsky, 1956, s.297.

¹⁰³ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.143; Ostrogorsky, 1956, s.301. Psellos'a göre ruhani hayata katılma isteği Isaakios Komnenos'un kendi arzusu idi. Psellos-*Khronographia*, s.206.

¹⁰⁴ Talbot, 1990, s.121-4. Bizans'ta manastır sistemi için ayrıca bkz. idem., "An Introduction to Byzantine Monasticism", *Illinois Classical Studies*, XII, 2, Au-

Bizans İmparatorluğu'nun en önemli manastır merkezi Thessalonike (Selanik) yakınlarındaki bir yarımada bulunan Athos (Aynaroz) Dağı idi. 10. yüzyılda imparator Nikeforos Fokas bu merkezin kurulmasına yardımcı olmuştu. Anadolu'da da hem 7-10. yüzyıllar arası hem de 10. yüzyıldan sonra önemini koruyan bir çok manastır bölgesi vardı. Khalkedon (Kadıköy) bölgesi, Olümpos Dağı (Uludağ), Bursa, İznik ve bütün Marmara denizi kıyıları, Efes civarı, Konya yakınlarında Karadağ, Ürgüp, Trabzon ve çevresi önemli manastır merkezleriydi.¹⁰⁵ İmparatorluk topraklarında diğer Hristiyan cemaatlerin de manastırları vardı. Toros Dağları'nın bir parçası olan Kahramanmaraş yakınlarındaki Amanos Dağı eteklerinde Bizans manastırlarının yanı sıra pek çok Ermeni ve Süryani manastırı da bulunuyordu.¹⁰⁶

11. ve 12. yüzyıllarda Bizans kilise hayatı bakımından en önemli gelişme, Türk ilerleyişi nedeniyle Bizans kültürünün önemli bir eksenini oluşturan kilise hayatının Anadolu'da çöküşe uğramasıdır. Malazgirt savaşından önce başlamış olan Türk akınları esnasında kiliseler ve manastırlar yağmalandı; din adamları kiliselerini, manastırlarını ve bölgelerini terketmek zorunda kaldı. Bazı kiliselerin camilere dönüştürülmesi de kilise örgütlenişini zayıflattı. Anadolu'daki Bizans kiliseleri Türkler tarafından ele geçirildikçe, metropolit ve piskoposlar kendi kilise ve bölgelerini terketmek zorunda kaldılar. Bu tip ruhban sınıfını, yani kilisesiz kalmış ya da düşman istilası yüzünden kendi bölgesine (*diokez*) giremeyen bir piskoposu ifade etmek

tumn 1987, s.229-241; Charanis, P., "The Monk as an Element of Byzantine Society", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol 25, 1971, s.61-84.

¹⁰⁵ Vryonis, 1971, s.42; Hussey, 1970, s.118. Türkler Bursa'daki Uludağ'ı *Keşiş Dağı* olarak adlandırmıştı.

¹⁰⁶ Urfalı Mateos Vekayi-namesi, s. 134 ve 69 numaralı açıklayıcı not.

için *skholazon* terimi kullanılmaya başlandı.¹⁰⁷ Din adamları, ya Bizans hâkimiyeti altındaki piskoposluklara ya da başkente kaçtı. Bu durum, Türk hâkimiyetinde kalan Ortodoks Helenlerin kültürel hayatını önemli ölçüde sarstı. Çünkü Hıristiyanlar için eğitim ve hayır hizmetlerinin çoğunu kilise ve din adamları sağlamaktaydı. Öte yandan piskopos ve metropolitlerin bölgelerinde düzenli olarak kalamayışları, Bizans cemaatlerini lidersiz bıraktı. Hıristiyan inancını koruyan ve yayan din adamları aynı zamanda halkın Hıristiyanların İmparatoru'nun tebası olarak kalmasını ve Hıristiyan devletinin meşruiyetini sağlıyordu. Bazı durumlarda, Türk akınları sonucu iktisadi sıkıntıya düşen bir bölgenin piskoposuna metropolit tarafından ikinci bir piskoposluk bölgesi üzerinde haklar veriliyor, bu birleştirme ya da bağış kurumuna *epidosis* deniyordu. Böylece hem piskoposların bölgelerini terketmeleri sonucu ortaya çıkan boşluklar doldurulmaya hem de kilise mülkleri birleştirilerek piskoposlar için ortaya çıkan iktisadi sorunlar çözülmeye çalışılıyordu.¹⁰⁸

Anadolu'nun doğu bölgelerinde Bizans kilisesinden başka Ermeni ve Süryani kilise örgütlenmeleri de vardı. Ancak bu etnik ve dinî grupların siyasal konumları ve siyasi tavırları Bizanslılardan farklıydı. Süryanilerin bir devleti yoktu, bu yüzden Bizans için olduğu kadar Müslüman Türkler için de potansiyel bir tehlike oluşturmuyordu. Ermeniler ise 11. yüzyılda bağımsızlıklarını kaybetmiş, büyük bir kısmı Kilikya ve Kapadokya'da ikamete zorlanmış durumdaydı. Üstelik her iki grup da Bizans Ortodoksluğuna göre sapkındı; bu durum Konstantinopolis aleyhine olarak Türklerle işbirliği yapmalarını kolaylaştırıyordu. Bu nedenle Türklerin, Konstantinopolis merkezli ve Hıristiyan Anadolu nüfusunun çoğunluğunu bir arada tutan bir

¹⁰⁷ Vryonis, 1971, s.203-4.

¹⁰⁸ ibid., s.194-198.

nevi devlet kurumu niteliğindeki Bizans kilisesine, diğer kiliselere göre daha farklı davranmış oldukları düşünülebilir.¹⁰⁹

4.4.2. Sapkınlıklar

Bizans İmparatorluğu'nu bütün tarihi boyunca meşgul eden en önemli meselelerden biri sapkınlıklar olmuştur. Bizans, Hristiyan bir devlet olarak ve Roma İmparatorluğu'ndan miras kalan evrensel imparatorluk fikri ile birlikte dünyadaki bütün insanları İsa adına yönetme ve Tanrı'nın yeryüzündeki krallığı olma iddiasındaydı. Bu yüzden Ortodoksluğu korumak ve yaymak her zaman için imparatorların en başta gelen görevlerinden biriydi.

Hristiyanlar Tanrı'yı üç doğalı olarak kabul ediyorlardı: Baba, Tanrı İsa olarak Oğul ve Kutsal Ruh. Daha sonra belirginleşecek olan formüllere göre Batı (Katolik) Kilisesi, Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul'dan kaynaklandığını söylerken, Doğu Kilisesi Ruh'un Baba'dan Oğul'a doğru geçtiğini savundu.¹¹⁰ Bu üçleme (teslis) doktrininin ima ettiği ince, karmaşık, anlaşılması ve anlatılması güç ontolojik nüanslar zaman içinde teslisin farklı yorumlamalarına ve dolayısıyla sapkınlıklara yol açtı. Sapkınlık ortodoksluktan resmî Kilise'nin doktrinlerini reddetmesi ve böylece Hristiyan inancının içeriğini, "doğru inanç" içinden bakanlara göre bozması ile ayrılıyordu. Ortodoksluk, tutarlı ve iyi koordine edilmiş bir düşünce sistemi iken, sapkınlık, ilk doktrin temellerinden giderek ayrılan, bu temelleri değiştiren ve çarpıklaştıran, sonunda genellikle tutarsız ve tamamlanmamış hale gelen bir sistem oluyordu.¹¹¹

¹⁰⁹ *ibid.*, s.194-210.

¹¹⁰ Hinnels, 1984, s.337.

¹¹¹ Benoit, A. "Le Judaisme et le Christianisme Antique"den aktaran Eliade, 1984, s. 399.

Bizans İmparatorluğu'nu erken dönemlerinde sarsan Arianizm, Monofizizm gibi sapkınlıklar hep -daha önceki dönemlerin ya da çağdaşı doğu dinlerinin etkisi altında kalmış olabileceklerini düşündüren- doğu eyaletlerinden kaynaklanıyordu. Teolojik konularda ruhban sınıfı arasında görüş ayrılıkları olduğu halde, bütün bir Mısır, Suriye ya da Filistin eyaleti halkının doktriner bir ayrıntı yüzünden Konstantinopolis kilisesinden uzaklaşması konunun bir anlamda yüzeyden görünüşü idi. Altta yatan sebepler arasında, bu bölgelerdeki halkların merkezin yönetimini kabul etmek istememesi, kendi etnik tarihi kimliklerini koruma çabası vardı. Bunu, merkezin dinini kendi gelenekleri içinde yeniden yorumlayarak yapıyorlardı. Mısır ve Suriye'deki monofizitlik 451 yılındaki Kadıköy Genel Konsili'nin formüle ettiği teolojiye karşı olmaktan çok, imparatorluk vergi toplayıcılarına karşı bir düşmanlık¹¹², nihaî olarak da bu eyaletlerin siyasi bağımsızlık çabalarının bir ifadesiydi. Yerel halkların merkezle aralarına bir fark koyma istekleri hem erken hem de orta Bizans dönemi sapkınlıklarında asıl motifti. Merkezleri ile uyuşamayan gruplar her zaman için o merkezin düşmanlarını tahrik edici bir kimlik ifadesi peşinde koşuyordu: 6. yüzyılda Mezopotamya'daki Bizans topraklarında örgütlenmiş olan Nasturi Kilisesi'nin, asıl bağlı olması gereken Bizans Kilisesi yerine, onun takibatına uğradığı için Sasaniler tarafından korunması¹¹³, 7. yüzyılda Bizans'ın doğu eyaletlerinin önce Sasaniler hemen arkasından da Araplar tarafından kolayca fethi bunun örnekleridir. 642'de Mısır Monofizitleri Müslüman Arapları kurtarıcılar olarak karşılamışlardı çünkü daha önce Monofizitlere karşı sürdürülen takibatlar, katliamlar, rahiplerinin sürgüne gönderilmesi, Konstantinopolis Kilisesi toplantılarının Monofizit kilisesini hükümsüz sayması, Bizans ordusunun Monofizit manastır-

¹¹² Runciman, 1975, s.102; Ostrogorsky, 1956, s.55.

¹¹³ Dvornik, s.14.

larını yakıp yıkmaları Bizans hükümetini Monofizitler gözünde "zorba bir yabancı" konumuna düşürmüştü.¹¹⁴

Bizans İmparatorluğu'nda iyi bir vatandaşın Ortodoks inanca sahip olması gerektiğinden sapkınlık devlete karşı bir suç sayılıyordu.¹¹⁵ Ortodoks inancın reddedilmesi, Konstantinopolis kilisesinin ve onun koruyucusu olan devlet otoritesinin meşruiyetinin sarsılması demektir. Bizans imparatorlarının sapkın hareketlere şiddetle karşı koymalarının en önemli nedeni buydu. Sapkınlığın yaygın olduğu bir bölgenin nüfusu imparatorluğun diğer bölgelerine tehcir ediliyordu. Orada zararsız hale gelecekleri ya da yeni komşuları tarafından doğru inanca kazandırılacakları umuluyordu. Ortodoks inancın tanımı, 4-8. yüzyıllar arasında toplanan ve bütün Hristiyan dünyasının ortak olarak kabul ettiği ilk yedi Genel Konsil'de her defasında geliştirilerek yapıldı. Bu tanımın belli başlı unsurlarına göre: i) Kutsal Üçlü'nün unsurları arasında bir statü ayırımı yapılmazdı, ii) Baba yaratılmamış Oğul yaratılmıştı, iii) Baba ile Oğul aynı özdendi, iv) Kutsal Ruh tanrısal niteliğe sahipti, v) İsa tek kişilikli ama tanrı ve insan olmak üzere iki tabiatlıydı, vi) Bu tabiatlar birbirinden ayrılmaz ve birbirine karıştırılmaz nitelikteydi, vii) Hristiyan azizlerinin tasvirlerine yapılan ibadet, tasvire değil tasvirde resmedilen aziz şahsiyete yönelik olup, bu ibadet tanrıya yapılan ibadet niteliğinde değildi; gerçek ibadete layık olan tek varlık yalnızca tanrıydı.¹¹⁶

¹¹⁴ ibid., s.22; Mango, 1980, s.96. Benzeri bir durum Monofizit Ermenilerin Bizans'ın aleyhine olarak, 11. ve 12. yüzyıllarda Anadolu'ya akınları sırasında Türklere ve I. Haçlı Seferi sırasında Latinlere yardım etmeleri örneklerinde de görülebilir. Sapkınlık konusu için ayrıca bkz. Trevor-Roper, H., *The Rise of Christian Europe* ve Brown, P., *The World of Late Antiquity*.

¹¹⁵ Runciman, 1975, s.101.

¹¹⁶ Dvornik, s.5-26; Hinnels, 1984, s.242-3.

Doğu eyaletleri Müslümanlara kaybedildikten sonra Bizans bu sefer içsel sapkınlıklarla karşılaştı; 8. ve 9. yüzyılların en önemli sapkınlığı olan tasvirkıricılıktan sonra 10-13. yüzyıllar arasında Paulikanizm, Bogomilizm gibi sapkınlıklar görüldü. Ancak Paulikanizm ve Bogomilizm erken dönemdeki sapkınlıklar kadar sarsıcı/yıkıcı bir etki yaratmadı.

Ortodoks kilisesini birkaç yüzyıl boyunca uğraştıran Paulikanizm Anadolu kökenliydi. Anadolu, Gnostikler¹¹⁷ gibi ilk düalist Hristiyan cemaatlerinin bulunduğu bir eyaletti. Bu düalist cemaatler, İran kökenli Mani dininin Anadolu'da yayılmasına uygun bir zemin hazırlıyorlardı. 3. yüzyılda yaşamış bir Pers olan Mani, öğretisinde iki sonsuz zıt güç bulunduğunu savunmuştu: iyilik ve kötülük ya da ışık ve karanlık. İşte ilk olarak 7. yüzyılda ortaya çıkan Paulikan mezhebi, Hristiyanlıkla bağdaştırdığı dinî fikirlerini eski Manicilikten almıştı.¹¹⁸ Mani dininden bir kadının oğlu olan Paul, Tanrı'nın cennet ve içindekilerden oluşan kutsal dünyayı, kötülük tanrısının da insanı ve görünen dünyayı yarattığını, İsa'nın bir melek ama sıradan bir kadının oğlu olduğunu, Tanrı tarafından kötülükle savaşmak üzere dünyaya gönderildiği öğretisini yaydı. Paulikanlar bazı bölümleri hariç Yeni Ahit'i kabul ediyor fakat Eski Ahit'i reddediyorlardı. Ayrıca İsa vücudunu Cennet'ten aldığı için onun gerçekten Meryem'den doğduğuna ve haç üzerinde öldüğüne de inanmıyorlardı.¹¹⁹

¹¹⁷ gnostisizm: diğer dünyadan gelen ve bu dünyada bedenler içinde hapis bulunan insan ruhu için kurtuluşun bilgide olduğunu savunan doktrin. *The Penguin Dictionary of Religions*, 1984, s.132.

¹¹⁸ Manicilik, eski İran dini Zerdüştlükte (ya da Mazdayaşnacılıkta) Mani'nin reform hareketleriyle meydana getirdiği değişikliklerle oluşmuştu. Bkz. *The Penguin Dictionary of Religions*, 1984, s.28, 201, 363; Eliade, 1978, s.363; idem., 1982, s.309, 387, 388.

¹¹⁹ Talbot Rice, 1967, s.60; Mango, 1980, s.100.

Paulikanlık özellikle imparatorluğun Ermeni nüfusu arasında taraftar buldu. Burada 451 yılındaki Kadıköy Genel Konsili'nden beri birbirlerinden hoşlanmayan Ermeniler ile Bizanslılar arasındaki farklılaşma göze çarpıyordu. Ermeniler merkeze karşı bir zırh olarak Paulikanizm'e sarıldılar. Ayrıca Paulikan mezhebinden olanlar 9. yüzyılda Bizans'ın güney sınırlarında Araplarla birlikte Bizans'a karşı savaştı. Bu yüzden onlara karşı seferler düzenlendi ve kitleler halinde Trakya'ya sürüldüler. Bunun sonucu olarak da Filippopolis (Filibe) Paulikanlığın bir merkezi haline geldi. Ancak Trakya'ya sürgüne gönderme politikası Anadolu'daki Paulikan hareketlere son vermediği gibi Trakya'da yeni sorunlara yol açtı.

10. yüzyılda Bulgaristan'da rahip Bogomil'in öğretileri ile Paulikanizm şekil değiştirerek bir kez daha ortaya çıktı ve 14. yüzyıla kadar imparatorluğu uğraştırdı. Bogomilizm de dünyaya iki zıt gücün, iyilik ve kötülüğün (tanrı ve şeytan) hükmettiğini, bu iki güç arasındaki mücadelenin bütün dünya olaylarını ve her insanın hayatını düzenlediğini kabul eden düalist bir doktrindi. Buna göre göze görünen bütün dünya şeytanın işiydi ve kötülerin elindeydi. Ruhban Bogomil sınıfı saf bir ruhî dindarlığa ulaşmaya çalışsa bile, bu mezhebin Bulgaristan ve Balkanlar'daki hızlı yayılışı, Bogomilliği benimseyen diğer kişilerin aslında Bizans'a karşı siyasi bağımsızlık çabalarının ve Bizans karşıtı eğilimlerinin bir göstergesiydi.¹²⁰

4.4.3. Kiliselerin Birliği

Sapkınlıklar tarafından desteklenen ve siyasi unsurların da oluşumuna yardım ettiği bir mesele 1054 tarihinden itibaren doğu ve batı kiliselerinin ayrılmasıydı. Bu, Bizans'ın evrensellik ve

¹²⁰ Ostrogorsky, 1956, s.238; Hussey, 1975, s.102.

Roma'nın mirasçısı olma iddialarını etkileyen özel bir konuydu. Bizans devleti ve onun koruması altındaki Ortodoks kilisesi bakımından Roma kilisesinin varlığı sorun yaratıyordu. Bu sorunun yanına kiliselerin ayrılmışlığı ile birlikte Ortodoks kilisesinin ve Bizans devletinin izleyeceği politikaları etkileyen yeni sorunlar eklendi. Ayrılmanın bir uzantısı olarak 11. yüzyıldan itibaren Bizans'ın son günlerine kadar sık sık gündeme gelen *kiliselerin birliği* konusu bu sorunlardan biriydi.

Meselenin kökleri 4. yüzyıla kadar iniyordu. Konstantinos (324-337) tarafından kurulan yeni başkent dünyevî yönetim kadar dinî yönetimde de devrim yaratmış çünkü eski ve nüfuzlu Roma, İskenderiye, Antakya gibi patrikliklerin yanında şimdi yeni Konstantinopolis patrikliği ortaya çıkmıştı. Üstelik 381 yılında Konstantinopolis'te toplanan II. Genel Konsil, yeni başkent patriğine patriklikler arasında ikinci sırayı verince, *ebedi şehir* Roma'nın elinde onursal öncülükten başka bir şey kalmadı. Daha sonraki yüzyıllarda üç doğu patrikliği (İskenderiye, Antakya, Konstantinopolis) arasındaki üstünlük iddiaları; Mısır, Suriye, Filistin eyaletlerinde rağbet gören Arianizm, Monofizizm gibi din sapkınlıkları ve bunlara karşı Konstantinopolis patrikliğinin Ortodoks inancı tanımlaması ve savunması; 7. yüzyılda İskenderiye, Antakya ve Kudüs'ün Arapların eline geçmesi gibi gelişmeler sonucu doğu Hristiyan dünyasında Konstantinopolis patrikliği tek otorite olarak kaldı.

Bizans kilisesi kuruluşunu devlete borçlu olduğu için devletle beraber bir politika sürdürüyordu. Batı dünyasında ise Roma kilisesi, 5. yüzyılda imparatorlukçu merkezin ortadan kalkmasından sonra bir siyasi karmaşa ortamında tek başına kaldı. Her ne kadar Bizans İmparatorluğu İtalya'nın bazı bölgelerine, özellikle güneyine hâkim olmayı sürdürüyorsa da, Roma üzerinde etkili bir siyasi hâkimiyet sağlayamadı ve dinî konularda batıdaki tek yetkili kurum olarak Roma kilisesi kaldı. Do-

ğuda Iustinianos (527-565), Herakleios (610-641) gibi hükümdarların, biraz da siyasi nedenlerle giriştikleri, "doğru inancın koruyuculuğu" rolü sonucu, kilise doktrinleri ve patriklere müdahale etmeleri, batıda, doğu kilisesinin devlet güdümlü olduğu kanaatini pekiştirdi. Bu kanaat, kilise dışındaki otoritelerin kilisenin işlerine karışmasının doğurduğu hoşnutsuzluğu yaygınlaştırıyordu. Öte yandan 8. yüzyılda imparator III. Leon'un (717-741) müdahalesi ile başlayan ve Bizans'ı yaklaşık yüzyirmi yıl süreyle meşgul eden tasvirkırcılık hareketi, Roma tarafından Bizans'a ve Konstantinopolis kilisesine şüphe ile bakılmasını güçlendirdi. Daha sonra Bizans'ta tasvirler kültü ihya edildiyse de, tasvirkırcılık hem Batı ve Doğu kiliseleri arasındaki ayrılığı arttırdı hem de Bizans'ın İtalya'daki nüfuzunu hissedilir derecede sarstı. Öte yandan gene III. Leon'un 732'de güney İtalya, Yunanistan ve İllirya'yı, Roma kilisesinden ayırarak Konstantinopolis kilisesine bağlaması kiliseler arasındaki ayrılıklara yeni bir boyut kazandırdı.

Hem Bizans Devleti hem de Roma Kilisesi ayrı ayrı evrensellik iddiasında bulunuyordu. Bizans devletinin, Roma kilisesini kendi evrensellik iddiasının bir aracı olarak kullanabilmesi ve İtalya üzerindeki hukukunu ayakta tutabilmesi için, 10. yüzyıla kadar Bizans imparatorları kendi kiliselerine karşı Roma'nın kilise evrenselliği fikrini desteklediler ve kilise disiplini konusunda yüksek mahkeme olarak Roma'ya başvurma ilkesini 10. yüzyıla kadar sürdürdüler.¹²¹ Ancak papanın 800 yılında Charlemagne'a taç giydirmesi ile kurulan Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun zamanla kendini yeni bir evrensel devlet olarak kabul ettirmeye başlaması Bizans'ın evrensel devlet olma iddialarını çürütürken, Konstantinopolis kilisesinin Balkanlar ve Rusya'da Slav dünyasını Hristiyanlığa kazandırması da Roma kilisesinin

¹²¹ Dvornik, s.33.

evrensellik iddialarına önemli bir darbe vurdu. Öte yandan doğu ve batının tarihi gelişmelerinin farklı eksenlerde sürmesi, kültürleri arasında önemli farklar görülmesi, kilise adetleri ve konuşulan dilin bile ayrı olması kiliselerin tek bir sistemin çatısı altında kalmalarını güçleştiriyordu. 11. yüzyılda şiddetlenen iki kilisenin mücadelesinde Konstantinopolis patriği, karmaşık doktriner fikir ayrılıklarını değil herkesin kolayca anlayabileceği kilise adetlerindeki farklılıkları öne sürerek Bizans kilisesinin üstünlüğünü savunmaya başladı. 1054 yılında başkente gelen bir Roma kilisesi elçi heyetinin, Ayasofya'ya Konstantinopolis patriğini aforoz eden bir bildiri bırakmalarının ardından Konstantinopolis patriğinin de onları aforoz eden bir kurul toplamasıyla iki kilisenin yolları ayrıldı. Ancak iki kilise arasında bu tür çekişmelere alışılmış olduğundan, başlangıçta bu ayrılığın kalıcılığı farkedilmedi. 11. yüzyılın sonlarında Aleksios Komnenos (1081-1118) döneminden itibaren başlayan kiliselerin birliği müzakereleri Bizans İmparatorluğu'nun son yıllarına kadar sürdü. 1439'da sağlanan birlik ise Bizans'a acil ihtiyacı olan batı Hristiyan dünyasının askeri desteğini sağlayamayacak kadar geç kaldı.

Selçukluların 1077 yılında ele geçirdiği Kudüs'ü ve Kutsal Topraklar'ı geri almak için düzenlenen Birinci Haçlı Seferi'nde, Latinlerin Bizans İmparatorluğu ile olan anlaşmalarına uymayıp eski Bizans toprakları üstünde Haçlı devletleri olarak bilinen küçük prenslik ve kontluklar kurmaları Bizans'ta Batıya karşı duyulan güvensizliği artırdı. Batı dünyasının "inançsızlara" karşı giriştiği kutsal savaşın zamanla, kilise birliğinden ayrılmış olan Bizans'a karşı geniş kapsamlı bir mücadeleye dönüşeceğini kimse düşünemiyordu. Ancak Haçlıların davranışları Bizans'ın bakış açısından bu düşüncüyü teyid etti. Batıda ayrılıkçı Bizanslılara karşı duyulan güvensizlik gibi doğuda da Latinlere karşı duyulan nefret arttı. Bu nefret yavaş yavaş adeta bir Bizans milliyetçiliğini desteklerken 1185 yılında Konstanti-

nopolis'te çok sayıda Latinin katli ve 1204'te Dördüncü Haçlı Seferi sırasında Konstantinopolis'in Latinlerce işgali, iki dünya arasındaki uçurumu artırdı. Siyasi açıdan giderek Hristiyan dünyası içinde yalnızlığa itilen Bizans devletini kurtarabilmek için imparatorlar *birlik* müzakerelerine önem verdilerse de, hafızalarında, Latinlerin "Tanrı'nın koruduğu şehir"e yaptıklarını unutamayan Bizans halkı Roma kilisesi ve Latinlerle birliğe sürekli olarak karşı çıktı. Öte yanda Konstantinopolis'in 1261'de Bizans tarafından geri alınması Roma patrikliğince hoş karşılanmadı; Konstantinopolis'te Latin devleti yerine ayrılıkçı bir Bizans devleti ve kilisesinin kurulması Roma'yı rahatsız etmişti. Bütün bunlara rağmen imparator VIII. Mikhael (1259-1282) birlik görüşmelerine devam etmeyi talep etti. 1274'te Lyon Konsili'nde, yaklaşık iki yüz yıldır devam eden mesele çözüme kavuşur gibi göründü. Buna göre imparator sadece Roma'nın dinî açıdan öncülüğünü değil aynı zamanda Roma inancını da kabul ediyordu. Ancak Bizans ruhban sınıfı ve Latinlerden nefret eden halk imparatoru desteklemediği için bu birlik anlaşması sadece kağıt üzerinde kaldı. Bundan sonra ise Bizans imparatorları şartların gerektirdiği dönemlerde ve ölçülerde birlik taraftarı oldular ya da birliğe sırt çevirdiler. Birliğe taraftar oldukları dönemlerde özellikle ruhban sınıfının muhalefeti ile karşılaştılar. Birliğe karşı olma Bizanslıların ulusal kimliklerini farketme ve kilise adetleri ve inanç konusunda kendini gösteren şekilde, Latinlerden farklı olduklarını belirtmek istemelerinden kaynaklanıyordu.¹²²

¹²² Kiliselerin ayrılığı konusu dinî çekişmeler kadar bir dizi siyasi olayın da sonucuydu. Bu olaylar için bkz. Ostrogorsky, 1956; *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part I; Dvornik, *Konsiller Tarihi*. Bizanslıların ulusal kimliklerini farketmeleri ile, Nüfus bölümünde bahsedildiği gibi, kendilerini Helen olarak adlandırmaları aynı dönemin olgularıdır.

4.5. Sivil İdare

Kamusal hayatta insanları ilgilendiren idarî, askerî, dinî düzenlemeler modern toplumlar öncesinde birbirinden ayrılmış değildi. Devlet idare ettiği kişilerin hayatlarında çok çeşitli konularda karşılırlarına çıkıyor ve bu konular çoğu kez birbiri ile iç içe geçen bir örgü oluştuyordu. Örneğin Bizans'ta kişilere arazi tahsis edilmesi konusu sivil idare kapsamında iken, söz konusu arazi asker mülkü ya da *pronoia* ise askerî, *kharistikia* ise dinî makamları da ilgilendiriyordu. Bizans'ta askerlik ve din ile ilgili meselelerden daha önceki bölümlerde bahsedildiği için bu bölümde başkentte ve eyaletlerdeki sivil yönetim şekli ve kamu görevlisi kadrolarından, hukuk düzeni ve yargıdan bahsedilmektedir. Sivil idare ve kamu hukuku kapsamına giren çeşitli vergi meseleleri (*capitatio-iugatio*, *annona*, *kapnikon*, *kefaletion*), kişilere arazi tahsisi (sınır askerleri, *stratiotes*'ler, *stratitika ktemata*), küçük arazililerin kudretlilere karşı korunması, ortak vergi yükümlülüğü (*allelengüon*), işlenmeyen bir arazinin devletin gelir kaybını önlemek amacıyla arazinin vergi yükümlülüğü ile birlikte bir kişiye tahsisi (*epibole*), bir araziye öncelikli satın alma hakkı (*protimesis*), bir arazinin üzerindeki köylülerle birlikte bir kişiye tahsisi (*pronoia*), bir manastırın malvarlığı ve üzerindeki haklarla birlikte bir kişiye bağışlanması (*kharistikia*) gibi konu ve kurumlar ile ilgili ayrıntılı bilgiler, bunları askerlik ve din ile ilgili konulardan ayırmak zor ve modern toplumlar öncesinde anlamlı olmadığı için, diğer ilgili alt bölümlerde ele alınmış olup burada tekrar edilmemektedir.¹²³

¹²³ Bu konular hakkında daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Askeri Örgütlenme bölümü. *Kharistikia* için bkz. Kilise-Manastır Mülkleri bölümü. Sivil halkın günlük yaşamı ve iktisadi faaliyetleri ile ilgili konulardaki kısıtlamalar için bkz. Loncalar bölümü.

Sahip olduğu topraklar ister doğuda ister batıda yoğunlaşmış olsun, Bizans bütün tarihi boyunca Konstantinopolis merkezli bir yönetime sahipti. 12. yüzyılda görölen (1081-1204) askeri aristokratik unsurların iktidarı hariç, bu merkez büyük ölçüde sivil devlet görevlileri kadrolarının denetimindeydi: generaller ve amiraller başkentteki yönetimde fazla söz sahibi değillerdi. Saray teşrifatı başkanı olan ve 899 yılında tamamladığı *Kletorologion* adlı eserinde yönetim hakkında bilgiler veren Philotheos, hukukî memuriyetler (*kritai*) ve malî memuriyetler (*sekretikoi*) arasında açık bir ayırımdan söz ediyordu.¹²⁴ Bu ayırıma göre hukukî memuriyetler içinde en yüksek mevki Konstantinopolis *eparkhosu* idi. Bu mevki sivil görevliler arasında ilk, en yüksek altmış saray unvanı içinde ise onsekizinci sırada geliyordu. *Eparkhos*'un önemini anlamak için VII. Konstantinos'un (913-959) ona verdiği *şehrin babası* lakabına ve 11. yüzyılda Psellos'un bu mevkiyi, "sadece, imparatorluk işareti olan efla-tun elbise giyme ayrıcalığına sahip olmayan bir görev" olarak nitelendirişine bakmak yeterlidir.¹²⁵ Bu mevki Roma döneminin *praefectus urbi*'sinin devamıydı¹²⁶ ve hadımların elde edemeyeceği istisnai memuriyetlerden biriydi.¹²⁷ *Eparkhos*'un, şehirde asayiş sağlaması, loncaları ve faaliyetlerini, esnafların kullandığı ölçü ve tartı aletlerini denetlemek, şehrin yiyecek ve tahıl stokunu temin etmek, şehre ticaret için gelmiş olan yabancıları nezaret altında tutmak, pazar günleri çalışılmamasını sağlamak, imparatorluk mahkemesine vekalet yoluyla başkanlık etmek gibi görevleri vardı. İmparatorun başkentte olmadığı sırada genellikle *eparkhos* naip ilan ediliyordu. Ayrıca komutası altında

¹²⁴ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.23.

¹²⁵ *ibid.*, s.23; Runciman, 1975, s.90; Psellos-*Khronographia*, s.28.

¹²⁶ Hendy, 1985, s.334.

¹²⁷ Hadımlık müessesesi için bkz. İmparatorluk Kurumu bölümü.

cadde ve limanları koruyan polisler ve itfaiye grubu hizmet görüyordu. Görevleri sırasında *eparkhos*'a her biri kendi alt bölümleri ve çalışanlarına sahip olan ve biri adalet işleri ve hapisaneler, diğeri ekonomik hayat ve ticaret ile ilgilenen iki bölüm yardımcı oluyordu. Bu görevleriyle başkentin iktisadi ve kamusal hayatında büyük etkiye sahip olan *eparkhos* önemini 13. yüzyılın sonlarına kadar korudu. Daha sonra ise sadece bir saray unvanı olarak kaldı.¹²⁸

Malî memuriyetler içinde *logothete* denen yüksek rütbeli ve *khartularii* denen daha düşük rütbeli görevliler vardı. *Logothete*'ler arazi vergilerinin toplanması, su kemerlerinin bakımı, madenlerin gelirleri, ordunun ücretlerinin ödenmesi ve levazımı, ordu levazımları için devlet atölyelerinin kontrolü gibi görevlerden sorumluydu. *Khartularios*'ların sorumluluk alanlarında ise çeşitli ürünlerin ham madde ya da mamül mallar şeklinde saklandığı devlet deposu ve ordu için atların yetiştirildiği Anadolu'daki at çiftlikleri vardı. Malî memuriyetlerin başında *sakellarios* adlı görevli bulunuyordu.¹²⁹

Malî görevlilerin dışında imparatorluk arşivinden sorumlu *protoasekretis*; imparatorun özel ve gizli mektuplarını yazan *müstikos*; posta hizmetleri ve yabancı elçilere verilen hediyelerden sorumlu *tou dromou*; 9. yüzyıldan önce saraya daha sonra ise patrikliğe bağlı olan ve Konstantinopolis'teki büyük yetimhaneden sorumlu *orfanotrofos*; muhafız kuvvetleri komutanı *protostrato*; imparatorla patrik arasında bir çeşit iletişim görevlisi ve aynı zamanda yüksek rütbeli bir dinî görevli olan *sünkellos* sivil idarenin diğeri görevlileri arasındaydı.¹³⁰ Sadece Konstanti-

¹²⁸ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.24; Runciman, 1975, s.90; Psellos-*Khronographia*, s.28, dipnot 51.

¹²⁹ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.24-5.

¹³⁰ *ibid.*, s.26-7.

nopolis'te bulunan bu üst düzey memurların kendi emirleri altında çok sayıda görevli çalıştırdıkları ve Anadolu'daki işlerin yapılması için, bir yönetim birimi bulunan her yerde benzeri kalabalık memurlar grubuna ihtiyaç olduğu düşünülürse, kalabalık kadrolu sivil idarenin devleti etkin şekilde işletmesinin yanısıra ona önemli bir malî yük getirdiği de anlaşılabilir. Devlet görevlileri imparator ile uyrukları arasında aracı görevi görüyordu. Kilise gibi bu görevlilerin oluşturduğu örgütlenme ağı bütün imparatorluğa yayılmıştı. İmparatorluk içindeki yabancı unsurların devletle bütünleşmesine, Helenceyi öğrenmelerine ve Ortodoks inancı benimsemelerine, yani bir Bizans birliğinin oluşmasına katkıda bulunuyorlardı.

İlke olarak devlet memuriyetleri herkese açıktı. Ancak zamanla üst düzey memuriyet kadroları büyük ölçüde kendi kendini sürdüren adeta bir sivil aristokrasi haline geldi ve yeni katılanların sistem içinde ilerlemeleri zorlaştı. Soylu bir Bizans kadınıyla evlenen bir yabancı da devlet görevi alabiliyordu. Bizans tarihinin çeşitli dönemlerinde Ermeni, Slav, İtalyan ya da Bulgar asıllı general ve devlet adamlarının göze çarpması olağan bir durumdu. Makedonya ve Lekapenid imparatorluk hanedanları ve Tzimiskes, Museles, Bourtzes, Kurkuas, Melias, Maniakes, Kurtikes, Tornikes, Taronites, Dalassenos, Seleros gibi aileler Ermeni; Glabas, Rentakios, Bogdanas ve Boilas aileleri Slav; Pakurianos ve Apokapes'ler Gürcü; Gavalas ve Anemas'lar Arap kökenli idi. 11. yüzyılın toprak kayıpları Bizans üst yönetim sınıflarında bazı değişiklikler yarattı. Türkler ve Latinler, Ermeni ve Slavlardan daha çok göze çarpar hale geldi. Bu dönem ailelerinden Amiras, Aksoukhos, Asanes, Karamanos, Mamplanes, Melikes, Mourtatopoulos, Orkhanes, Prosoukh, Samoukh, Sarakenos ve Soultanos'lar Türk; Petralifas, Raoul, Humbertopoulos ve Frankopoulos'lar Latin kökene sahipti.¹³¹

¹³¹ Vryonis, S. (1981), *Studies on Byzantium, Seljuks and Ottomans*, Ch.III, s.135-6.

Orta Bizans döneminde özellikle Anadolu'da büyük toprak sahiplerinden meydana gelen aristokratik unsurların oluşmaya başlaması, zamanla sivil bürokrasi ile büyük topraklılar arasından çıkan askeri aristokratik unsurlar arasında bir çekişmeye yol açtı. Bu çekişme sivil yönetim tarafından ordunun ve imparatorluğun savunma sisteminin ihmal edilmesine yol açar hale gelince, asker kökenli kadrolar merkezde ağırlık kazandıkları 12. yüzyılda savunma sistemini yeniden düzenleme ihtiyacı duydu.¹³²

12. yüzyılda Komnenos hanedanı (1081-1185) döneminde iktidara hâkim olan askeri soylular, özellikle I. Aleksios Komnenos (1081-1118) döneminde girilen reformla yönetimi merkezileştirdi. Birden çok hazine yerine tek bir merkezi hazine oluşturuldu. Bütün malî yönetim tek bir *logothete*'e bağlandı. Sivil yönetimin geri kalanı ise *logothetes ton sekreton* altında toplandı. *Sekreta*, yani yönetim temsilcileri, merkezi yönetimin temel çerçevesini oluşturuyordu. Her biri yönetimin farklı yönlerinden sorumlu olup kendi arşivlerini tutuyordu. *Sekreta* dışında ayrıca özel imparatorluk arşivinden sorumlu olan bir kurul vardı. İlk defa 11. yüzyıl ortalarında görülen ve saray hiyerarşisinde yer almayan *mesazon* ise bir nevi özel imparatorluk sekreteriydi; devlet yönetimi ile ilgili işleri ve günlük bürokrasi trafiğinde imparatora yardımcı oluyordu. Asker kökenli soyluların bu düzenlemeleri sonucu merkezi yönetim bürokratik yapısını kaybetti ve katı şekilde imparatorun şahsına bağlı hale geldi. 13. yüzyılda İznik İmparatorluğu döneminde de yönetim yapısındaki daralma sürdü.¹³³

¹³² Bu gelişme, yani *thema* sisteminden *pronoia* sistemine geçiş için bkz. Askeri Örgütlenme bölümü.

¹³³ Angold, 1975, s.147-8.

13. yüzyılda Bizans İmparatorluğu önemli bir sarsıntı geçirdi ve bu sarsıntının izlerini yıkılışına kadar taşıdı. 1204'te Dördüncü Haçlı Seferi sırasında Latinlerin Konstantinopolis'i ele geçirmesinden sonra oluşan İznik hükümeti adeta sürgünde bir Bizans devleti idi. Yönetim organları ve devlet arşivi kayboldu ya da Latinlerin eline geçti. Elli yedi yıl sürecek olan İznik İmparatorluğu'nun yönetim yapısı 1204'ten önce var olan yönetim kuruluşları gibi örgütlenmekle birlikte daha dar ve daha merkezi idi. İznik İmparatorluğu'nun ilk hükümdarı I. Theodoros Laskaris (1204-1222) başlangıçta yönetim için yakın aile çevresine dayanıyordu. Daha sonra malî ve hukukî kurumlar da bu aile çevresi yönetimine eklendi. İmparatorun devlet hayatındaki kontrolü yoğunlaştı. *Sekreta* yeniden kurulmadı. Saray arşivinde *müstikos* imparatorun gizli yazışmalarını yürütüyor ve imparatorluk manastırları ile ilgileniyordu. Ancak İznik hükümetinin temel özelliği *mesazon* mevkii ile ortaya çıktı. *Mesazon*, imparator ile tebası arasında bir aracı gibi görev yapıyor, bu görev ona yönetimde bir ağırlık sağlıyordu. İdarenin başında bulunan devlet adamı ve imparatorun en önde gelen danışmanı oydu. Çıkarılan imparatorluk yasalarında ve yabancı devletlerle yapılan anlaşmalarda *mesazonun* da adı bulunuyordu.¹³⁴ *Mesazon* devlet yönetimi ile ilgili bir çok konuda merkezileşmenin göstergesiydi. Bir derecede İslami devletlerdeki vezir kurumunu hatırlatıyordu.

Saray hiyerarşisindeki temel görevler soylu ailelerin elinde olup çoğu görevli eski yönetim mensubu ailelerden gelmekle birlikte, Laskarid hanedanı döneminde de yönetim ve ordu yetenekli insanlara açıktı. Sarayda, çoğu soylu ailelerden gelen ve *arkhontopouloi* olarak adlandırılan çok sayıda genç erkek vardı;

¹³⁴ İznik İmparatorluğu'nun ikinci hükümdarı Ioannes Vatatzes (1222-1254) döneminde ise *mesazon* mevkii boştu. Angold, 1975, s.149-62.

bunlara statülerine uygun *pronoialar* tahsis edilmişti. Bu kurum Aleksios Komnenos (1081-1118) tarafından oluşturulmuştu ve Aleksios savaşta ölen askerlerin çocuklarından oluşturulan askeri birliklere *liderlerin/beylerin çocukları* anlamına gelen bu adı vermişti. Bu gençlerin bir kısmı yönetim mevkileri, bir kısmı da askeri kariyer için yetiştiriliyor, hangi alana yönltilceklerine ve eğitimlerine imparator şahsen nezaret ediyordu. Bu sistem devletin başlıca mevkilerinde büyük ailelerin üyelerinin hâkim olmasını sağlıyordu.¹³⁵ *Arkhyontopoulos*'ların yüksek eğitimi için İznik'te açılan okulun 13. yüzyılda sadece altı öğrencisi vardı. Bu durum muhtemelen, devlet mekanizmasında artık çok sayıda yöneticiye ihtiyaç olmamasının ve yönetimin basitleşmesinin bir göstergesi idi.¹³⁶

Eyaletlerdeki sivil halkın yönetiminde ise izleri Roma İmparatorluğu'na kadar giden düzenlemeler görülmektedir. Roma İmparatorluğu 4. yüzyılda dört geniş *praefectura*ya (Doğu, İlyria, İtalya, Galya) ayrılmıştı. Her *praefectura*nın içinde birkaç *diokeze*, her *diokeze*nin içinde de birkaç eyalet vardı. Örneğin Doğu *praefectura*'sı Libya, Mısır, Anadolu ve Trakya eyaletlerini kapsıyordu. Bu yönetim birimlerinin başında *praefectus praetorio* olarak adlandırılan valiler bulunuyordu. Bunlar devlet yönetimindeki en yüksek rütbeli memurlardı. Kendi *praefectura*'larında bütün idarî, malî, hukukî otoriteye sahip olup, adeta imparatorun vekili gibi hareket ediyorlardı. Ancak askeri birlikler üstünde kontrolleri yoktu. 6. yüzyıldan önce mevcut olan bu askeri-sivil otorite ayırımı Iustinianos (527-565) tarafından kaldırıldı ve iki gücün tek elde toplanması yoluna gidildi. Maurikos (582-602) döneminde oluşturulan Ravenna ve Kartaca genel valilikleri, askeri ve sivil gücün tek elde toplanı-

¹³⁵ *Alexiad-Umar*, s.228.

¹³⁶ Angold, 1975, s.174-81.

şının en önemli örnekleriydi. Bu durum Heraklit hanedanı dönemindeki düzenlemelerle birlikte, 9 ve 10. yüzyıllarda zirvesine ulaşacak olan *thema* sistemi aracılığıyla sürdü. Merkezi yönetimin önceki dönemlerdeki yüksek memuriyetleri yavaş bir dönüşümle kayboldu ve geniş kapsamlı ademi merkezîyetçilik yerini katı bir merkezi kontrole bıraktı.¹³⁷ 10. ve 11. yüzyılları da içine alan orta Bizans döneminde devlet yönetiminin özelliği, giderek imparatorun çevresinde kümeleşen ve onun sıkı kontrolüne tabi olan bir yapı göstermesiydi.

7. yüzyılda Herakleios döneminden itibaren eyalet yönetiminde *thema* sistemi hâkimdi. Önceki dönemlerin sivil ve askeri otoritelerini ayrı yürüten temel idarecileri yerine, her iki otoriteyi elinde tutan *thema* valisi (*strategos*) eyalet yönetiminde tek söz sahibi haline geldi. Ortaçağlar Bizans devletinin taşıdığı askeri karakterin izini, sivil halkın ve eyaletlerin yönetiminde görmek mümkündü. *Strategos* doğrudan imparatora tabiydi. Emri altında askeri birliklerden başka çok sayıda memur vardı. *Themanın* askerî, idarî, hukukî ve malî işlerini bu memurlar aracılığıyla sürdürüyordu. *Thema* sistemi imparatorluğun uzun süre sağlam bir şekilde savunulmasına ve askeri başarılarına büyük ölçüde katkıda bulundu ancak asker kökenli soyluların ortaya çıkmasına da yol açtı. Bu unsurlara karşı, özellikle 11. yüzyılda iktidarda olan sivil bürokrasi *themalar* aleyhtarı ve orduyu ikinci plana iten bir politika izledi.

Komnenos hanedanı tarafından yeniden düzenlenen eyalet yönetiminde *themalar* alan olarak eskisinden daha küçüktü ve başlarında artık *strategos* değil *duks* unvanlı bir yönetici bulunuyordu. Askeri ve sivil güç bu defa *duksta* birleşmişti. Bu düzenleme Anadolu eyaletlerinde I. Manuel Komnenos (1143-

¹³⁷ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.19; Runciman, 1975, s.85; Ostrogorsky, 1956, s.32-3.

1180) döneminde tamamlanmış olup, amaç Anadolu'da Türklerin eline geçen yerleri geri almak ve kıyı bölgelerini savunmaktı. Yeni düzenleme 1204'e kadar devam etti. Ancak imparatorluğun giderek zayıflaması ve sürekli Türk ilerleyişi başarılı olmasını engelledi. Konstantinopolis'in Latinlerce işgali Anadolu eyaletlerindeki karmaşa ve düzensizliği iyice artırdı. Latinler Anadolu'nun kuzeybatı bölgelerini işgal ederken doğudan da Selçuklu tehdidi geliyordu. Bu karışıklık içinde ise yerel büyük toprak sahipleri kendilerini bağımsız ilan etmeye hazır ve muktedir diler. Ancak I. Theodoros Laskaris (1204-1222) Prousa'daki (Bursa) güçleri sayesinde bu kritik dönemde tutunmayı başardı ve batı Anadolu'yu otoritesi altına aldı.¹³⁸ Bundan sonra eyalet yönetiminin yeniden düzenlenmesine geçildi ve *thema duks*'ları bir kez daha ortaya çıktı.

İznik İmparatorluğu döneminde de *thema*'lar eyalet yönetiminin ana birimleri olmaya devam ediyordu. *Duks* imparator tarafından atanıyordu ve İznik İmparatorluğu'nda görev süresi bir yıl ile sınırlandırılmıştı. *Duksun* emrinde iki gruba ayrılan çok sayıda görevli vardı: bir yanda kişisel görevlileri, diğer yanda eyalet yönetiminin doğrudan imparator tarafından atanan üst düzey görevlileri. İkinci grup görevliler içinde şehir ve kalelerin yöneticileri de bulunuyordu ve bunlar *dukstan* sonra bir *themanın* en önemli görevlileriydi. *Duksun* seçtiği kişisel görevliler arasında bir *grammatikos* (katip) ve bir *logoriastes* (malî danışman) vardı. *Duksun* temel görevi, eyaletinde hukuk düzenini ve genel adaleti sağlamaktı; yargıçlık yetkisi vardı. Bunların dışında *themanın* askeri organizasyonu da *duksun* kontrolü altındaydı: *themadaki* kalelerin komutanları emrine tabiydi ve askeri seferlerde *thema* birliklerine komuta ediyordu. Konstantinopolis'in Latinlerden geri alınışından sonra eyalet orduları-

¹³⁸ Angold, 1975, s.239.

nın ana orduya katılmasıyla *duks* daha az önemli hale geldi. Artık sadece eyaletindeki *pronoia* sistemine nezaret ediyordu. Komnenos hanedanı döneminde eyaletlerdeki vergi toplama mekanizması *duksun* kontrolü altındaydı ve bir *themanın* malî ihtiyaçları o *themadan* toplanan vergilerle karşılanıyordu. İznik İmparatorluğu döneminde vergi toplama yetkisinin sınırlandırılması sonucu *dukslar*, eyalet yönetimi masraflarını karşılayabilmek için adalet hizmetlerinden sağlanan gelirler ve görevlilerine maaşlarından ayrı olarak verilenler gibi, kendisine ayrılmış olan gelirleri kullanmıştır. Hem başka alanlara ve görevlilere ait olan hem de eyaletin finansmanı için yeterli olmayan gelirlerin bu şekilde kullanılması, 12. yüzyıl sonlarından itibaren görülen eyalet yönetimi çözülüşünün en önemli özelliklerindendir.

İznik İmparatorluğu eyalet yönetiminde bir yandan *duksun* ve merkezi hükümet görevlilerinin sorumluluk alanları arasında bir çakışma, bir yandan da *duksun* gücünü azaltma eğilimi göze çarpıyordu. *Themasındaki* vergileri toplama yetkisi ve askeri sorumlulukları azaltılıyor, yavaş yavaş bir sivil yönetici haline geliyordu. İznik İmparatorluğu dönemi büyük bir merkezi kontrole ve eyaletlerde merkezi hükümet görevlilerinin daha yoğun şekilde kullanımına doğru bir gidişi temsil etmekteydi ve İznik İmparatorluğu'nun küçük yüzölçümü bu durumu kolaylaştırıyordu.¹³⁹

Orta Bizans döneminde sivil memuriyetler özellikle Konstantinopolis'te önem arzederken, eyaletlerde askeri mevkiler önemliydi ve bunlar içinde de Anadolu *themalarının* *strategosları* önde geliyordu. 12. yüzyılda Komnenos hanedanı ile birlikte asker kökenli soylular iktidara geçince sivil memuriyetlerin bir kısmı ortadan kalktı. Bazıları sadece şeref unvanı olarak kaldı. Ancak yine de sivil görevlerin çoğunun sadece şe-

¹³⁹ ibid., s.240-58.

ref unvanı olarak kalması 1261'den sonraya, Palaiologos hanedanı dönemine rastladı. 1204'ten sonra iyice küçülen devlet yönetimi içinde bu görevlerin bir kısmına artık ihtiyaç da duyulmuyordu.

Sivil idare ile ilgili bir kurum da senatoydu. Senato Bizans tarihinde her zaman varolmuş bir kurum olmasına rağmen, en parlak günlerini 6. ve 7. yüzyıllarda yaşadı. Daha Konstantinos (324-337) döneminde Konstantinopolis'te senato (*sünkletos*) kuruldu. Ancak hiç bir zaman eski Roma senatosu benzeri olmayıp sadece bir danışma kurulu niteliğindeydi. Senatör sınıfı bazı hak ve avantajlara sahipti ve toplumun zengin ve güçlü kesiminin görüşlerini yansıtıyordu. Özellikle imparatorun zayıf olduğu dönemlerde ve imparator değişimlerinde senato ön plana çıkıyordu. Çünkü senato imparatoru seçme ve onaylama hakkına sahip olan gruplardan biriydi. Ancak bir imparator ölmeden önce halefini resmen ilan etmiş ya da ortak imparator olarak taçlandırmış ise, o zaman senatonun onayı sadece bir formaliteden ibaret kalıyordu. Bazı kanunlar resmen ilan edilmeden önce senatoda okunuyor, bazen imparatorun emriyle senato en yüksek mahkeme vazifesi görüyordu. Olağan zamanlarda belirli kamu görevlilerini seçme hakkı da senatoya aitti. Ancak bu işlev VI. Leon (886-912) tarafından kaldırıldı. 11. yüzyılda Psellos "senatonun kapılarının pazardaki bütün serserilere açılmış olduğundan" yakınlardan senatonun bozulması ve işlevinin önemsizleşmesinden bahsediyordu.¹⁴⁰ Başlangıçta büyük toprak sahiplerinden oluşan senato, zaman içinde yüksek devlet memurlarının çoğunluğu oluşturduğu bir konuma geldi. İmparatorların haleflerini belirlemelerinin de gelenek haline

¹⁴⁰ Psellos-*Khronographia*, s.103.

gelmesinden sonra Bizans senatosu devlet hayatında adeta dekoratif bir unsur olarak kaldı.¹⁴¹

4.5.1. Diplomasi

Sivil yönetimin bir parçası olan diplomasi Bizans'ın düşmanlarına ya da siyasi rakiplerine karşı her zaman ustaca kullandığı silahlardan biriydi. Tarihinde çok sayıda savaş görülmesine rağmen, Bizans her zaman için ülke çıkarlarının korunmasında öncelikle diplomasi yolunu tercih ediyordu.

Yönetimde doğrudan dış politika ile ilgilenen bir görevli ya da kurul yoktu. Sadece *logothete tou dromou* diğer görevlerinin yanı sıra dış politika ile ilgili bazı konularla ilgileniyordu. Erken dönemde İtalya daha sonraları Kırım gibi sınır bölgelerinde yerel görevliler komşu devletlerle bir takım diplomatik ilişkiler kurma ve sürdürme ayrıcalığına sahipti. Ancak devletin dış politikası doğrudan imparator tarafından yürütülüyordu ve son söz ona aitti. Konstantinopolis'e gelen yabancı ülke elçilerini etkilemek için saray ve saray törenlerinin ihtişamı, saray hazineleri, hipodrom oyunları, başkentin görkemli yapıları, şehir savunma duvarlarının gücü, tacirlerinin zenginliği ve gemicilik faaliyetleri gibi çok çeşitli öğeler kullanılıyordu. Elçiler temsil ettikleri ülkenin önemine göre formalitelere ve sıralamaya tabi tutuluyor, bu sıralamaya göre hediye ya da unvan alıyor, başkentte ya da imparatorlukta kaldıkları süre içerisinde sıkı bir

¹⁴¹ Ostrogorsky, 1956, s.35-6, 229; Barker, s.19; Runciman, 1975, s.72-3; Hussey, 1970, s.89. Erken Bizans döneminde Bizans ve özellikle Konstantinopolis halkı *demes*ler halinde örgütlenmişti. Bunların siyasi yönleri vardı ve Yeşiller ve Maviler olarak sarayda temsil ediliyorlardı. Ancak bu gruplar 9. yüzyıldan itibaren politik önemlerini kaybetti ve saraydaki temsilciler sadece saray törenlerinde yer alır hale geldi. Bu nedenle 10-13. yüzyıllar arasındaki gelişmelere değinilen bu çalışmada *demes*lere yer verilmemiştir.

gözetime alınıyordu. Böylece imparatorluktan ayrılırken yönetimin izin verdiğinden başka bir şey görmüş ve öğrenmiş olmaları önlenmeye çalışılıyordu. Elçiler saygısız davranışlarda bulunur ya da *Romalıların* imparatoruna uygun şekilde hitap etmeyen mektuplar getirirlerse hapsedilebiliyordu. Diğer ülkelere giden Bizanslılardan da, imparatorluk dış politikasının sürdürülmesine yardımcı olabilecek bilgiler getirmeleri talep ediliyordu.¹⁴²

Bizans dış politikasındaki temel kural, Bizans'a düşman olan devlete karşı o devletin düşmanını ya da rakibini kullanmaktı. Örneğin Hazarlar Bizans'ı tehdit ediyorsa Peçenekler; Peçenekler tehdit ediyorsa Ruslar veya Macarlar; Ruslar tehdit ediyorsa Bulgarlar onlara karşı kullanılıyordu. Çeşitli İtalyan şehir devletlerini de birbirlerine karşı kullanmak Bizans için çok kolaydı. Her ülkenin potansiyel düşmanları olması sonucu, Bizans hepsini bir çeşit denge unsuru olarak kullanmayı başardı. Ayrıca siyasi sığınmacılar, isyancılar ve başka ülkelerin taht iddiacıları Bizans'ta her zaman iyi kabul görüyordu çünkü bunlar Bizans için mükemmel birer politik silahtı.

Politik evlilikler de Bizans diplomasisinde özellikle geç dönemde artan önemde rol oynadı. 10. yüzyılda imparator VII. Konstantinos Porfirogenitos (913-959), imparatorluk ailesinden bir prens ya da prensesin bir yabancı ile evlenmesini uygunsuz ve mantığa aykırı bir şey olarak görmesine ve bir Bizans imparatorunun hiç bir zaman bir yabancıya bahsedemeyeceği üç şeyi "taç, Helen Ateşi'nin (Greek fire) sırrı ve eflatunlar içinde doğmuş bir prensesin eli"¹⁴³ olarak sıralamasına rağmen, daha

¹⁴² *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.51-3; Runciman, 1975, s.155-8; Hussey, 1970, s.91.

¹⁴³ Runciman, 1975, s.160.

önceki dönemlerde de yabancılarla evlilikler görüldüğü gibi, özellikle Birinci Haçlı Seferi'nden sonra batılı ya da Slav krallık aileleriyle yapılan diplomatik evlilikler giderek önemini artırdı.

Bütün yönleriyle düşünüldüğünde Bizans diplomasisi pahalı bir mekanizmaydı: devlet için etkin bir araç olmakla birlikte, yabancı elçileri etkilemek için yapılan masraflar, dış ülkelere verilen hediyeler, onları Bizans'ın düşmanlarına karşı yöneltmek için ödenen meblağlar ve Bizans küçük bir devlet konumuna düştükten sonra ödenen haraçlar/vergiler ekonomiye ağır bir yük getiriyordu. Diplomasi ancak devletin malî rezerv ve kaynakları kabarık olduğu zaman başarılı bir şekilde işliyordu. Bazı durumlarda Hristiyan misyonerlerinin komşu ülke veya kavimleri Hristiyanlığa döndürmeleri de imparatorluk diplomasisinin başarısı olarak görülüyordu.¹⁴⁴

4.5.2. Hukuk Düzeni ve Sivil Yargı

Sivil idarenin kapsadığı konular arasında sivil yargı ve hukuk düzeni de vardı. Bizans bir çok konuda olduğu gibi hukuk alanında da Roma İmparatorluğu'nun mirasçısıydı. Roma'nın hukuk sistemini kendisine temel olarak almıştı. Erken bir tarihten itibaren Konstantinopolis'te eski kanunları inceleyen bir komisyon kurulmuştu. Ancak hukuk alanında günün ihtiyaçlarına göre yapılacak düzenlemeler için çabalar, bu komisyonun çalışmalarından çok bizzat imparatorlardan geliyordu. Bazı imparatorlar hukuk sisteminin yenilenmesiyle epeyce ilgileniyordu. 438'de imparator Theodosius, Konstantinos'tan (307-336) beri

¹⁴⁴ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.50-4; Runciman, 1975,s.155-62; Hussey, 1970, s.91.

çıkarılan bütün fermanları kendi ismini taşıyan bir *codex* (kanun kitabı) içinde topladı. Çeşitli kanunları tek bir cilt içinde toplamakla Theodosius, bunlara başvurulmasını ve kontrolünü çok kolaylaştırmış oldu. *Codex* türü derlemeler Bizans'ta çabuk kabul gördü ve hukuk sisteminin temeli oldu. *Codex*ler Latince yazılıyor ama hemen Helenceye de çevriliyordu. Bu durum imparatorluğun doğu ve batı bölgelerinin kurumları arasındaki ilk ayrılığı getirdi: Bizans'ta Latincenin yerine Helencenin kullanılması desteklenmiş oldu.¹⁴⁵

Bizans'ta Roma hukuku ve kanunları hakkında en kapsamlı araştırma Iustinianos (527-565) döneminde yapıldı. Bu düzenlemenin Bizans hukuku üzerindeki etkisi çok büyüktü ve zaman içinde değişen koşullara göre küçük değişiklikler yapılmak suretiyle imparatorluğun sonuna kadar geçerli kaldı. Başkentteki hukuk komisyonunun çalışmaları sonucu Roma imparatoru Hadrianus (117-138) döneminden başlamak üzere bütün Roma kanunları 529'da *Codex Iustinianus* adı altında Latince olarak yayınlandı. 533'te ise Roma hukuku üzerindeki en iyi otoritelerin geçmiş dönemlerde verdikleri kararlar ve görüşlerinin tamamını içeren bir *Digest* (özet) yayınlandı. *Codex Iustinianus* ile birlikte bu eser bütün hukuki sorunlara yönelik brincil kaynak oldu ve Bizans hukukuna temel teşkil etti.¹⁴⁶ Iustinianos'un hâkimiyeti sonunda bütün Roma hukuku gözden geçirilmiş ve güncelleştirilmiş durumdaydı. *Codex*'in Latince olarak yayınlanmasının, Iustinianos'un kişisel tercihi olması, eserin hazırlanmasında Latin hukuk kaynaklarının kullanılması, imparatorlukta Latince konuşan önemli bir azınlığın bulun-

¹⁴⁵ Talbot Rice, 1967, s.95.

¹⁴⁶ Talbot Rice, 1967, s.96; *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part I, s.55; Runciman, 1975, s.75.

ması ve batıda Roma İmparatorluğu'nu yeniden canlandırma ümidi gibi çeşitli sebepleri vardı.¹⁴⁷ Daha sonra III. Leon (717-741) döneminde çıkarılan *Ekloga* ve I. Basileios (867-886) döneminde çıkarılan *Epanagoge* ile Iustinianos hukukunda günün ihtiyaçlarına göre bazı değişiklikler yapıldı. Ayrıca 7. ve 8. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilen Rodos Deniz Kanunu (*nomos Rodion nautikos*) ve Köylüler Kanunu (*nomos georgikos*) da bu dönemde Bizans hukuk sistemine eklendi. VI. Leon'un (886-912) *Basilikasından* sonra ise hiç bir yeni kanun kitabı yayınlanmadı. VI. Leon'un kanunları sivil hukuk alanındaki son büyük düzenlemeydi. Özellikle Konstantinopolis halkının günlük yaşamı ile ilgili konular ve *eparkhosun* görevleri bu kanunlarla düzenlenmişti.¹⁴⁸

Bizans İmparatorluğu'nda başlangıçtan beri yan yana bulunan iki büyük güç, devlet ve kilise, yasal düzenlemeler yapma yetkisine sahipti. Hukuk sisteminde sivil kanunların (*nomoi politikoi*) yanında dinî kanonlar (*kanones*) vardı. Ancak bu iki hukuk otoritesinin yetki alanları arasındaki sınır her zaman kesin değildi. İmparatorlar sık sık kendilerini dinî konularla ilgili kanunlar yayınlayabilecek yetkide görürken, Kilise kendi kanunlarının sivil hukuk konularında da geçerli olabileceğini düşünüyordu. Sivil ve dinî hukuk otoritelerinin yanında imparatorluğun asıl adalet ve hukuk kaynağı ise bizzat imparator idi. İmparator yaşayan kanun'du (*nomos empsükhos*). Sivil hukuk konularında son kararı veren en yüksek yargıç oydu. Adalet ve hukuk hizmetlerini sürdürmesinde imparatorun en büyük yar-

¹⁴⁷ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part I, s.56.

¹⁴⁸ Talbot Rice, 1967, s.96; *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part I, s.61; Runciman, 1975, s.76. *Eparkhos* ve görevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Loncalar ve Ticarete Müdahale bölümleri.

dımcıları başkent *eparkhosu* ve *quaestor* unvanlı sivil görevliydi. Ayrıca yüksek dereceli on iki hukukçunun yargıç olarak üyelik yaptığı bir imparatorluk mahkemesi (*basilikon kriterion*) vardı. Mahkemenin başkanı imparator, onun olmadığı zamanlarda ise vekaleten *eparkhos* idi. Yüksek rütbeli devlet görevlileri burada yargılanıyordu ve hukuki konularda imparatorluktaki en yüksek itiraz makamı burasıydı. 1261'den sonra yeniden düzenlenen mahkemenin adı *basilikon sekreton* ya da sadece *sekreton* olarak değiştirildi. 1329'da ise mahkemedeki yargıç sayısı dörde indirildi. Bunlardan ikisi dinî ikisi sivil yargıç idi. Bu durum Kilise'nin devlet hayatında artan etkisinin bir yansımasıydı.¹⁴⁹

Eyaletlerde *strategoslar* başkanı oldukları birer mahkemeye sahip olup kendi *themalarındaki* hukuki meseleler için yargılama yetkisine sahipti. *Themadaki* sivil meseleler konusunda *praetor* ya da *protonotarios strategosa* yardımcı olan hukuk görevlileriydi. Eyaletlerdeki mahkemelerin kararlarına itiraz etmek ve daha üst bir mahkemeye başvurmak mümkündü. Bu üst mahkeme ise başkentteki imparatorluk mahkemesi idi.¹⁵⁰

Sivil hukuku ilgilendiren bir konu ceza hukukuydu. Ceza hukukunda Hristiyanlığın etkisi ile ölüm cezası yerine daha "insancıl" olan uzuv kesme cezası getirilmişti. Iustinianos hukukunda bilinmeyen uzuv kesme cezası 8. yüzyıla gelindiğinde yaygın halde uygulanıyordu.¹⁵¹ Ölüm cezası ise III. Leon'dan (717-741) sonra vatana ihanet, düşmana sığınma, cinayet ve doğal olmayan cinsel ilişki gibi suçlara veriliyordu. İmparatorlar taç giyme törenindeki yeminlerinde, tebalarına karşı mümkün

¹⁴⁹ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part I, s.29, 61.

¹⁵⁰ *ibid.*, s.29.

¹⁵¹ Uzuv kesme ve körleştirme cezaları *Köylüler Kanunu*'nda sıkça yer almaktadır.

olduğunca ölüm ve uzuv kesme cezalarından kaçınma sözü veriyorlardı. Bu cezalardan başka mülkiyetin müsaderesi ve para cezaları da söz konusuydu. Hapis cezası ise 12. yüzyıla kadar Bizans hukukunda yer almıyordu. Bir manastıra sürgüne gönderilmek Bizans'ta oldukça yaygın bir ceza olup, uzuv kesme cezası ile birlikte Kilise'nin ceza hukukundaki etkisini gösteriyordu.¹⁵²

¹⁵² ibid., s.31.

5.

Devlet-Toplum-Ekonomi Bağlantıları II:

İktisadi Hayat

5.1. Giriş

Bizans İmparatorluğu'nda iktisadi faaliyetler devlet denetimi altındaydı. Ticaret ve artizanal üretim loncalar aracılığıyla düzenleniyor, devlet yararı için bazı malların ticareti yasaklanıyor, kişilere tahsis edilen tarımsal araziler ve bunların gelirleri denetleniyor, başkentin maddi ihtiyaçlarının sağlanması için kalabalık bir memur kadrosu istihdam ediliyordu. Bizans İmparatorluğu'nda ticaret ve artizanal üretim, başta Konstantinopolis olmak üzere, şehir ve kasabalarda yoğunlaşmıştı. Ayrıca kırsal alanlarda canlı bir tarımsal hayat da vardı.

Bizans kaynakları genellikle Konstantinopolis ağırlıklı oldukları için, başkentteki hayatın hemen her yönü hakkında bilgi edinmek mümkündür. Ancak bu türden bilgiler diğer şehirler için çok sınırlıdır. Bu nedenle, beşinci bölümde Bizans şehirlerindeki iktisadi hayat hakkında verilmekte olan bilgiler daha çok Konstantinopolis hakkında olup, bunların diğer şehirlerdeki yansımaları konusunda dikkatli olunması gerekmektedir.

Ayrıca, iktisadi ilişkileri takip ederken önceki bölümlerde incelenen bazı kurumları da hatırdâ tutmak uygun olacaktır.

5.2. Şehirlerdeki İktisadi Hayat

Bizans devrinde Anadolu'nun, imparatorluğun Balkan topraklarının aksine barbar istilalarına maruz kalmadığı ve Anadolu'da geç antik çağlardaki şehir hayatının ortaçağlar boyunca da belirli bir ölçüde sürdüğüne daha önce değinilmişti.¹ 10. ve 11. yüzyıllarda Bizans Anadolu'su şehirleri çağdaşı Balkan ve Avrupa şehirlerine göre iyi sayılabilecek bir iktisadi hayata sahipti. Bu durum Bizans hâkimiyetindeki alanlarda 1260'lara kadar sürdü.

Erken ortaçağlarda Bizans devletinin şehir hayatını şekillendiren *thema* sistemiydi. Anadolu'da kıyılarda ve iç kesimlerde, her biri belirli bir kırsal alanın merkezi olan müstahkem mevkiiler halinde şehirler ortaya çıktı. Böyle bir sistem ağırlıklı olarak askeri, idari ve yerel tarımsal ihtiyaçları karşılamaya yönelikti. Artizanal üretim ve ticari gelişme için çok az imkân sunuyordu. Buna Bizans devletinin artizanal üretim ve ticaret konusundaki sıkı kontrol kurallarını da eklemek ve Bizans Anadolu'sundaki şehir hayatını bu sınırlılık içinde düşünmek gerekir.² Öte yandan ana askeri yollar üstünde bulunan merkezler, sefer halindeki birliklerin ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü bulunduğundan, sık sık sefere çıkan ordular Anadolu'daki Bizans şehirleri üzerinde yıpratıcı bir iktisadi baskı oluşturuyordu. Özellikle kara yolu ile ulaştırma maliyetleri ve süreleri konusundaki güçlüklerle birlikte Bizans Anadolu'sundaki

¹ Bkz. Nüfus bölümü.

² Hendy, 1989 içinde Ch. II, s.37.

şehir hayatını Bizans devletinin kendi şartları ve özellikleri kısıtlıyordu.

10. ve 11. yüzyıllarda Bizans şehir hayatında *thema* sisteminin izleri görülüyordu. Başkentten atanan *strategos* ve yakın maiyeti *thema*'nın en önemli şehrinde (ya da başkentinde) ikamet ediyordu. Yerel nüfustan seçilenler ve dışarıdan gönderilenlerden oluşan memur kadrosu sivil yönetim, adalet ve askeri yönetimle ilgili hizmetleri sağlıyordu. Şehirlerde var olan lonca teşkilatları başkentteki kadar sıkı bir kontrole tabi değildi. *Strategos* ve maiyetindeki askeri ve sivil memurlar şehirlerde Konstantinopolis'teki hayatın etkisini ve küçük ölçekte bir modelini sürdürüyordu. Şehrin iktisadi hayatı, o şehri de içeren eyaleti yöneten *strategosa* bağlıydı. Konstantinopolis için *eparkhosun* yürüttüğü şehrin maddi ihtiyaçlarının karşılanması, şehirdeki loncaların denetlenmesi, yabancı tüccarlara nezaret edilmesi gibi görevleri şehirlerde *strategoslar* sağlıyordu. 11. yüzyıl ortalarında *thema* sisteminin çözülüşünden sonra şehirlerdeki iktisadi hayat *arkhontların* kontrolüne geçti. *Arkfont*, erken ve orta Bizans dönemlerinde yüksek rütbeli bir şehir memurluğunu ifade ederken, daha sonraları şehirlerdeki her bir loncanın başkanını ve daha geniş anlamda *yerel eşrafi* ifade etmeye başladı.³

Thema sistemi nedeniyle Anadolu'da bulunan komutanlar, askeri ve sivil memurlar ve ordu birlikleri, aldıkları maaşlar ile eyalet ve şehirlerin iktisadi hayatında önemli rol oynuyor, harcamaları ile yerel üretim, ticaret ve tarımı teşvik ediyorlardı. VI. Leon (886-912) döneminde *strategosların* yıllık maaşları 5-40 lib-

³ Vryonis, S. (1963), "Byzantine DHMOKPATIA and the Guilds in the Eleventh Century", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.17, s.300; Hendy, 1989 içinde Ch.III, s.12; Lopez, R. S. (1945), "Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum* Vol.XX, No:1, s.347.

re altın (yaklaşık 1,5-12,5 kg.) arasında değişiyordu.⁴ Sakat kalan askerlere ve ölen askerlerin eşlerine de maaş ödeniyordu. Maaşlı görevlilerin mevcudiyetine rağmen, para aracılığıyla yapılan mübadelelerin nisbi öneminin artması anlamında ekonominin parasallaşması yüksek düzeyde değildi. Kırsal alanlar ya da küçük şehirlerde üretilen mal çeşidi çok geniş olmadığı ve aşağı yukarı bütün köylüler belirli malları ve yiyecekleri kendileri ürettiğinden para kullanmak yerine takas şeklinde alışverişler görülüyordu. Şehirlerde sürdürülen imalat genelde yerel tüketim ihtiyaçlarını karşılıyordu. Şehirlerin maddi ihtiyaçları, ulaştırma maliyetleri konusundaki güçlükler nedeniyle, uzun mesafe ticareti ile değil şehrin yakın çevresinden sağlanıyordu. Konstantinopolis'in maddi ihtiyaçlarının sağlanması ölçeğinde bir tedarik işi ise diğer şehirler için sözkonusu değildi.

Ordu ve donanmanın silah ve donanım ihtiyaçlarının karşılanması için devlet bazen zanaatkâr ve tacirleri kiraliyordu. Zanaatkârlar her türde silah imal ediyor, gemiler için yelken dikeyiyor, tacirler ise devlete kumaş, halat, balmumu, kalay, kurşun, kürek, yiyecek maddesi ve diğer gerekli malları satıyordu. Devlet tarafından kiralanan zanaatkârlar silah üretiminde uzmanlaşmıştı ve üretimleri miktar olarak önemliydi.⁵ Devlet için üretimin yanı sıra Anadolu şehirlerinde gelişmiş yerel endüstriler de vardı. İpek, keten, yün ve pamuklu giyecekler üretiliyor, halı ve kilim dokunuyor, cam ürünleri, çanak-çömlek, ok, yay, kılıç, kalkan, çivi ve gemi imal ediliyordu.⁶

Şehir, çevresindeki kırsal alanlar için bir tüketim ve pazar merkeziydi. Ancak şehir ve kırsal alanlar arasındaki ayırım çok belirgin değildi. Şehirlerde tarımsal faaliyetler de görülüyor,

⁴ Vryonis, 1971, s.4-5; Bizans libresi 316,8 gramdı. Hendy, 1969, s.5.

⁵ Vryonis, 1971, s.5-6.

⁶ ibid., s.23.

Smürna (İzmir) gibi büyükçe şehirlerde bile şehir duvarlarının içinde bağlar ve tarlalar bulunuyordu. 13. yüzyıl başlarında Lampsakos'ta (Lapseki) kaydedilen 163 kişilik yetişkin erkek nüfusun 113'ü -bir kasabada yaşamalarına rağmen- tarımla uğraşıyordu.⁷ Kırsal alanlardaki büyük toprak sahipleri mülklerine yakın şehir ya da kasabalarda oturmayı tercih ediyordu. 1216'da Gavalas ailesinin bir üyesi Fügella'daki (Kuşadası) mülkünü, yaşadığı yer olan Efes'e yeterince yakın olmadığı ve gelirini toplamakta zorlandığı için satmış ve Efes'e yakın bir mülk satın almaya karar vermişti.⁸ Bu tip aileler geçimlerini tarımsal arazilerden sağlamakla birlikte esasında şehirliydi ve bazen şehirde ticaretle uğraşıyordu.⁹

5.2.1. Ticaret

Bizans İmparatorluğu'nun iktisadi tarihi, siyasi tarihine paralel olarak üç döneme ayrılabilir. Konstantinopolis'in kuruluşundan 7. yüzyıldaki Arap istilalarına kadar olan erken dönem Roma İmparatorluğu'nun bir devamı niteliğindeydi. İmparatorluk zengin doğu eyaletlerine sahip olmayı ve denizaşırı eyaletler arası bağlantıyı sürdürüyor, başkentin tahıl ihtiyacı Mısır'dan sağlanmaya devam ediyordu. Arap istilalarından Malazgirt Savaşı'na kadar olan orta dönemde imparatorluk alan olarak küçüldü ve daha istikrarlı bir yapıya kavuştu. 10. ve 11. yüzyıllar iktisadi açıdan Bizans İmparatorluğu'nun en rahat ve gücünün zirvesinde olduğu dönemlerdi. 12. yüzyıldan itibaren ise doğudan gelen Türk istilaları ve Avrupa'da Normanlar ve İtalyanların askeri-iktisadi saldırgan tavırları ile birlikte geç dö-

⁷ Angold, 1975, s.110.

⁸ ibid., s.108.

⁹ Bu tip kişilerin ticari faaliyetleri arasında kumaş dokumacılığı, parfüm imalatçılığı ve fırıncılık olduğu bilinmektedir. ibid., s.109.

nem ya da Bizans'ın iktisadi (ve siyasi) çöküş dönemi başladı. Çöküş döneminde Bizans İmparatorluğu, erken ve orta dönemlerinde kontrolünde olan ticaret yollarını yitirdi; yerli bir tacir sınıfının gelişimini teşvik edici politikalar izlemedi ve İtalyan tacirlerine verilen ayrıcalıklar ile gümrük gelirlerini büyük ölçüde kaybetti. Bu ayrıcalıklar Bizans devletinin iktisadi kaynaklarını daralttı ve diğer vergilerin arttırılması gibi gümrük vergisi gelirlerinin kaybını telafi edici yönde uygulamalar getirildikçe Bizans halkının aleyhine oldu. Ticaret konusundaki ayrıcalıklar, Bizanslı tacirlerin durumunu dolaylı olarak kötüleştiriyordu. İtalyan tacirlere bir ayrıcalık verildiği zaman onlar, yine eski hükümlere tabi olmaya devam eden Bizanslı tacirlere göre nisbi bir avantaj sağlıyordu. Bir ticaret sisteminde yabancılara sağlanan ek bir kolaylık gruplar arasındaki dengeleri çok kolaylıkla ve giderek artan etkilerle bozabiliyordu. Geç dönemde kıyılarda ve bazı yakın mesafeli limanlar arasında Bizans gemileri taşımacılık yapsa da Bizans'ın uzun mesafe ticareti yavaş yavaş İtalyan tacirlerinin eline geçti. Öyle ki, Bizans şehirlerinde çeşitli İtalyan şehirlerinin tüccarları ve kolonileri şehrin daimi bir unsuru olarak bulunmaya başladı.

Konstantinopolis'in kuruluşundan 7. yüzyıla kadarki sürede başta Mısır ve Suriye olmak üzere doğu eyaletleri Bizans İmparatorluğu'ndaki uzun mesafe ticaretinde büyük öneme sahipti. En önemli ticaret yolları doğu eyaletlerinden geçiyordu. Güney Arabistan malları, Arabistan ve Filistin üzerinden ya da Ürdün, Şam, Antakya yoluyla Akdeniz'e ulaşırken, Çin, Hindistan gibi uzakdoğu ülkelerinin malları Hint Okyanusu, Kızıldeniz, İskenderiye ya da Basra Körfezi, Irak, Suriye yolunu takip ediyordu. İpek Yolu ise Orta Asya ve Çin mallarını Anadolu ve Suriye'ye getiriyor, yolda Afganistan ve İran malları da ticarete ekleniyordu. İran'dan geçen İpek Yolu, Irak ve Antakya üzerinden Akdeniz'e ya da Tebriz ve Trabzon üzerinden Kara-

deniz'e ulaşıyordu. Doğu eyaletlerindeki ticarete özellikle Arap tacirler hâkim roldeydi. Ancak Bizans devletinin *görevlendirilmesi* ile hareket eden Bizanslı tacirler de görölüyordu.¹⁰

Mısır, Filistin ve Suriye gibi doğu eyaletlerinin 7. yüzyılda Müslümanlara kaybedilmesi ile birlikte ortadoğudaki ticaret yollarının kontrolü de Müslümanlara geçti. Ancak bu durum İslamiyet ile Hıristiyanlık arasında bir bloklaşma ve ticaret kesintisine yol açmadı.¹¹ Bizans yönünden Konstantinopolis ile uzakdoğu arasındaki ticaretin rotası değişti ve daha kuzeye kaydı. Orta Asya-Türkistan-Karadeniz yolu Bizans ile iyi ilişkiler içinde olan Hazarların kontrolündeydi. Hazar başkenti İdil'den Kırım'a gelen mallar, buradan Konstantinopolis'e ve Avrupa'ya götürölüyor, Çin'den ithal edilen ham ipek, Bizans'a bu yolla getiriliyordu. Karadeniz'deki önemli Bizans limanları arasında Trebizond (Trabzon), Kerasos (Giresun), Oenoe (Ünye), Sinope (Sinop), Amastris (Amasra) ve Herakleia (Ereğli) bulunuyordu. Erken döneme göre biraz kuzeye kayan ticaret yolunun yanı sıra gene Afganistan ve İran yolu ile fildişi, kıymetli taşlar ve çeşitli baharatlar gibi Hint malları geliyor, İran halıları ve ipeklileri de bunlara ekleniyordu. Bu mallar Trabzon limanı aracılığıyla başkente ulaşıyordu. Avrupa'dan ise, imparatorluğa tabi bir şehir olan Venedik aracılığıyla köle, kereste, silah ve yünlü kumaşlar getiriliyordu.¹² Akdeniz ve Ege'de ise Antakya, Kıbrıs, Girit, diğer adalar ve Yunanistan ile olan ticaret bağı Konstantinopolis'in özellikle tahıl ihtiyacını karşılıyor-

¹⁰ *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.II, s.135. Bu tür tacirlerden Bizans Devleti'nin İktisadi Hayata Müdahalesi bölümünde bahsedilmektedir.

¹¹ İslamiyetin yayılışı ile birlikte Akdeniz'de Müslümanlar ve Avrupa arasındaki ticarete bir kesinti olduğu ve Avrupa'nın içine kapandığı şeklindeki bir görüş için bkz. Pirenne, H., *Hız Muhammed ve Charlemagne* (1984).

¹² *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.II, s.136-7.

du. Bu bölgenin başlıca Bizans limanları Seleukeia (Silifke), Attaleia (Antalya), Miletos (Milet), Efesos (Efes), Fügella (Kuşadası), Smürna (İzmir), Fokaea (Foça) ve Lampsakos (Lapseki) idi. Orta Bizans döneminde geçerli olan bu yollar 11. yüzyıla kadar işlerliklerini sürdürdü. 12. yüzyıldan sonra Antakya, Antalya gibi Akdeniz limanlarını kaybeden Bizans için geriye sadece Karadeniz ticareti kaldı.

Konstantinopolis'e Karadeniz yoluyla gelen mallar İstanbul boğazında, Akdeniz ve Ege yoluyla gelenler de Çanakkale boğazındaki belirli noktalarda gümrük görevlileri tarafından kontrol ediliyordu. Bütün ihracat ve ithalat üzerinden *ad valorem* % 10 gümrük vergisi alınıyordu.¹³ Trabzon, Antalya, Silifke gibi limanlarda ve Ankara'da gümrük kontrolleri yapılıyordu. Gümrük vergisi düzenlemeleri her limanda ve gümrük noktasında gemilerin ve kervanların hangi ülkeye ait olduğunu ve yüklerinin değerini belirleyecek çok sayıda gümrük görevlisi istihdam edilmesini gerektiriyordu. Gümrüklerin organizasyonu ve kontrolü 7. yüzyıla kadar, başkentte bulunan ve gümrüklerden sorumlu yüksek rütbeli bir görevli tarafından yapılırken, daha sonra, yerel gümrük memurları olan ve önemli ölçüde otonomiye sahip bulunan *kommerkiarios*ların eline geçti. Bu terimin kökeni 4. yüzyılda Bizans'ın "pazar şehirlerinin (*commercia*) başı" (*comes commerciorum*) olarak görev yapan devlet görevlisinin unvanı idi.¹⁴ *Kommerkiarios*lar, devletin en yüksek malî memuriyeti olan *sakellarios*un emrindeydi.¹⁵

¹³ *ad valorem* vergi: ithalat ya da ihracata konu olan malın değerinin bir kesiri olarak alınan vergi.

¹⁴ Oikonomides, N. (1986), "Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.40, s.33.

¹⁵ *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.II, s.139-40, 150; Runciman, 1975, s.172. *Kommerkiarios*ların erken dönemdeki görevleri ise im-

Devletin yönetilmiş ticaret yani görevlendirdiği tacirler aracılığıyla sürdürdüğü ticaretle sağladığı ürünlerin dışında, bir malın uzak ya da kısa mesafe ticaretine konu olup olamayacağını, ulaştırma maliyetleri ile malın pazarlanacağı piyasadaki değeri arasındaki ilişki belirliyordu. Kara yolu ile yapılan herhangi bir kısa mesafe taşımacılığı, deniz yolu ile yapılan ve bununla kıyaslanamayacak kadar uzun mesafeli bir taşımacılıktan çok daha pahalıydı. Ne var ki, Konstantinopolis'in piyasa ölçeği dönemin başlıca Avrupa şehirleriyle karşılaştırıldığında çok daha büyük olduğundan piyasada bir hayli zengin bir mal çeşnisi vardı. Bunda Bizans parasının bütün ortaçağlar boyunca sürdürdüğü rakipsiz üstünlüğü de rol oynadı. Bizans'ın ithal ettiği mallar arasında ham ipek, fildişi, kıymetli taşlar, kürk ve çeşitli baharatlar vardı. Kilise köleliğinin karşısında olduğundan köle ticareti sınırlı kalıyordu. Devlet madenlerinde ve saray atölyelerinde çalıştırılan kölelerin çoğu savaş esiriydi. Bizans'ın ihraç ettiği mallar arasında bazı boyalar ve baharatlar, halılar, keten ve pamuklu dokumalar bulunuyordu. Halı ve ipekli kumaşlar gibi Bizans malları Avrupalılar için lüks ve pahalı olduğundan büyük miktarlarda ihracı zordu. Üstelik yüksek kalitede ipekli kumaşlar çok yüksek gelir getireceği bilinmesine rağmen ticarete konu olmuyordu. Sadece imparatorluk ailesinin kullanımına sunuluyor, sıradan insanların ve yabancıların eline geçmesi istenmiyordu.¹⁶ Ticaretin en önemli işlevlerinden biri, Bizans para sistemini ayakta tutabilmek için gerekli kıymetli metalleri sağlamasıydı; ticaret fazlası ile altın, gümüş gibi metaller elde ediliyordu.

paratorluk yararına ipek ticaretini sürdürmekti. Bkz. Oikonomides, N. (1986), s.33-53.

¹⁶ *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.II, s.140.

Anadolu şehirlerindeki Bizans tacirleri hakkındaki kaynaklar çok sınırlıdır. Başkentte ise 10. yüzyıl sonlarından itibaren gelişmeye başlayan bir tacir sınıfı olduğu bilinmektedir.¹⁷ Erken dönemde Akdeniz’de ve 7-10. yüzyıllar arası Anadolu kıyıları ve Karadeniz’de deniz taşımacılığı Bizans gemileri ve tacirleri tarafından yapıyordu. Bizans İmparatorluğu ticaret için bir çok fırsat ortaya koysa da merkezi hükümet ve büyük toprak sahipleri, belirgin ve iktisadi-toplumsal güce sahip bir tacir sınıfının ortaya çıkmasını engellemeye çalıştı; tacirler sosyal statü bakımından küçümseniyor, devlet onları yönetim kadrolarına almıyordu. Ticaret devletten hemen hiç teşvik görmediği gibi, imparatorluk ailesi üyelerinin de ticaretle uğraşmaları yasaktı.¹⁸ İmparatorluğun ticari hayatının merkezi olan başkentte devlet, tacir ve esnaf sınıfının faaliyetlerini sıkı bir denetim altında tuttu. Tacirler İtalyan şehirleri ve Avrupa’daki gelişmelerin aksine, Bizans İmparatorluğu’nda toplumsal ve siyasi güce sahip belirgin bir sınıf oluşturamadı.

Bizans tacir sınıfı bir ara imparator ve Bizans yönetimi ile yakınlık kurar gibi oldu. II. Basileios (976-1025), iktidarının ilk yıllarında Anadolu’da asker kökenli büyük toprak sahipleri tarafından çıkarılan bir isyanı güçlükle bastırabilmiş, bu nedenle bu sınıfın gücünü yok etmeye karar vermişti. Devlet yönetim kadrolarında tacir sınıfindan olanlara yer vermek suretiyle onların etkilerini artırdı. Basileios’un ölümünden sonra da Konstantinopolis halkı ile birlikte tacirler bir süre daha siyasi hayatta önemli rol oynamaya devam etti. Henüz Venedik ve diğer İtalyan şehir devletlerinin tacirleri ağırlıklı olarak sahneye çıkma-

¹⁷ Tacir sınıfı ifadesi ile dolaşarak uzun mesafeli ticaret yapan kişiler kastedilmektedir.

¹⁸ Hendy, 1985, s.569; *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.II, s.138.

mıştı. Ancak 11. yüzyılın sonlarında asker kökenli Komnenos hanedanını ile birlikte Bizans tacirleri ve loncalar yeniden sıkı düzenlemelere tabi tutuldu. Kendi uyrukları aleyhine İtalyan tacirlerine verdikleri ayrıcalıklar ile Bizans imparatorları, Bizans tacir sınıfının 11. yüzyılda elde ettiği fırsatı sonuçlandırmasını engellemiş oldu.¹⁹

Tacirlerin 11. yüzyılda siyasi hayatta belirgin hale gelmeleri, Bizans İmparatorluğu'nun 10-11. yüzyıllardaki genel iktisadi refahının bir sonucuydu.²⁰ Tacirler ve zanaatkârların servet, refah ve gelir düzeyleri köylülerden iyiydi²¹ ama büyük toprak sahipleri ile karşılaştırıldığında daha mütevazı idi. Bazı durumlarda esnaf ve tacirlerin servetleri büyük boyutlara ulaşabiliyor ve bu servetler genellikle müsadere ediliyordu.²²

Bizans dış ticareti *eparkhosun* yakın denetimi altındaydı. Yabancı tacirlerin başkentte ve imparatorluk topraklarında bulundukları sırada bütün hareketleri, *eparkhosun* emrindeki görevliler tarafından takip ediliyor, ticareti yasak olan kaliteli ipekli kumaşlar, altın ve gümüş gibi malları satın almaları engelleniyordu. Yabancı tacirler şehre gelişlerini *eparkhosun* bürosuna bildirmek zorundaydı. Başkentte kendileri için ayrılmış olan ve *mitata* olarak adlandırılan özel hanlarda kalıyorlardı. Böylece hem devletin denetimleri hem de yabancı tacirleri nerede bulacaklarını bilen Bizanslı tacirlerin işi kolaylaşıyordu.²³

¹⁹ Hendy, 1985, s.590-600. Tacir sınıfı ve loncalar ile ilgili düzenlemeler için bkz. Loncalar ve Ticarete Müdahale bölümleri.

²⁰ Hendy, 1985, s.572; Vryonis, 1963, s.289-314.

²¹ Elbise imalatçıları, seyisler, tuğla imalatçıları ve demirciler askerlik yükümlülüğünü; tefeciler, keten tacirleri ve diğer bazı meslek grupları da bir saray unvanı olan *sevastosu* satın alabiliyordu. Hendy, 1989 içinde Ch. III, s.23.

²² Vryonis, 1963, s.296.

²³ Lopez, 1978 içinde "Foreigners in Byzantium", s.348. Nikomedeia (İzmit) ve Fülâe'de de (Yalova yakınlarında) devlet hanları vardı. Vryonis, 1971, s.12. 1203'te Konstantinopolis önünde bulunan Haçlı birliklerinden şehre girmiş

Yabancı tacirler başkentte üç aydan daha uzun süre kalamıyordu. Bu süre içinde satamadıkları mallar daha sonra onlar adına *eparkhos* tarafından satılıyor ve bedeli bir sonraki yıla kadar saklanıyordu. Sattıkları ve satın aldıkları bütün mallar denetime tabiydi. Ruslar ve İtalyanlar gibi bazı grupların siyasi hizmet karşılığında bazı ayrıcalıklar aldıkları görülebiliyordu. Yabancı tacirler için getirilen düzenlemelerde ülke ya da din ayırımı yoktu. Ancak Konstantinopolis'te İtalyan şehir devletlerine ait elçilikler ve mahalleler oluştuğu, kendi tacirlerinin denetimini imparatorluk görevlileriyle birlikte bu elçilikler ve mahalle yöneticileri sağlamaya başladı.²⁴

Bizans İmparatorluğu'nda iç ticaret başkentin tedarikinin sağlanması üzerine kuruluydu. Erken dönemde imparatorluğun tahıl deposu niteliğinde olan Mısır'ın 619'da kaybedilmesinden sonra başkentin buğday ve imparatorluğun doğu bölgelerine sefer yapan orduların ekmek ihtiyacının karşılanması sorunlarına yol açtı.²⁵ 7. yüzyıldan sonra başkentin buğday ihtiyacı Marmara bölgesi gibi yakın çevresinden ve Kuzey Anadolu, Trakya, Yunanistan ve Ege Adaları'ndan sağlanmaya başlandı. 1037 yılında Anadolu'daki kıtlık yüzünden devlet, Yunanistan'dan 100.000 *modios* (yaklaşık 650 ton) buğday getirtmişti.²⁶

olan bazıları, "Müslüman tacirlere ait olan ve halk arasında *mitaton* diye bilinen binaya saldırmış"tı. *Niketas Khoniates'in Historia'sı* (1195-1206), (Çev: Işın Demirkent) (2004), s.123.

²⁴ *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.II, s.142; Runciman, 1975, s.172.

²⁵ Teall, J. L. (1959), "The Grain Supply of the Byzantine Empire 330-1025", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.13, s.89-139. Orta dönemde ordu sefere çıktığı zaman, *themalar* kendi birliklerinin ekmek ihtiyacını karşılamak zorundaydı; erken dönemdeki durumun aksine ekmeği artık, devlet sağlamıyordu.

²⁶ *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.II, s.143. 1 *modios* = 6,5 kg.

Başkent'in tedarikinin sağlanması *eparkhosun* görevleri arasındaydı. Acil durumlar hariç tedarik işi, devlet tarafından sıkı şekilde kontrol edilen ve düzenlenen özel ticaret filoları tarafından sağlanıyordu. Başkent'in tedarikinin sağlanması özellikle yakın çevresindeki Anadolu ve Balkan ekonomileri için ağır bir iktisadi yük oluşturunuyordu.

Anadolu'da tahıl, zeytin ve şarap gibi tarımsal ürünlerde pazarlanabilir bir iktisadi fazlanın üretildiği bölgeler genellikle kıyı şeritleriydi. Hayvancılık ve hayvan ürünleri ise daha çok iç kesimlerde yoğunlaşmıştı. Kara yolu taşımacılığının maliyeti yüksek olduğundan çoğu bölge iktisaden kendine yeterli olmak zorunda idi. Taşıma maliyetlerinin yüksekliği ancak denize yakın merkezlerin üretim fazlalarını pazarlamalarına imkan veriyordu. Başkent'in buğday ihtiyacı da kara değil deniz yolu ile sağlanıyordu. Anadolu, başkent'in canlı hayvan ve hayvan ürünleri ihtiyacını karşılıyordu. Yiyecek maddeleri dışında, eyaletler arası mal taşımacılığında malın gittiği yere göre vergi alınıyor, saray ve ordunun kullanımı için taşınmakta olan mallar vergilendirilmiyordu.²⁷

10-13. yüzyıllarda Bizans tacirleri bakımından en önemli mesele, devletin bazen siyasi amaçlarla bazen de mecbur kalması sonucu verdiği ticari ayrıcalıklar nedeniyle, İtalyan tacirlerinin Bizans ticaretinde üstünlük kazanmaları oldu. 10. yüzyıl başlarında Bizans ticareti için endişe edilecek bir durum yok gibi görünüyordu. Ege ve Karadeniz'deki kıyı taşımacılığı ve deniz ticareti Bizans tacirlerince ve Bizans gemileriyle yapılıyordu. Başkent'in tedariki için Ege adaları ve Anadolu kıyılarından tahıl taşınıyor, Orta Asya ve Uzak Doğu'dan gelen mallar Karadeniz üstünden Bizans gemileri aracılığıyla Konstanti-

²⁷ Hendy, 1985, s.59; *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.II, s.143.

nopolis'e getiriliyordu. Amalfi, Napoli, Pisa, Cenova gibi İtalyan şehirlerinin tacirleri henüz Bizans tacirlerine rakip olacak güce ulaşmamışlardı. Venedik şehri ise 10. yüzyıla girildiğinde hâlâ Bizans'a tabi idi; Bizans Venedik'in Araplarla ticaret yapmasını yasaklayabiliyordu. Venedik şehri Bizans toprakları ile İtalya arasında düzenli yolcu ve posta taşımacılığı yapmakla da yükümlüydü. Ancak 10. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Venedik kuvvetli bir ticaret filosu ile bütün Adriyatik'te üstünlük sağladı. II. Basileios (976-1025) döneminde bazı ayrıcalıklar alan Venedik tacirlerinin Bizans tacirleri karşısındaki durumu güçlenmiş oldu. Buna göre Venedikliler, Konstantinopolis'ten ayrılırken diğer ülke tacirlerinden daha az bir vergi ödeyecekler, karşılığında da Adriyatik'te güvenliği sağlayacaklar, gerekirse Bizans birliklerine destek olacaklardı.²⁸ Böylece Bizans hâkimiyeti altında görünmekle birlikte Venedikli tacirler 11. yüzyıl başlarında Bizanslı tacirlerin güçlü rakipleri haline geldi.

11. yüzyılın son çeyreği ve 12. yüzyıl Bizans ticareti için bir daha geri alınamayacak kayıplara yol açtı. Anadolu'nun büyük bir kısmı, doğudan sürekli olarak yeni gelenlerle desteklenen Oğuz Türklerinin eline geçti. Konstantinopolis önemli vergi kaynaklarından ve böylece önemli bir nüfustan mahrum kaldı. Konya merkezli Anadolu Selçuklu Devleti ile Bizans arasında bir barış/denge ortamı sağlanıncaya kadar, Anadolu'daki Türk akınları ve denizlerdeki korsanlık iç kesimlerdeki ve sahillerdeki ticareti aksattı. Aynı dönemde Güney İtalya Normanlarca işgal edildi. 1071'de imparatorluğun doğu ucundaki Malazgirt'te felakette uğrayan Bizans aynı yıl batı ucunda, İtalya'daki son topraklarının başkenti, Bari'yi de kaybetti. Yunanistan ise hem

²⁸ Runciman, 1975, s.168. Venedik ile Bizans arasındaki ilişkiler için bkz. Donanma bölümü. Bu konuda bir eser için bkz. Nicol, Donald M., *Bizans ve Venedik* (Çev: G.Ç. Güven), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayını, 2000.

korsan akınlarına maruz kaldı hem de 1147’de Normanlar buradaki Bizans ipek üreticilerini İtalya’ya nakletmek suretiyle bu eski ve Bizans’ın gururu olan ipekte devlet tekeline bozdu. Bunlara I. Haçlı Seferi sonunda Bizans’ın güney sınırlarında kurulan küçük haçlı devletlerinin, Konstantinopolis aleyhine olmak üzere ticaret yollarını değiştirmeleri de eklendi. Müslümanların fethinden beri Avrupalı tacirlere kapanmış olan Suriye limanları onlar için yeniden açıldı. Anadolu büyük ölçüde Selçuklu Devleti’nin elinde olduğundan, Asya’dan gelen mallar Anadolu üzerinden değil, Suriye ve Kudüs’teki haçlı devletlerinin limanlarından batıya taşınıyor ve Bizans gümrük gelirlerinden mahrum kalıyordu. Bizans’a sadece kuzey ticaret yolları ve Karadeniz kalmıştı ki, burası da güçlenen Rus devleti nedeniyle tehlikeydeydi.²⁹

11. yüzyıl sonlarından itibaren Bizans İmparatorluğu’nun kuvvetli bir donanması ve ticaret filosu bulunmuyordu. Ticaret yolları, aleyhine olarak değişmeye başlamış ve İtalya’daki son topraklarını da 12. yüzyıl ortalarında kaybetmişti. Bu şartlar altında, İtalya’da Bizans hâkimiyetini ve Roma imparatoru unvanını yeniden tesis etmek, İtalyan şehirleri arasında müttefikler bulmak, donanma ve ticaret filosu ihtiyacını karşılamak ve mevcut ticaret sisteminin dışında kalmamak için, Komnenos hanedanı ile birlikte Bizans, İtalyan şehir devletlerine çeşitli ayrıcalıklar vermeye başladı. Ayrıca İtalyan korsanların saldırılarının da engellenmesi gerekiyordu. Venedik daha önce bazı ayrıcalıklar elde etmişti. 1111’de de Aleksios Komnenos Piza’ya bazı ayrıcalıklar verdi. Buna göre Piza’dan getirilen mallar imparatorluğun her tarafında satışa çıkarılabilecek, Pizalılar altın ve gümüş ithalatı için hiç bir vergi ödemeyecek, diğer mallar

²⁹ *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.II, s.143-5; Runciman, 1975, s.169.

içinse sadece % 4'lük bir gümrük vergisi ödeyeceklerdi. Diğer İtalyan şehirleri ve imparatorluk tacirleri ise % 10'luk gümrük vergisine tabi olmaya devam edeceklerdi. Pizalılara başkentte bir rıhtım (*okala*) ve evler ve malları için mağaza ve depolar bulunan bir mahalle (*embolos*) verildi.³⁰ 1155'te Cenovalı tacirler için de gümrük vergisi % 4'e indirildi ve onlara imparatorluk şehirlerinde koloni kurma hakkı verildi. Üstelik % 4'lük gümrük vergisi sadece başkent için geçerliydi. Diğer şehirlerde ticaret tamamen serbestti.³¹

Böylece Bizans ticareti ve deniz taşımacılığında İtalyanlar ön plana geçmeye başladı. Kostantinopolis'te ve diğer şehirlerde batılı tacirlere ait koloniler oluştu. Özellikle başkentte, kendilerine ait kiliseleri ve yöneticileri olan batılı tacir mahalleleri vardı. Bu mahalleler imparatora vergi ödüyor, Bizans böylece gümrük vergiler indirimi dolayısıyla kaybettiği gelirin bir kısmını telafi ediyordu. Batılı tacirler başlangıçta kıyı ya da kıyıya yakın şehir merkezlerinde bulunurken, iç taraflara yapılan yolculuklar, zamanla iç bölgelerdeki şehirlerde de koloniler kurulması ile sonuçlandı. 12. yüzyılda Alaşehir, Biga, Lapseki, Alanya, Antalya gibi Anadolu şehirlerinde Venedik kolonileri bulunurken, 13. yüzyılda batılı koloniler iç bölgelerde ve Selçuklu hâkimiyetinde bulunan Konya, Kayseri, Sivas gibi şehirlerde de görülmeye başladı.³²

Dinî ve siyasi sebeplerle de birleşen iktisadi ayrıcalıklar, zamanla Bizanslılar arasında İtalyanlara karşı güçlü bir tepki oluşmasına yol açtı. Bizanslılar, imparatorluğun ticari hayatını eline geçiren ve kendilerini küçük gören batılı tacirlerden hiç hoşlanmıyorlardı. Onlara göre İtalyanlar, ülke kaynaklarının "yabancı ülkelere" gitmesinin aracılarıydı. Batılılar kendilerine

³⁰ Heyd, s. 210.

³¹ *ibid.*, s. 222; *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.II, s. 146.

³² Heyd, s. 264-5, 332.

ayrılmış olan mahallelerin dışında da yaşıyorlar ve Bizanslı kadınlarla evlenerek durumlarını güçlendiriyorlardı. Bütün batılılar ama özellikle Venedikliler, sık sık imparatorluk kanunlarına karşı geliyor, Bizans geleneklerini ve kültürünü küçümsüyorlardı. Öte yandan çeşitli İtalyan şehirleri arasındaki ticari rekabet ve bazen savaş hali, bunların Konstantinopolis'teki mahalleleri arasında bitmek bilmeyen ayaklanma ve yağmalamalara yol açıyor, başkent ticaretini kesintiye uğrattıyor ve Bizanslıları tedirgin ediyordu.³³ Bu gibi nedenlerle Bizanslıların Latinlere, yani Katolik İtalyanlara karşı duyduğu öfke arttı. 1182'de Konstantinopolis'teki Latin mahalleleri yakıldı, çok sayıda Latin öldürüldü. 1200 yılına gelmeden batılı tacirler eski ayrıcalıklarını yeniden elde etmişti ancak 1182 Latin katliamı Bizans ile batı dünyası arasındaki ilişkileri temelinden sarstı. Sonunda 4. Haçlı Seferi ile birlikte Konstantinopolis, başını Venedik'in çektiği bir ittifakla Latinlerin eline geçti.

1204-1261 arasında İznik İmparatorluğu döneminde de İzmir, Efes, Edremit, Manisa gibi şehirlerde İtalyan tacirleri bulunuyordu. İznik İmparatorluğu doğu dünyasının iki büyük ticaret yolu arasındaydı. Bunlardan biri Venedikliler tarafından kontrol ediliyor ve Avrupa ve doğu Akdeniz'den gelen mallar Girit ve Ege adaları aracılığıyla Konstantinopolis'e ulaşıyordu. Diğer yol ise Orta Asya'dan Kırım'a, oradan da Konstantinopolis'e ya da Sinop'a ulaşıyor ve Anadolu'yu geçerek Selçuklu başkenti Konya'ya gidiyordu. Selçuklularla barış içinde oldukları sürece İznik İmparatorluğu tacirleri Konya'dan Antalya ve Alanya'ya, oradan da Kıbrıs, Suriye ve Mısır'a gidebiliyorlardı.³⁴ İznik İmparatorluğu'nun ilk hükümdarı I. Theodore Laskaris (1204-1222) döneminde Konstantinopolis'te kurulan

³³ *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.II, s. 147-8.

³⁴ Angold, 1975, s.113-5.

Latin İmparatorluğu ile ticaret devam etti. Venedikliler 1219'da elde ettikleri ayrıcalıklar ile istedikleri malı gümrük kontrolü ve vergisinden muaf olarak imparatorluğa sokabiliyordu. Oysa İznik İmparatorluğu'nun tacirleri Konstantinopolis ve diğer şehirlerde Latin İmparatorluğu'na vergi ödemek zorundaydı. Theodore Laskaris ayrıca deniz kazasına uğrayan ya da ölen Venediklilerin mallarının korunmasını sağladı.³⁵ İmparator Ioannes Vatatzes (1222-1254) döneminde İznik İmparatorluğu Anadolu Selçukluları ile yakınlaştı. Çünkü, 1243'te Anadolu Selçuklularının Köse Dağ Savaşı'nda Moğollara yenilmesi ile iyice belirginleşen Moğol tehlikesi iki devleti de tehdit ediyordu. Vatatzes, Latinlerden ithalat yapılmasını zorlaştıracı düzenlemeler getirdi. Latinlerin çıkarlarına zarar vermek, ülke parasının dışarıya çıkışını engellemek ve mümkün olduğunca bir kendine yeterlik politikası izlemek için uyruklarına özellikle yurt içinde üretilen kumaş ve malları kullanmalarını emretti. Sadece halk değil imparator ve soylu sınıf da bir tutumluluk politikası izliyordu. Vatatzes'e göre imparatorluk serveti devlet amaçları dışında kullanılmamalıydı; ipek ve altın süslemeli elbiseler av partilerinde değil, yabancı elçileri etkilemek için devlet törenlerinde giyilmeliydi.³⁶

1261'de Konstantinopolis'in geri alınışı sırasındaki yardımları karşılığında, Palaiologos hanedanı Cenovalılara Karadeniz ticaretinde ayrıcalıklar ve başkentte bir mahalle verdi. Ayrıca Cenovalılar bütün Bizans limanlarında serbest ticaret yapabileceklerdi. Bu ayrıcalıklar hem Karadeniz'deki Bizans ticareti ve gemiciliğini çöküşe sürükledi hem de 13. yüzyılda Moğol impa-

³⁵ Heyd, s.336.

³⁶ Angold, 1975, s.116.

ratorluğunun zenginliği ile bir patlama gösteren Karadeniz ticaretinden asıl yararlananlar Cenovalılar oldu.³⁷

5.2.2. Artizanal Üretim

Bizans Anadolu'su şehirlerinde yerel endüstriler ve artizanal üretimin varlığına ilişkin bilgiler mevcuttur. Ancak bu bilgiler konunun ayrıntılı bir şekilde incelenmesine yetecek düzeyde değildir.³⁸ Bu nedenle artizanal üretim hakkında bir resim elde edebilmek için dolaylı bilgi edinme yollarına başvurulabilir.

Bizans Anadolu'su şehir hayatının ortaçağlar boyunca önemli bir kesintiye uğramadığı hatırlanırsa şehirlerde bir artizanal imalat sanayi ve artizan nüfusun varlığının sürdüğünün kabulü gerekir. Öte yandan Anadolu'da Selçuklu ve erken dönem Osmanlı şehirlerindeki artizanal üretimin yapısı ile geç dönem Bizans şehirleri arasında önemli bir farklılık bulunmadığı düşünülebilir. Çünkü Türk fetihleri döneminde Anadolu'daki şehir hayatının bütünüyle yeniden şekillendirilmesi sözkonusu olamıştır. Bu nedenle Selçuklu ve Osmanlı dönemlerindeki bilgilerden faydalanarak, *retrodiction* (geçmişteki boşlukların, sonraki bilgilerin geriye yansıtılarak bilinmesi) yoluyla Bizans Anadolu'su şehirlerindeki artizanal üretim, bir dereceye kadar yeniden tasarlanabilir.³⁹

³⁷ Runciman, 1975, s.170; *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.II, s.149.

³⁸ Vryonis, 1971, s.9, 23.

³⁹ Sanayi Devrimi öncesinde toplumlar *değişmenin* günümüzdeki gibi hızlı olmadığı göz önünde tutulursa, *yavaş değişmenin* ya da *devamlılığın* bazı ortamları tasarlamaya daha rahat imkan verdiği görülebilir. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki bir Anadolu şehri ile ortaçağlar Anadolu'su şehri arasında ya da antik çağda ve 19. yüzyıl Anadolu'sunda kullanılan tahta saban arasında çok az farklılık vardı.

Sanayi devrimi öncesi şehir merkezli, yazılı üst kültür gelenekleri olan tarım-temelli toplumların şehir hayatlarında artizanal üretimde büyük benzerlikler bulunmaktaydı. Üretim, insanların çevrelerinde hazır buldukları keten, kenevir, pamuk, yün, deri gibi bitki ve hayvan tarımı ürünleri ile ağaç, taş, metal gibi fizikî çevreden edinilen ham maddelere dayanıyordu. Bu nedenle, bunlardan sağlanan üretim faaliyetlerinin Bizans Anadolu'su şehirlerinde bulunduğunu varsaymak yanlış olmayacaktır. Buna göre pamuklu, yünlü, keten, ipekli kumaş üretimi, dokumacılık, boyacılık, basmacılık, ekmekçilik (fırıncılık), değirmencilik, kasaplık, deri işlemeciliği, balıkçılık, taş yontuculuğu, duvar ustalığı, mobilyacılık, tuğla, mum, parfüm, silah, çivi, zincir, çapa, kilit, menteşe, şamdan, madeni ev ve mutfak gereçleri üreticiliği, camcılık ve kuyumculuk gibi faaliyetler, şehirlerdeki iktisadi kültürün bazı temel unsurlarını oluşturan artizanal imalat dalları olarak belirmektedir. 16. yüzyıla ait çeşitli Osmanlı sancaklarına ilişkin defterlerin incelenmesi yukarıdaki varsayımı destekleyici niteliktedir ve Bizans dönemi şehirleri hakkında da bir fikir verebilir. 16. yüzyılda Harput Sancağı'nda bezirhaneler (değirmenler); ipliklerin renklendirilmesi ve kumaşların boyanması için faaliyet gösteren boyahaneler (boyacılar); yay ve çalgı aletleri yapımında kullanılan kirişlerin yapıldığı kirişhaneler (kirişçiler); koyun, keçi ve sığır derilerinin işlenerek ayakkabı, elbise, hayvan koşumları gibi malların yapımına elverişli hale getirildiği atölyeler olan tabakhaneler (dericiler) ve mumhane (mum imalatçıları) vardı.⁴⁰ 16. yüzyılda Erzincan'da dokumacı, bakırcı, demirci, meyhaneci⁴¹; Manisa'da ise boyacı, derici, bakkal, çilingir kalaycı, bıçakçı, kasap, nalbant, terzi, taşçı, marangoz, çömlekçi gibi meslekler bulun-

⁴⁰ Ünal, M. A., *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı 1518-1566*, s.141-5.

⁴¹ Miroğlu, İ., *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası 1520-1566*, s.173-5.

yordu. Bu meslekler -en azından bir kısmı- kuşkusuz Bizans dönemi Anadolu şehirlerinde de mevcuttu.

Konstantinopolis'te çeşitli imparatorluk atölyeleri bulunuyor ve bu atölyelerde özellikle imparatorluğun ipekli kumaş ve silah üretimi yapılıyordu. Halkın ticaret ve artizanal üretim faaliyetleri ise loncalar aracılığıyla düzenlenmişti. Başkentte olduğu gibi diğer şehirlerde de her bir meslek grubu şehrin ya da şehir çarşısının belirli bir bölgesinde toplanmış durumdaydı.⁴² Anadolu şehirlerinde başkentteki gibi imparatorluk atölyeleri olup olmadığı bilinmemekle birlikte, yerel halkın günlük ihtiyaçları için üretim yapan önemli bir zanaatkâr sınıfı vardı. Anadolu'da halı, kilim, çeşitli keten, yün, ipek ve pamuklu kumaş dokumacılığı, cam eşya ve çanak çömlek yapımı yaygındı.⁴³ Zanaatkâr ve tacir sınıfı *banausoi* olarak adlandırılıyordu. Şehir ve kasabalardaki artizanal üreticiler arasında ayakkabı imalatçıları, demirciler, terziler, çömlekçiler, dokumacılar, marangozlar, şapka imalatçıları, duvarcılar, kürkçüler, gemi yapımcıları, mermer işçileri, biber öğütücüleri, araba, eyer, sabun, elek, urgan, çapa ve fıçı imalatçıları, kuyumcular, dericiler, fırıncılar, meyhaneciler, aşçılar, balıkçılar, değirmenciler, parfüm ve mum imalatçıları vardı.⁴⁴ Şehirlerdeki artizanal üretimin başlıca iki büyük tüketim grubu için mamül mal sağlıyordu: i) sivil halkın günlük yaşamı için gereken çeşitli tüketim malları ve ev,

⁴² 14. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'yu dolaşan İbn Batuta'nın, Konya şehri için söylediği "...çarşıda her sanatın erbabı bir yerde toplanmış bulunmaktadır..." ifadesi, Bizans dönemindeki düzenlemenin Türk hâkimiyeti döneminde de sürdüğünü göstermektedir. *İbn Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, M. E. B. Yayını, İstanbul 1993, s.21.

⁴³ *ibid.*, s.23.

⁴⁴ Hendy, 1989 içinde Ch.III, s.24; *idem.*, 1985, s.589; Vryonis, 1971, s.23 dipnot 126; Laiou-Thomadakis, A. E. (1977), *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, s.120. Zanaatkârlar ve mesleklerine ilişkin düzenlemeler için bkz. Loncalar bölümü.

ahır, değirmen, manastır inşaatları için malzeme, ii) devlet memurları ve askerler için gereken tüketim malları ve yol, kışla, kale, gemi, hamam, kilise inşaatları ve askeri araç ve silah üretimi için malzeme.

Çeşitli şehir ve kasabalarda, ordu ve donanmanın ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla devlet tarafından belirli bir ücretle kiralanan yerel zanaatkârlar vardı. *Thema* ordularının silah ihtiyacının tamamen başkent atölyelerinden karşılanması ve Anadolu'ya nakledilmesi güç olduğundan önemli *thema* şehirlerindeki yerel üretimden faydalanmak daha kolay ve ucuzdu. Yerli zanaatkârlar her çeşit silah imal ediyor, yelken dikeyiyor ve gemilerin altını ziftliyordu. VI. Leon'un (886-912) Girit seferi için çeşitli *themalara*, bunların bünyesindeki şehirlerden karşılanmak üzere, 40.000 ok, 6.000 mızrak, 6.000 çivi ve mümkün olduğu kadar çok kalkan sipariş edilmişti.⁴⁵ Yerel silah üretimi sistemi 13. yüzyılda İznik imparatoru Ioannes Vatatzes (1222-1254) dönemine kadar yürürlükte kaldı. Bu sistem *thema* şehirlerinin iktisadi hayatına katkıda bulunuyordu. VII. Konstantinos (913-959) ve II. Romanos'un (959-963) Girit seferine katılan on bir geminin donanımının sağlanması için, tacir ve zanaatkârlara sağladıkları hizmet ve maddeler karşılığında 22 *libre* (yaklaşık 7 kg.) altın ödenmişti ki, bu miktar pek çok *strategosun* yıllık maaşından fazlaydı.⁴⁶

5.3. Kırsal Alanlardaki İktisadi Hayat

Bizans İmparatorluğu'nda nüfusun çoğunluğunu ve devletin taşıyıcı gücünü oluşturan grup kırsal alanlarda yaşayan küçük köylülüktü. Devletin kaderini belirleyen de yine aynı grubun

⁴⁵ Vryonis, 1971, s.5; s.6, dipnot 16.

⁴⁶ *ibid.*, s.5-6, dipnot 15-16.

iktisadi durumu ve bu grubu ele geçirmek için devlet ile büyük toprak sahipleri arasında yapılan mücadele oldu. Devletin askeri ve malî yönden sürükleyici gücü olan küçük arazili özgür köylülere ait olan mülkler büyük toprak sahiplerinin hırsından korundukça Bizans devleti güçlü kalmaya devam etti. Ancak sonunda merkezi otoritenin aleyhine olmak üzere mücadeleyi büyük arazililer kazandı. Bizans İmparatorluğu'nun kırsal alanlarındaki hayata ilişkin bilgiler şehir hayatına göre fazladır. Bu konudaki başlıca kaynak 7. yüzyıl sonu ile 8. yüzyıl başlarına ait olduğu sanılan Köylüler Kanunu'dur (*nomos georgikos*). Kanun Bizans devletinin sonuna kadar geçerli kalmıştır ve Bizans'taki kırsal hayat ve küçük arazililik üzerine bilgiler vermektedir.

5.3.1. Küçük Köylülük

Diokletianus'un reformlarıyla ortaya çıkan *capitatio-iugatio* sistemi Bizans'ta 7. yüzyıla kadar sürdü. Bu sistemde baş ve arazi vergileri birbirine bağlıydı. Bir arazi parçasının (*iugum*) vergilendirilebilmesi için onu işleyen bir insanın (*caput*) bulunması gerekiyordu. Geç Roma ve erken Bizans dönemlerinde tarımsal işgücü kıtlığı çekildiğinden böyle bir düzenlemeye gidilmişti. Devlet, boş araziler için birer *caput* bulmak ve onu arazi üzerinde tutmak zorundaydı. Böylece tarımsal işgücü (*colon*) giderek toprağa bağlı hale geldi. Öte yandan devletin ağır vergi yükünü karşılayamayan kırsal nüfus, büyük bir toprak sahibinin korumasına sığınıyor ve arazisi üzerinde yerleşmek karşılığında onun hizmetine giriyordu. *Colon*'lar kanunen özgürdü ama bu sığınma hareketi sonucu özgürlüklerini kaybederek büyük toprak sahiplerine bağlı hale geldiler. Büyük toprak sahiplerine karşı devlet tarafından çeşitli tedbirler alınmasına rağmen Iustinianos (527-565) döneminde bunlar hala, kendi toprakları-

na bağılı *colon*'ları ile birlikte kırsal alanların baskın unsurunu oluşturuyordu.

7. yüzyıl ortalarından itibaren ise orta Bizans dönemiyle birlikte kırsal alanlarda yeni düzenlemeler ortaya çıktı. İmparatorluk 7. yüzyılın ilk yarısında önce Sasani sonra Arap istilaları sonucu önemli ölçüde toprak kaybına uğradı. Ancak bu kayıplar Bizans'a daha fazla istikrar ve iç birlik sağladı. İmparatorluk arazisi büyük askeri bölgelere (*thema*) ayrılarak her biri askeri ve sivil otoriteye sahip birer asker-yöneticinin (*strategos*) idaresine verildi. Bu *themalar* içinde asker mülkleri (*stratitotika ktemata*) yer alıyor ve askeri hizmet karşılığında kişilere tahsis ediliyordu. Böylece, savunma hizmetini gerçekleştirecek olan yeni asker-köylüler geçimlerini ve savaş donanımlarını bu küçük arazileri işleyerek sağlıyorlardı. *Thema* sisteminde asker mülkünü alan ve askerlik hizmetini yapan kişi ölünce en büyük oğlu bu mülkü ve ona bağlı yükümlülüğü devralıyordu.

İmparatorluktaki bütün köylüler savunma hizmeti ile yükümlü kılınıp kendilerine toprak verilmediğinden kendi topraklarını işleyen ve devlete vergi veren özgür köylüler de vardı. Bir asker-köylünün en büyük oğlu dışındaki çocukları boş arazi bulabildikleri takdirde buraları işleyerek özgür köylüler sınıfına katılıyordu. Asker-köylüler askerlik ve savunma hizmetini, özgür köylüler de vergi gelirinin büyük kısmını sağladıklarından devlet gücünün temellerini oluşturuyordu. 7. yüzyılda Sasani ve Arap istilaları nedeniyle önceki dönemin büyük toprak sahipleri ortadan kalkınca bu iki grubun oluşturduğu özgür küçük arazili köylülük kırsal alanlarda baskın unsur haline geldi.

Erken dönemde görülen tarımsal işgücü kıtlığı da 7. yüzyılda ortadan kalktı. Bu durumun ortaya çıkmasında hem uğranılan toprak kayıpları hem de yabancı nüfus gruplarının, özellikle Slavların, imparatorluk arazisinde iskanı etkili oldu. Böylece *capitatio*-

iugatio sisteminin yerine baş ve arazi vergileri birbirinden ayrıldı; baş vergisi bir ailede kaç kişi yaşadığı hesaplanılarak alınan bir *ocak vergisi* (*kapnikon*) haline geldi. Özgür köylülüğün kırsal alanlarda baskın hale gelmesi 7. yüzyıl sonu-8. yüzyıl başında *Köylüler Kanunu*'nun oluşturulmasında yansımasını buldu ve bu kanunla getirilen düzenlemelerin çoğu imparatorluğun sonuna kadar yürürlükte kaldı.

Kanuna göre köylülerin iki tip yerleşim birimi vardı: köyler (*chorion*) ve ayrı çiftlikler (*ktesis*). *Ktesis* köyden ayrı ve kendine yeterli bir birimdi; işlenebilir arazi hemen köy evinin yanında bulunuyordu. Ancak daha yaygın olan yerleşim şekli köylerdi. Köy arazisinin ortasında birbirine yakın şekilde bahçe ve avlularıyla birlikte köylülerin evleri yer alıyor, evlerin etrafında işlenebilir araziler, bağlar ve meyve bahçeleri bulunuyordu. Otlaklar köyün ortak arazisi olup bütün köy hayvanları bir çobanın nezaretinde burada otluyor, köylüler çobana sürüdeki hayvanlarının sayısı ile orantılı bir ücret ödüyordu. Rüzgar ve su gücüyle çalışan değirmenler de köyün ortak malıydı.⁴⁷ Köy nüfusları toprağın nitelik ve verimliliğine göre değişiklik gösteriyordu. Haçlı seferleri sonrasındaki dönemde, yani 12. yüzyıl sonlarından itibaren 50-500 kişi arasında değişen köy nüfusları olduğu bilinmektedir. Önceki dönemlerde daha fazla nüfusa sahip köy sayısının daha fazla olduğu düşünülebilir.⁴⁸

Köylülerin mülkiyetleri arasında büyük farklılıklar görülebiliyordu. Gösterişli evleri, işlenmiş değerli ürünleri, büyükbaş hayvan sürüleri ve köleleri bile olan büyük köylüler⁴⁹ yanında

⁴⁷ Freshfield, E. H. (1931), *A Provincial Manual of Later Roman Law* içinde "The Farmers' Law", s.97; *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s.209.

⁴⁸ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s.94.

⁴⁹ Daha 8. yüzyılda, ileride Konstantinopolis patriği olacak olan Filaretos'un ailesi Sinop bölgesinde çok geniş arazi mülkiyetine sahipti. Bu ailenin

kendi toprakları olmayan ve toprak kiralamaya çalışan oldukça yoksul köylüler vardı. Bu durumda ortakçılık sistemi görülüyor ve kısa ya da uzun dönemli kiralamalar söz konusu oluyordu. Kiralamanın en yaygın şekli *emfiteusis* olarak bilinen, kiralanan toprağın geliştirilmesi yükümlülüğünü de içeren kalıtsal bir kiralama biçimi idi. Kısa süreli *emfiteusis* yirmi beş ya da yirmi dokuz yıl süreli oluyordu. Uzun süreli kiralama ise *dieneke* *emfiteusis* (ömürboyu kiralama) olarak biliniyor ve üç kuşak boyunca geçerli kalıyordu. 11. yüzyılda toprak kiralalarında yıllık normal oran 10 *modioi* işlenebilir arazi için 1 nomisma idi. Bağların kirası ise ortalama kalitedeki işlenebilir arazilerinkinden yaklaşık on kat daha yüksekti.⁵⁰ Kısa dönemli kiralamada ürünün yarısı kiracıya yarısı toprak sahibine ait olurken, uzun süreli kiralamada ürünün 9/10 'u kiracıya ait oluyordu. Uzun süreli kiralama özellikle sıradan tahıllar dışında ve yetiştirilmesi özen isteyen (üzüm gibi) daha değerli ürünler için uygulanıyordu.⁵¹

Bir köylü yeterli sermaye ve donanımına sahipse köyü terkederek köy dışında bir yere yerleşebiliyor, böylece köyler dışında ayrı çiftlik evleri (*ktesis*) oluşuyordu. Bunların bazıları oldukça küçük köylü mülkleri (*agridia*) iken, bazıları köleler ya da kiracılarca işletilen büyük mülkler (*proasteia*) olabiliyordu. Köy ve dışındaki çiftlik evleri bir topluluk (*koinotes*) oluşturuyor ve bir malî yönetim birimi haline geliyordu. Vergi memuru

mülkiyetinde arazilerden başka 48 köy, 700 büyükbaş hayvan, 800 kısırak, 80 katır ve at, 12,000 koyun ve çok sayıda arı kovanı bulunuyordu. Talbot Rice, 1967, s. 179.

⁵⁰ 1 *modios* = 1/12 hektar. *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s.228-9.

⁵¹ Freshfield, E. H. (1931), *A Provincial Manual of Later Roman Law* içinde *The Farmers' Law*, s.87-8; *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s.211.

(*epoptes*) köylere düzenli olarak uğruyor, gerektiğinde olağanüstü vergiler toplayabiliyordu. Vergi memuru ayrıca toprağın değerini ölçmek, köyün ve topluluğun köy dışında yaşayan üyelerinin vergi borçlarını belirlemekle görevliydi. Vergilemedeki muafiyet ve indirim konularında karar verebiliyor, mülkiyetin başkalarınca satın alınması ve vergi yükümlülüğünün mirasçılar arasında paylaştırılmasına nezaret ediyordu.⁵²

Köylülerin esas uğraşı tahıl tarımı idi. Bunun yanı sıra sebze ve meyve yetiştiriciliği, bağcılık, arıcılık, balıkçılık, çobanlık, kümes hayvancılığı, büyük ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği de yaygındı. Küçük köylüler iktisaden en iyi dönemlerinde bile temel vergi borçlarını ödemekte zorlanabiliyordu. Çünkü Bizans, sabit verimlilikteki bir tarım yapısından -özellikle son yüzyıllarında- giderek daha fazla vergi almaya çalışıyordu. Üstelik *allelengüon* (ortak vergi yükümlülüğü) uygulaması da köylülerin aleyhine bir durum yaratıyordu. Arazileri onlara ancak asgari yaşam seviyesinin biraz üstünde bir gelir sağlıyordu. Yetiştirdikleri ürünü çoğu kez yıldan yıla pazarlayan köylüler bütün bir yıl bununla geçinmek zorundaydı. Sadece ikincil uğraşları ile ürettikleri ürünleri her hafta kasaba pazarlarında satabiliyorlardı. Küçük köylünün çoğu kez birikmiş sermayesi yoktu. Kötü hava şartları ve kötü bir hasat bir anda bütün mülkiyetini tehlikeye sokabiliyordu. Yaşamını devam ettirmesi barış ortamına ve uygun hava koşullarına bağlıydı.

Devlete verilen temel vergiyi oluşturan baş ve arazi vergilerinden başka köylüler bir dizi olağanüstü vergi ödemek ve vergi toplayıcılarının bazı isteklerini karşılamak zorunda kalabiliyordu. Nakit vergi ödemelerinin yanı sıra aynî ödemeler ve işgücü hizmetleri de vardı. Özellikle 11. yüzyıldan sonra devletin malî gücü azalırken askeri ihtiyaçlarının artması sonucu,

⁵² *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s.212-13.

halk orduyu -mecburen- daha çok destekler hale geldi. Gemi, kale, köprü ve yol yapımı için malzeme ve işgücü gerekiyordu. Askeri seferler sırasında imparatorluk görevlileri ve ordunun yiyecek ve barınma ihtiyaçlarının sağlanması da köylüler için çok ağır bir yükü. Bölgelerinden geçen ordu birliklerinin bedava ya da çok düşük fiyatlarla tedarikinin sağlanması, kendi geçimlerini zor sağlayan köylüleri iktisadi açıdan çökertiyordu. Ayrıca askeri malzemelerin taşınması (*angatheia*) işi de köylülere ve onların araçlarıyla yaptırılıyordu. İlke olarak bütün imparatorluk halkı bu görevlerle yükümlüydü. Ancak küçük arazili köylüler tamamen sivil ve askeri devlet görevlilerinin merhametine kalmışken, büyük arazi sahipleri imparatorlardan aldıkları ayrıcalıklar sonucu devlet görevlilerinin kendi topraklarına girmesini engelleyebiliyor ve yukarıda değinilen görevlerden kaçınmayı başarabiliyordu.⁵³

Bizans köy topluluğu bir malî bölge oluşturuyor ve bir genel vergi ödüyordu.⁵⁴ Bu vergi kişilerin mülkiyetleri arasında dağıtılıyordu. Köy dışında yerleşmiş olanlar da vergi yükümlülüğüne dahildi. Köy topluluğunun tamamının vergiden ortak olarak sorumlu olması orta Bizans döneminde geçerli olan bir durumdu. Bir köylü vergisini ödeyemeyecek durumdaysa ya da mülkünü terketmişse, genellikle komşusu onun vergisini de ödemek zorunda kalıyor ve boş araziden yararlanma hakkını elde ediyordu.⁵⁵ Bu sistemle devletin köy toplulukları yönünden vergi kaybına uğraması engellenmiş oluyordu. Vergiyi ödeyen kişi toprağın da sahibiydi. *Allelengüon* olarak adlandırılır-

⁵³ ibid., s.222-3.

⁵⁴ ibid., s.213.

⁵⁵ Komşu, kaçan kişinin arazisini kullandığı halde arazinin vergisini ödeyemeyecek durumdaysa, ödenmesi gereken vergi borcunun iki katı kadar para cezasına çarptırılması öngörülmüyordu. Freshfield, E. H. (1931), *A Provincial Manual of Later Roman Law* içinde *The Farmers' Law*, s.89, paragraf 19.

lan ortak vergi yükümlülüğü dışındaki vergiler, Bizans'ın çağdaşı devletlerle karşılaştırıldığında oldukça ağırdı.⁵⁶ Üstelik komşusunun vergisini de ödemek zorunda kalan köylü, kolaylıkla büyük bir ekonomik sıkıntıya düşebiliyor ve o da çareyi köyü terketmekte buluyordu. Bu olumsuz sonuçlar nedeniyle devlet zaman içinde *allelengüon* uygulamasını değiştirdi. Yeni düzenlemede, terkedilmiş mülkiyetin sahipleri otuz yıl içinde geri dönmezse bu mülkiyetin söz konusu köy topluluğundan alınması öngörülüyordu. Böylece boş arazi üzerindeki tasarruf hakkı devlete yani imparatora geçiyordu. İmparator bunu kiralayabilir, satabilir ya da dilediğine tahsis edebilirdi.

Boş araziler devletin mülkiyetinde olmadığı zaman genellikle büyük toprak sahiplerinin eline geçiyordu. Bu durum 9, 10 ve 11. yüzyıllar boyunca süren küçük arazili köylülüğün eriyişini hızlandıran bir faktör oldu. Bir büyük toprak sahibi köyde bu şekilde bir arazi sahibi olunca, yavaş yavaş onun etrafındaki arazileri de satın almaya çalışıyor, böylece küçük arazili köylüler zamanla ona bağlı hale geliyordu. Öte yandan köydeki arazilerin bir kısmının sivil ya da dinî büyük toprak sahipliği tarafından satın alma, uzun süreli kiralama ya da bağış yoluyla ele geçirilmesi de küçük arazililiğin aleyhine bir durum yaratıyordu. 10. yüzyıl boyunca imparatorlar bu gelişmeyi durdurabilmek için mücadele etmişti.⁵⁷

9. yüzyılda başlayan ve özellikle 10. yüzyılda hızlanan gelişmeler sonucu askerlik ve vergi hizmetlerini sağlayan küçük köylülerin arazileri büyük toprak sahipleri tarafından ele geçirildi. 11. yüzyıla gelindiğinde mülklerini kaybetmemiş küçük köylüler hâlâ mevcuttu ama bir çoğu büyük toprak sahiplerinin

⁵⁶ *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s.214.

⁵⁷ *Kudretliler-fakirler* arasındaki mücadeleden daha önce bahsedildiği için burada tekrarlanmamaktadır. Bkz. Askeri Örgütlenme bölümü.

arazilerinde çalışır ve yarı özgür hale gelmişlerdi. 11. yüzyıl ortalarında bu gelişmeyle birlikte küçük köylülüğün durumunda da bazı değişiklikler oldu. Yeni oluşturulan *pronoia* sistemiyle birlikte belirli bir arazi parçası, "üzerindeki köylüler ile birlikte" yüksek bir devlet görevlisi ya da bir komutana ödül olarak hayatı boyunca tahsis ediliyordu. Arazi üzerindeki köylüler (*paroikoi*) daha önceki dönemlerde devlete ödedikleri vergilerini şimdi *pronoia* sahibine ödüyordu. Böylece 11. yüzyıldan sonra *pronoia* kurumu ile birlikte kırsal alanlarda nüfusça baskın sosyal sınıf *paroikler* oldu.

Devlete ve imparatorluk ailesine ait araziler üzerinde çalışan *paroikler* (*demosiakoi paroikoi*) ile büyük toprak sahiplerinin arazileri üzerinde çalışanlar arasında sınıf bakımından bir fark yoktu. Ancak devlet gözünde vergilerini devlete ödeyen devlet *paroikleri* ve *pronoia* sahiplerine ödeyenler arasında bir fark vardı. İlk grup mülklerine kalıtsal haklarla sahipken, ikinci grubun işlediği arazide kalıtsal hakları yoktu.⁵⁸ Devlet arazisi üzerindeki bir köylü, bu arazinin tahsisi sonucu sivil ya da dinî bir büyük toprak sahibinin hizmetine girebiliyordu.

Hukuki yönden *paroikler* özgür köylülerden farklıydı. *Paroikler* kendilerine ait olmayan bir araziye işlerken, özgür köylüler -eğer bir büyük toprak sahibinin eline düşmemişlerse- kendilerine ait araziye işliyordu. Bazı durumlarda rahipler de *paroik* statüsünde olabiliyordu. *Paroiklerin* işlediği arazi onların miras bırakılabilir ama kendilerine ait olmayan mülkleri idi. Büyük toprak sahibi istediği zaman onları arazisinden çıkarabilirdi ama arazisinde tutmak işgücü sağlamak bakımından önemliydi. *Paroik*, toprak sahibine kira ödemek ve kendisine emredilen hizmetleri yapmak zorundaydı. İlke olarak tamamen

⁵⁸ The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s.229; Angold, 1975, s.134.

toprak sahibine bağılıydı, toprağı terkedemezdi; pratikte ise kişisel özgürlüğünü koruyordu.⁵⁹ Ancak *pronoia* sahipleri zaman içinde kendi mülkleri üzerindeki *paroik*leri yargılama hakkını da elde etti.

Toprak sahibine karşı malî yükümlülüğü oldukça bir *paroikin* onu terketmesi mümkün değildi; terkederse toprak sahibi geri dönmesini talep edebiliyordu. Üstelik bir *pronoia* arazi- si üzerinde çalıştıkları sürece, devlet arazisi üzerinde çalışıyor olsalardı yapmaları gereken bazı yükümlülüklerden de kurtuluyorlardı. Ancak yine de köylülerin toprak sahiplerini terketmeleri alışılmış bir durumdu. Bir *paroikin* kendi toprak sahibinin izniyle bir diğer toprak sahibinden toprak kiralaması ya da kendi toprak sahibine olan malî yükümlülüklerini yerine getirdiği takdirde en yakın yerleşim biriminde artizanal bir faaliyette çalışması da mümkündü. Ancak *paroik* genellikle ait olduğu mülk üzerinde çalıştırılıyordu.⁶⁰ 11. yüzyıldan sonra Bizans İmparatorluğu'nun kırsal alanlarında *paroik*ler en büyük nüfus grubunu oluşturur hale geldi. 13. yüzyılda İznik İmparatorluğu döneminde de kırsal alanlarda özellikle kilise mülkleri üzerinde çalışan *paroik*ler yaygındı.⁶¹

Köylülük homojen bir grup oluşturmuyor, servet ve toprak mülkiyeti bakımından büyük farklılıklar görülebiliyordu. Bu farklılıkların bir göstergesi olarak 13. yüzyılda köylü sınıfı malî ve idari amaçlar için, sahip oldukları arazi miktarı ve büyükbaş hayvan sayısına göre dört gruba ayrıldı: *zeugaratoi*, *voidatoi*, *aktemones* ve *aporoi*. İlk iki grubun sahip olduğu toprak miktarı bir ya da iki öküz ile işlenebilecek büyüklükteydi. *Zeugaratoi*

⁵⁹ *Paroikler (orada yaşayanlar)* kişisel olarak değil malî ve ekonomik yönden toprağı bağılıydı. *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s.230.

⁶⁰ *ibid.*, s.226-30.

⁶¹ Angold, 1975, s.121-134.

terimi bir çift, *voidotoi* ise tek öküze sahip olan köylüleri ifade ediyordu. Diğer iki grup ise herhangi bir büyükbaş hayvana ya da düzenli toprak mülkiyetine sahip değildi. Bunlar daha çok tarımsal işgücünü sağlıyor ve *douleutai* (işçiler), *misthioi* (kiralıklar) ya da *misthioi douleutai* (kiralık işçiler) olarak adlandırılıyordu.⁶²

İznik İmparatorluğu döneminde *pronoia* sisteminin yayılmasıyla birlikte, kırsal alanlardaki organizasyonun temel birimi olan küçük köylülerin yerini, büyük toprak sahipleri ve bunların büyük mülkleri aldı. Devlet ile tebası olan köylüler arasında, köylüler üzerinde çeşitli haklara sahip yeni bir ara sınıfın ortaya çıkışı Bizans devletinin *feodalleşmesi* niteliğindedir.⁶³

Bizans İmparatorluğu'nun kırsal alanları için belirtilebilecek bir başka husus, Bizans'ta toprak kıtlığı olmadığı, aksine her zaman atıl arazilerin mevcut bulunduğuudur. Büyük arazileri verimli kullanma konusundaki güçlükler hâlâ antik tekniklerin kullanılmasından kaynaklanıyordu. Bu bakımdan Bizans Batı'nın gerisindeydi. Bizans son günlerine kadar koşum hayvanları için hiç ekonomik olmayan ve modası geçen koşum takımları kullanırken, Batı daha 10. yüzyılda bu konuda yeni ve daha kullanışlı bir metod geliştirdi. Bizans tahta saban kullanmaya devam ederken Avrupa'da demir saban kullanılmaya başlandı. Demir saban ile daha sert topraklar rahat ve derin bir şekilde sürülebiliyordu.⁶⁴ Bu gelişme ile Avrupa'da tarımsal verimlilik artarken Bizans'ta sabit kalmaya devam etti.

Kırsal alanlardaki iktisadi hayat bakımından önemli bir nokta da pazarlar ve panayırlardı. Efes, Trabzon gibi şehirlerin

⁶² ibid., s.138.

⁶³ ibid., s.142. Ancak bu *feodalleşme* eğilimi, Avrupa'nın orta ortaçağlarda oluşturmaya başladığı feodalite tecrübesinden farklıydı ve ondan bağımsız olarak ortaya çıkmıştı.

⁶⁴ Trevor-Roper, 1989, s.114-5.

her yıl kurulan uluslararası nitelikte panayırları yanında, çeşitli bölgelerin "pazar" şehrinde bütün bir yıl boyunca açık kalan küçük panayırlar ve haftalık pazarlar da vardı. Bu küçük panayırlarda büyük ve küçükbaş hayvanlar, yağ, şarap, tahıl, meyve, sebze gibi ürünler köylülerin kendilerinin üretemediği mum, çeşitli ev ve mutfak eşyaları gibi şehir ürünleri karşılığında değiştiriliyor ya da satılıyordu. Kendi çömlek ve tuğla yapımcısına, marangozuna ve demircisine sahip olan büyükçe köyler için ise alışveriş aralığı tarımsal ürünlerle sınırlıydı. Devlet panayırlardan çeşitli pazar vergileri alıyor, bazen bazı bölgelere panayır kurma konusunda ayrıcalıklar veriyordu.⁶⁵

5.3.2. Büyük Arazi Sahipliği

Geç Roma döneminin büyük toprak sahipleri erken Bizans döneminde de kırsal alanlarda hâkim unsur idi. 7. yüzyılda İran ve Arap istilaları sonucu uğranılan toprak kayıpları ve yeni oluşturulan *thema* sisteminin temelde küçük arazili köylülüğe dayanması nedeniyle bir süre için sahneden çekildilerse de varlıklarını sürdürebilen bazı büyük aileler ve *strategos*ların kendi *themalar*ında önemli ölçülerde toprak mülkiyeti biriktirebilmeleri sonucu, Bizans'ta 8. yüzyıl sonlarından itibaren büyük toprak sahipliği kurumu yeniden önem kazanmaya başladı. 9. ve 10. yüzyıllarda Anadolu'nun orta ve doğu bölgelerinde bu tip aileler arasında Fokas, Skleros, Maleinos ve Dukas'lar vardı. Bu aileler birbirleri arasında evlilikler yoluyla yüksek askeri görevlerde tekel oluşturuyordu.⁶⁶ Sivil ve asker kökenli büyük toprak sahiplerinin yanısıra kilise de önemli miktarlarda arazi mülkiyetine sahip olup bu sınıfa dahildi. Bazı kilise görevlileri ara-

⁶⁵ Talbot Rice, 1962, s.186; *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s.96.

⁶⁶ Mango, 1980, s.50.

sında önemli miktarlarda kişisel servet biriktirmiş olanlara rastlanabiliyordu.⁶⁷

Sivil ailelerde arazi mülkiyeti kuşaktan kuşağa aktarılırken, benzer bir durum asker kökenli büyük aileler için de geçerli hale geldi. Bir *strategos* devlete karşı sorumluluklarını yerine getirdiği ve sadakatini koruduğu sürece görevini sürdürüyor, üstelik imparator *strategos*un asker olarak yetiştirilmiş oğlunu bu görev için seçebiliyordu. Böylece bazı aileler devlet için komutan yetiştirme işini üstleniyor ve zaman içinde kendi bölgelerinde önemli toprak mülkiyetine sahip hale geliyordu. Bu durumun devlet için büyük tehlikeler yarattığına, önemli ordu birliklerine sahip *strategos*ların bu birlikler ile başkente yürüyerek taht iddiasında bulunabileceklerine "Askeri Örgütlenme" bölümünde değinilmişti.

9. yüzyıldan itibaren sivil ve asker büyük toprak sahipleri, küçük köylü mülklerini ele geçirmeye başladı. Köylülerden mülklerini satanların yanı sıra, bağışlayanlar ve miras bırakanlar da vardı. Köylüler mirasçıları yoksa mülklerini genelde kilise, manastır ve hayır kuruluşları gibi dinî kurumlara bağışlıyordu. Köylü mülkleri uzun süreli kiralamalar sonucu da kilisenin eline geçebiliyordu. Herhangi bir şekilde boş kalmış ya da terkedilmiş köylü mülkleri ise genellikle büyük toprak sahiplerinin eline geçiyordu. Devlete karşı olan görevlerini yerine getiremeyen ve vergilerini ödeyemeyen köylüler çareyi, mülklerini kiliseye ya da bir büyük toprak sahibine bağışlayarak onun hizmetine girmekte buluyordu. Büyük toprak sahipleri, imparatorun bağışları yoluyla da arazilerini genişletebiliyordu. Başkentteki sarayda bulunan yüksek rütbeli devlet görevlilerinin

⁶⁷ *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s.162, dipnot 15. Siviller arasında da çok zengin olanlara rastlamak mümkündü. Hendy, 1985, s.201-212.

ve imparatorluk ailesi üyelerinin, çeşitli eyaletlerde imparatorlar tarafından tahsis edilmiş geniş arazileri bulunuyordu.

Askerlik hizmeti ve vergi geliri sağlayan küçük arazili köylüleri kaybetmek istemeyen devlet, 10. yüzyıl boyunca büyük toprak sahiplerine karşı çeşitli tedbirler aldı. Ancak eyaletlerde önemli görevlerde bulunan devlet memurlarının aynı zamanda büyük toprak sahibi kişiler olması, bu mücadelede devlet aleyhine bir durum yaratıyordu. Önemli görevlerdeki memurlar ticaret ya da artizanal faaliyetler ile uğraşmak yerine eyaletlerde mülk sahibi olmaya çalışıyordu.⁶⁸ Yerel büyük toprak sahipleri ise devlet görevlisi olmak ve kendilerini güvenceye almak istiyor, bu amaçla eyalette bir devlet görevi üstlenerek ya da bir resmi unvan "satın alarak", sahip olmadıkları sosyal statü ve bağlantıları elde ediyorlardı. Böylece eyaletlerdeki *kudretli* toprak sahibi ile devlet görevlisi genellikle aynı kişi oluyordu. Bu durum küçük arazililiği korumak için 10. yüzyılda alınan tedbirlerin etkisiz kalışını açıklamaktadır. Devletin ekonomik açıdan en güçlü sınıfının çıkarı, merkezi iktidarın emirlerini uygulamamakta ya da sabote etmekte yatıyordu.⁶⁹

Büyük toprak sahipleri baş ve arazi vergilerinin yanı sıra II. Basileios (976-1025) döneminde ortak vergi yükümlülüğüne (*allelengüon*) tabi tutuldu. Vergisini ödeyemeyen *fakir*'in borcu, o yerleşim birimindeki büyük toprak sahibi ya da *kudretliye* yüklendi. Bu durum kısa bir süre için de olsa büyük toprak sahiplerinin servetlerine önemli bir kısıtlama getirdi. Ancak 1028'de büyük toprak sahiplerinin baskısına dayanamayan merkez tarafından yürürlükten kaldırıldı. 11. yüzyıl ortalarında büyük toprak sahipleri kırsal alanlardaki arazi mülkiyetinin çoğuna sahipti. Üstelik arazileri ele geçirilen köylüler de ekono-

⁶⁸ Çünkü Bizans devleti, ticaret ve artizanal faaliyetler konusunda son derece hassastı. Bkz. Loncalar ve Ticarete Müdahale bölümleri.

⁶⁹ *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s.218.

mik açıdan toprak sahibine bağlı hale geliyordu. Bu durum merkezi iktidarın tebası üzerindeki etkisinin azalması demekti. Eyaletlerdeki geniş arazileri ve kendilerine bağlı köylüleriyle birlikte büyük toprak sahipleri batıdaki feodal beyleri andırıyordu.⁷⁰ 11. yüzyıl ortalarından itibaren ortaya çıkan *pronoia* kurumu ise esasen bu durumun yasal hale getirilmesi idi. Bu dönemden yıkılışına kadar Bizans İmparatorluğu'nun kırsal alanlarında hâkim unsur büyük toprak sahipleri oldu.

Pronoia kurumu ile orta ve büyük arazililere dayanan bir savunma sistemi meydana getirildi. Bu sistemde askerlik ya da bir diğer hizmeti yerine getirmeleri karşılığında kişilere, üzerindeki köylüler ile birlikte bir arazi ve bunun geliri ömür boyu için tahsis ediliyordu. *Pronoia* sahibi atlı bir savaşçı olup ayrıca arazinin büyüklüğüne göre değişen sayıda asker sağlamakla yükümlüydü. *Pronoia* sahibi kendisine tahsis edilen arazinin her türlü vergi gelirini topluyor, belirli bir kısmını devlete ödedikten sonra kalanını kendisi alıyordu; kendine kalan miktarı artırmak için köylülerden aldığı vergiyi artırabilirdi. Arazi üzerindeki köylüler devlete olan vergilerini arazi sahibine ödemiş oluyordu. Zaman içinde *pronoia* arazileri miras bırakılabilir hale geldi ve *pronoia* sahibi arazi üzerindeki köylüleri yargılama hakkını da elde etti. Sadece arazinin değil onun üzerindeki köylülerin de kontrolden çıkması devletin en büyük zararıydı. İmparatorluk imtiyaznameleri bir büyük toprak sahibine verilebilecek azami *paroik* sayısını belirliyor ve bunların devlet köylüleri ve asker-köylüler arasından toplanmaması gerektiğini belirtti-

⁷⁰ 13. yüzyılda Anadolu ile ilgili bir Bizans kaynağında Bizanslı bir *pronoia* sahibi kendini *liksios kai kavallarios* (imparatorluk vassali ve şövalyesi) olarak adlandırıyordu. F. Miklosich et J. Müller, "*Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*", Vienna, 1860-90, Vol.4, p. 81'den aktaran Runciman, S. "Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages", *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s.227.

yordu. Merkezi iktidar ile yerel güçler arasındaki mücadele arazi yönünden bitmişse de *paroikler* yönünden hâlâ sürüyordu. Mücadele, vergi ödeyen bir köylü sınıfının yeni araziler kazanmaktan daha önemli bir sorun olduğunu göstermekteydi.⁷¹

Bizans İmparatorluğu'nda üç çeşit büyük arazi mülkiyeti vardı: i) imparatorluk arazisi, ii) asker ya da sivil kökenli büyük ailelerin mülkleri, iii) kilise ve manastır arazileri. İmparatorluk arazisi, imparatorluk ailesi ve devlete ait olan toprakları içeriyordu. İdari amaçlar bakımından devlet arazisi, imparatorluk ailesine ait özel mülkiyetten ayrılmıştı ama imparator bütün devlet kaynakları üzerinde olduğu gibi imparatorluk arazisi üzerinde de sınırsız kontrol yetkisine sahipti. İmparatorluk arazisi imparatorluğun her yanına yayılmış durumdaydı. Bütün kilise ve manastırların yanı sıra, imparatorun beğenisini kazanan ya da devlete çeşitli hizmetler sağlayan kişilere de devlet arazileri *sürekli* olarak tahsis ediliyor, gözden düşen ya da iktidara cephe alan devlet görevlilerinin mülkleri ise müsadere ediliyordu.

Büyük toprak sahibi aileler bütün Bizans eyaletlerinde görülebiliyordu. Belirli bir bölgede önemli toprak mülkiyetine sahip olan bir aile, imparatorun gazabına uğrayıp mülkleri müsadere edilmediği sürece kolay kolay bertaraf edilemiyordu. 10. ve 11. yüzyıllarda merkezi iktidara karşı bazı isyanların arkasında yerel güçlü aileler vardı. Hükümdarlığının ilk yıllarında iki büyük isyanla karşılaşan II. Basileios, hayatını *kudretlilerle* mücadeleye adanmış ve iktidarı Bizans tarihinde yerel toprak sahibi ailelerin servetlerine en büyük darbenin vurulduğu dönem olmuştu. Sivil ya da asker kökenli olsun büyük toprak sahibi aileler tahta da geçebiliyordu. 10. yüzyılda iktidara gelen II. Nikeforos, Kapadokya bölgesinde önemli arazi mülkiyetine sa-

⁷¹ ibid., s.222-231; Ostrogorsky, 1956, s.292.

hip Fokas ailesindendi. 12. yüzyılda iktidarı elinde tutan Komnenos ailesi ise Kastamonu civarında büyük arazilere sahipti.

İmparatorluk arazilerinin miktarı zaman içinde dalgalanmasına rağmen dinî kuruluşlara ait mülkiyet devamlı artıyordu. İmparatorlardan en fakir köylüye kadar herkes dinî kuruluşlara bağışta bulunuyordu. Üstelik devletin kilise mülklerine el koyması ilke olarak yasaktı. Merkezi iktidar bütün orta Bizans dönemi boyunca sivil büyük toprak sahiplerine olduğu kadar dinî kuruluşlara da kısıtlamalar getirmiş ve bazen yeni dinî kuruluşlar kurulmasını ya da mevcut olanlara arazi bağışı yapılmasını bile yasaklamıştı. Ancak bu önlemler kilise mülklerinin miktarını belirli bir süre için donduruyor, uzun dönemde ise etkili olamıyordu. 11. ve 12. yüzyıllarda Komnenos hanedanı üyeleri devlete malî kaynak yaratmak için bazı kilise mülklerini müsadere etti. Ancak bu tedbir de bunların kısa sürede kilise kontrolüne dönüşünü engellemedi. Dinî kuruluşlara ait mülkiyeti denetlemek için bu kuruluşlar, bütün arazi ve mal varlıklarıyla birlikte sivil şahıslara tahsis ediliyordu.⁷² Bu tedbir dinî kuruluşları kontrol etmeye yararken yeni bazı sivil büyük toprak sahiplerinin oluşmasına imkan verdi. Çünkü bu türden bağışları alan kişiler ellerindeki imkanları genellikle kendi çıkarları için kullanıyordu.

5.3.3. Kilise ve Manastır Mülkleri

Kilise ve manastır mülkleri konusu bütün Bizans tarihi boyunca kilise ve devlet arasında mücadele konusu idi. Kilise mülkleri devletin kullanımından çıkmış olan iktisadi kaynaklardı; üstelik

⁷² Bu tahsis (*kharistikia*) ve dinî mülkiyet için bkz. Kilise ve Manastır Mülkleri bölümü.

bu mülklere ve üzerinde çalışanlara bazı ayrıcalıklar da tanındığı için, devlet yönünden önemli iktisadi kayıplar oluşuyordu. Kilise mülklerinin artışına karşı Bizans imparatorları, 8. yüzyıldaki tasvirkıncılık sapkınılığından sonra artan şekilde kısıtlamalar getirmeye çalıştı. Burada sorun yaratan nokta, manastırlara ve özel dinî kuruluşlara ait olan mülkiyetin, resmî devlet kilisesinin mülklerine oranla çok daha hızlı bir büyüme göstermesiydi. Özellikle 10. yüzyıldan sonra *kudretliler-fakirler* sosyal mücadelesinin eşlik ettiği bir manastır hareketi yaygınlaşmıştı. Halk için bazı durumlarda sivil hayatı bırakarak ruhanî hayata katılmak (dinî ya da iktisadi sebeplerle) son derece cazip olabiliyor, böylece kilisenin hiyerarşik sistemi dışındaki dinî mülkiyet artıyordu.

İlk Hıristiyan Doğu Roma imparatoru olan Konstantinos'tan (306-337) başlayarak imparatorlar, zengin aileler ve mirasçısı olmayan kimseler kiliseye önemli miktarda bağışlarda bulunuyordu. Kilisenin gayrimenkulleri arasında bağlar, meyve bahçeleri, ormanlar, dinî yapılar ve dükkânlar mevcuttu. Gayrimenkullere ek olarak para, kıymetli eşyalar, ev ve arazi kiralrı, tarımsal faaliyetlerde kullanılan yarı özgür köylüler ve köleler, pagan tapınaklarına ve sapkınlara ait mallar, halktan kesilen para cezaları, evlenenlerden alınan evlendirme ücreti Kilise'nin diğer gelir kaynakları ve mal varlığını oluşturuyordu.⁷³ İnançlı halkın bağışları ve bıraktıkları mirasların yanı sıra piskoposlar, 11. yüzyılda tanımlanan ve kiliseye ait toprakları işleyenler için zorunlu hale getirilen bir vergiyi de (*kanonikon*) toplama yetkisine sahipti. Köylüler bunu köylerindeki ailelerin sayısına göre kısmen nakit kısmen aynî olarak ödüyordu. Örneğin kilise arazisini işleyen 30 ailelik bir köyden yılda bir altın iki gümüş sikke, 1 keçi, 9 kile buğday, 9 kile arpa, 6 ölçü şarap

⁷³ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s.118-9.

ve 30 bıldırcın *kanonikon* alınıyordu.⁷⁴ Ayrıca rahipler de kendi *kanonikon*ları olarak piskoposa yılda bir altın sikke ödemek zorundaydılar. Manastırlar da bunu ödemek zorundaydı. Ancak patrik tarafından kurulmuş ve doğrudan onun kontrolü altındaysa, manastır gereken meblağı patrikliğe gönderiyordu. Geniş kilise mülkleri her piskoposluk bölgesinde piskopos tarafından atanan bir nevi kâhya (*oikonomos*) ya da o bölgedeki rahipler tarafından idare ediliyordu.⁷⁵

Orta Bizans döneminin *kudretliler-fakirler* çekişmesinde kudretli ya da büyük toprak sahibi olan kişiler arasında yüksek dereceli kilise ve manastır görevlileri de vardı. Bu nedenle küçük arazi mülkiyetinin erimesi, bunların yalnızca sivil değil aynı zamanda dinî mülkiyetin yönetimi altına girmesini de ifade ediyordu. Bazı durumlarda küçük arazili köylüler, devlete karşı olan başta askerlik ve vergi gibi yükümlülüklerini yerine getiremeyeceklerini düşünerek, ya bütün mal varlıklarıyla birlikte bir manastıra katılıyor ya da benzer durumda olan birkaç kişiyle bir araya gelerek bir manastır kuruyor ve keşiş hayatını seçiyordu. Daha 7. yüzyılın sonlarında imparatorluğun kullanılabilir arazisinin önemli bir kısmı kilise ve manastırlara ait hale gelmişti.⁷⁶ Tasvirkırıcı dönem, manastırlara ve rahip ve keşişler sınıfına karşı yürütülen mücadeleler sonucu, manastır hareketinin genişlemesini durdurdu ve manastırlara ait mülkiyetin çoğu müsadere edildi. Ancak bu durum geçici oldu. Özellikle 10. yüzyılda manastırlar yeniden büyük öneme sahip hale geldi.

⁷⁴ *ibid.*, s.121.

⁷⁵ *ibid.*, s.121; Hussey, 1970, s.99.

⁷⁶ Bu oranın, imparatorluğun kullanılabilir arazisinin üçte biri olduğu yönündeki bir görüş için bkz. Charanis, P. (1948), *The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire*, s.54.

10. yüzyıl imparatorlarının küçük arazililiği koruma çabaları oldukça iyi bilinmektedir ve bu çabalar sivil büyük arazilere olduğu kadar kilise ve dinî kuruluşlara da yöneliktir. 935 yılında I. Romanos Lekapenos bağış yoluyla bile olsa, yüksek rütbeli dinî görevlilerin ve büyük toprak sahibi sivillerin küçük köylülerden toprak almasını yasaklamıştı. Bir köylü keşiş olsa ve arazisini bir manastıra bağışlasa bile manastır bunu kabul etmeyecekti.⁷⁷ 947'de ise VII. Konstantinos Porfirogenitos, çocuksuz ve vasiyetname bırakmadan ölen bir kimsenin mirasının tamamının değil ancak üçte birinin dinî amaçlar için kullanılabileceğini bildirdi. 964'te kendisi de samimi bir Hıristiyan olan ve Selanik yakınlarındaki Athos dağında bir manastıra katılmayı bile düşünen imparator II. Nikeforos Fokas, yeni manastırlar kurulmasını ve mevcut olanlara arazi bağışı yapılmasını yasakladı. Ona göre manastırların ve diğer dinî birimlerin sahip olduğu araziler, gayrimenkuller ve evcil hayvanlar bir din adamının günlük hayatını sıradan bir kişininkinden farksız kılıyordu. Oysa tanrının rahiplerden istediği şey gösterişli binalarda oturmak ve geniş mülkler biriktirmek değildi. Bu nedenle özellikle yeni ve büyük manastırların kurulması yasaklandı.⁷⁸ Mevcut manastırlara ise arazi değil nakit para bağışlanmalıydı. Çünkü manastırların idaresindeki topraklar köylülerin elindekiler kadar özenle işlenmiyor ve devlete neredeyse hiç vergi geliri getirmiyordu. Bu tedbirler ile amaçlanan hedef kullanımındaki toprak miktarını arttırmaktı. Sadece vergi değil, devletin savunma hizmetini sağlayan asker-köylüler (*stratiotes*ler) de tehdit altındaydı. Daha sonra II. Basileios tarafından getirilen düzenleme ise dönemin şartlarını çok açık ifade etmekteydi: "...bir çok köyde köylüler arazileri üzerinde küçük kiliseler inşa et-

⁷⁷ Mango, 1980, s.116; Hussey, 1970, s.112; Charanis, 1948, s.55.

⁷⁸ Charanis, 1948, s.56.

mekte ve keşiş haline gelerek hayatlarının geri kalan kısmını bu şekilde geçirmektedir. Köylü ölünce yerel metropolit ya da piskopos bu kiliseyi ele almakta ve onu manastır olarak adlandırmaktadır. Daha sonra bu manastırı kudretlilere hediye olarak tahsis etmekte (*kharistikia*) ve böylece köyleri yok etmektedir. Bu nedenle bu şekilde inşa edilmiş bütün ibadet yerleri köylülere geri dönmelidir; metropolit ve piskoposların istekleri bir kenara bırakılmalıdır. Eğer bu ibadet yerleri bir kimseye tahsis edilmişse, bu kişi araziden çıkarılmalıdır..."⁷⁹

II. Basileios yeni manastırlar kurulmasını yasaklamıyor, mevcut olanların daha büyük birimler haline dönüşmesini engellemeye çalışıyordu. II. Basileios *allelengüon* (ortak vergi yükümlülüğü) olarak bilinen düzenlemeyi dinî kuruluşlara da uyguladı. Vergiyi ödemekten aciz olan kimsenin borcunun o yerleşim birimindeki büyük arazili siviller ya da dinî kuruluşlar tarafından ödenmesi öngörülüyordu. Ayrıca küçük arazili köylülerin devlete karşı olan yükümlülüklerini yerine getiremedikleri durumlarda kilise ya da manastır arazilerinde kiracı olarak çalışmaları ya da ruhanî hayata katılmaları, ruhban sınıfının ve kilise mülkleri üzerinde çalışanların askerlikten muaf olması nedeniyle köylülerin lehine devletin aleyhine bir durum yaratıyordu. 11. yüzyıl başlarında II. Basileios'un ölümünden sonra imparatorlar küçük arazililiği koruma çabalarını bıraktınca sivil büyük toprak sahipleri oldukça güçlendi. Bu durum kilisenin de mülklerini ve sahip olduğu hakları genişletmesi anlamına geliyordu. 1045'te Konstantinos Monomakhos manastırlara, devlet görevlilerinin yargılamalarından muaf olma hakkını verdi; devletin malî görevlileri manastır arazilerine de gireme-

⁷⁹ Zachariae von Lingenthal, *Jus Graeco-Romanum*, 3 (Leipzig, 1857), s. 310'dan aktaran Charanis, 1948, s.63.

yecekti. Manastırlara bağışlanan bu tip vergi ve yargı muafiyetleri Bizans literatüründe *ekskuseia* terimi ile ifade ediliyordu.⁸⁰

İsaakios Komneneos döneminde (1057-1059) devletin malî ihtiyaçlarına kaynak bulabilmek için manastır mülklerine el kondu. Bu politika Aleksios Komnenos (1081-1118) tarafından da tekrarlandı.⁸¹ Aleksios ayrıca kendisini destekleyen arkadaşlarını ve bazı sivil aristokratik unsurları ödüllendirmek için eski bir kurumu (*kharistikia*) yeniden canlandırdı. *Kharistikia*, bir manastırın idaresinin bütün mülkleri ile birlikte, imparator ya da piskoposlar tarafından manastırla doğrudan ilgisi olmayan dinî ya da genellikle sivil bir görevliye tahsis edilmesi idi. Bu, manastırın müsadere edilmesi anlamına gelmiyordu; manastır gene manastır olarak kalıyor ve mülklerini kaybetmiyordu. Uygulama, tahsisin manastırın dinî karakterini bozmaması sayesinde yaygınlaştı. Tahsis genellikle ömür boyu için yapılıyor ve bunu elde eden kişi *kharistikarios* (koruyucu) olarak adlandırılıyordu. *Kharistikarios*, manastır arazilerinin idaresi, manastıra ait binaların bakımının yapılması, manastır üretiminin korunması ve manastırda günlük hayatın sürdürülmesi için gerekli insan topluluğunun sağlanmasından sorumluydu.⁸² *Kharistikia*, 8. yüzyıldaki tasvirkırıcı dönemden önce de Bizans'ta bilinen bir kurumdu. Kilise kanunları kilise ve manastır mülklerine el konulmasını -devlet tarafından bile olsa- yasakladığından manastır mülklerinin kontrolü için geliştirilmiş bir araçtı. Ancak bu amaç için kullanılması 11. yüzyıldan sonra oldu.

11. yüzyıldan sonra yeniden yaygınlaşan *kharistikia* uygulaması başlangıçta manastırların yararına idi ve iktisaden gelişmelerini sağladı. Tahsisler kilise tarafından yapıldığı zaman

⁸⁰ ibid., s.66.

⁸¹ Alexiad-Umar, 5.II, s.153-6.

⁸² Charanis, 1948, s.72; Hussey, 1970, s.112; Angold, 1975, s.53-4.

sonuç manastırlar ve kilise lehine oluyordu. Ancak tahsisler zaman içinde imparatorlar tarafından yapılr hale geldikçe durum kilise mülkleri aleyhine döndü. *Kharistikia* tahsislerini alanlar genelde büyük toprak sahipleriydi; devlet kendisine hizmet edenleri ucuza malettiği bir yöntemle ödüllendiriyor, bir yandan da giderek büyüyen manastır mülklerini sınırlandırmış oluyordu. Tahsisler kötüye kullanıma açık olduğundan ve *kharistikarios*lar otoritelerini sık sık kendi maddi çıkarları yönünde kullandıkları için, din adamları ve kilise tarafından eleştiriliyordu. Öyle ki, bazı manastır kurucuları ne şartla olursa olsun manastırlarının hiç kimseye *kharistikia* olarak verilmemesini kuruluş belgesinde şart koşmaya başladı. Böylece *kharistikia* kurumu 12. yüzyıldan sonra yavaş yavaş gözden kayboldu ve yerini kendi kendini yöneten (*auteksousia*) kuruluşlar aldı.⁸³

12. yüzyılda Komnenos hanedanının manastırlara karşı izlediği politikalar pek dostane değildi. Gerçi Isaakios Komnenos tahttan indirilince ruhanî hayatı seçmiş ve keşiş olarak ölmüş, Aleksios Komnenos bağışladığı bazı ayrıcalık ve muafiyetlerin yanısıra eski saf manastırcılık ideale geri dönülmesi için çalışmıştı. Manuel Komnenos ise kendi kurduğu bir manastıra katılmak istiyordu ve *keşişlerin dostu* olarak bilinir hale gelmişti. Ancak bütün bunlar Komnenosları, devlet yararı için kilise ve manastırlara ait arazi ve kıymetli eşyaları müsadere etmekten alıkoymadı.

13. yüzyılda ise manastırlar konusunda bazı değişiklikler meydana geldi. 1204'te Latinlerin Konstantinopolis'i ele geçirışinden sonraki istikrarsızlık döneminde, Bizans'ın Anadolu topraklarındaki çoğu manastır, manastır kurucusunun ailesi ya

⁸³ Thomas, J. P. (1987), *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, s. 214; Ostrogorsky, 1956, s.330; Hussey, 1970, s.112; Charanis, 1948, s.75-80; Angold, 1975, s.53-4.

da yerel zenginler tarafından oranın daha önce bir imparatorluk manastırı olduğu iddia edilerek yerel piskoposların idaresinden çıkarıldı. Bu nedenle İznik İmparatorluğu döneminin patrikleri manastırlar üzerindeki kilise ve yerel piskoposluk haklarının düzenlenmesi ile ilgilendi. Öte yandan 1204'ten sonra manastır mülklerinin imparator ve büyük toprak sahipleri tarafından muazzam bir şekilde kendilerine tahsis edilmesi sonucu, *kharistikia* kurumu 13. yüzyıl başından itibaren görülmez oldu. Bu durumun ortaya çıkmasında geçici (ömür boyu) olarak yapılan tahsislerin kalıcı hale getirilmesinin etkisi olduğu düşünülebilir. Ancak *kharistikia* kurumunun gözden kaybolması manastır mülkleri üzerindeki sivil kontrolün bütünüyle kalktığı anlamına gelmiyordu. Çünkü, en azından manastır kurucusunun ailesi manastıra bağışlanan arazilerden yararlanmayı sürdürüyordu. Ayrıca bir piskopos, yerel büyük toprak sahibi ailelerin desteğini değerlendirebiliyor ve piskoposluk yönetiminin görevlileri, hatta bazen piskoposun kendisi bu aileler içinden çıkıyordu. *Kharistikia* kurumunun ortadan kalkışıyla kaybeden taraf kilise değil imparator oldu; kilise üzerinde son derece uygun bir hâkimiyet aracını yitirdi. Bunun üzerine *kharistikia* yerine benzeri bir telafi edici mekanizma getirildi: imparator, imparatorluk manastırlarını bir *epitroposun* (muhafız) nezaretine verebiliyordu. Ancak *epitroposun* atanması sadece istisnai hallerde ve çok kısa süreler için yapılıyordu.⁸⁴

1204-1261 döneminde İznik imparatorları manastırların ve mülklerinin gelişimini sınırlamak yerine teşvik etti. Latinlerden bir gün Konstantinopolis'i geri alabilmek için, imparatorluk nüfusu arasında Helen kültürünü canlı tutmak gerekiyordu. Kilise ve manastırlar da düzenli örgütlenmeleriyle Ortodoks Helenleri bir arada tutan mükemmel araçlardı. Bu nedenle 13. yüzyılda

⁸⁴ Angold, 1975, s.52-6; Thomas, 1987, s.218-20.

manastır ve mülklerine karşı bir politika izlemek, en azından psikolojik olarak, çok zorlaşmıştı.

Latinlerin eline geçen Bizans toprakları üzerinde bulunan dinî kuruluşlar için 1219'da bazı düzenlemeler getirildi. Helen ya da Latin, bütün kiliseler ve din görevlileri, aileleri ve hizmetçileriyle birlikte bütün sivil yargılamalardan muaf tutuldu. Yıkılmış ya da sağlam olan bütün manastır ve kiliseler, geçmişte kime ait olduklarına bakılmaksızın Konstantinopolis'teki Latin patrikliğinin yönetimine alındı.⁸⁵

Özel dinî kuruluşlar arasında manastırların yanısıra hastaneler (*nosokomeia*), yaşlı evleri (*gerokomeia*), yetimhaneler (*orfanotrofeia*) ve öğrenci yurtları (*ksenon*) gibi hayır kurumları da bulunuyordu. Bunlar genellikle sivillerce kuruluyor, kurucuların yönetimine tabi ve devlet ve kilise gibi kamu otoritelerinden bağımsız oluyordu. Dinî kuruluşlara özel sahipliğin üç göstergesi vardı: i) bir dinî kuruluşun bir özel şahısça satın alınması ya da satılması; ii) bir dinî kuruluşa bir hayır sahibi (ya da kurucusu) tarafından önemli malî destek sağlanması; iii) özellikle kurucunun ve mirasçılarının kuruluş üzerindeki haklarının düzenlendiği özel kuruluş belgesi. Bu belge özellikle önemliydi, çünkü 11. yüzyıl sonlarına kadar çok az hayır sahibi telafi edici faydalar elde etmeksizin bir manastır ya da hayır kurumu kuruyordu.⁸⁶ Özel dinî kuruluşların Bizans kaynaklarında bağımsız (*autodespotai*) olarak nitelendirilmeleri bunların kendi kendini yöneten kuruluşlar olması anlamına gelmemekte, özel şahısların yönetimi altında olup dinî hiyerarşi tarafından kontrol edilmemeleri anlamına gelmekteydi. Özel şahıslar kendi yönetimleri altındaki dinî kuruluşlarda din görevlilerinin atanması ya da değiştirilmesine karar verebiliyor, boş dinî

⁸⁵ Thomas, 1987, s.246.

⁸⁶ *ibid.*, s.3.

mevkiler için aday önerebiliyordu.⁸⁷ Hayır kurumları da manastırlar gibi *kharistikia* olarak verilebiliyordu. 11. yüzyıl sonlarında neredeyse bütün manastırlar ve hayır kurumları *kharistikarios*ların elindeydi. Bu durum II. Basileios (976-1025) öncesindeki büyük toprak sahibi ailelerin kurduğu dinî kuruluşların mülkiyetlerinin, bu aileler yerine daha ortalama servete ama artan siyasi güce sahip kişilerin eline geçmesi ile ilgiliydi.

Manuel Komnenos (1143-1180) ile son kez bir Bizans imparatoru özel şahıslarca kurulan dinî kuruluşlar hakkındaki politikasını açıkladı. Şehirlerde bulunan ve daha iyi gelir kaynaklarıyla desteklenen dinî kuruluşlar, rahipler için, kırsal alanlarda daha düşük seviyede yaşam koşullarına sahip olanlardan daha çekiciydi. Bu durum kırsal alanlardaki özel dinî kuruluşlar aleyhine bir durum yaratması üzerine Manuel Komnenos sözkonusu kuruluşlara bazı vergi muafiyetleri tanıdı. Ayrıca, özel manastırlarla birlikte imparatorluğa ait dinî kuruluşlardaki dinî görevliler, zorunlu işgücü hizmetlerinden (*demosiake epereia*) ve hayvan vergisi (*zeugologion*) ödemekten muaf tutuldu.⁸⁸

Manastırlara bağışlanan ayrıcalıklar ve manastırların kontrolündeki mülklerin büyük boyutlara ulaşması Bizans toplumunun genel refah düzeyi yönünden olumsuz etki yapıyordu. Ancak vergi muafiyetleri yüzünden devletin uğradığı zarar, küçük arazili özgür köylü mülklerinin zaman içinde yavaş yavaş manastır mülkleri haline dönüşmesiyle dolaylı olarak uğradığı zarardan daha küçüktü.⁸⁹ 10. yüzyıl boyunca alınan tedbirler sadece manastır mülklerinin büyümesini engellemeye değil aynı zamanda küçük arazili köylülüğü korumaya yönelik-

⁸⁷ ibid., s.188, 210.

⁸⁸ ibid., s. 225.

⁸⁹ Charanis, 1948, s. 118.

ti. Kiliseye ait mülkiyetin el konulamaz nitelikte olması din görevlilerini ve keşişleri zengin kişilere dönüştürmüş ve devlet için 12. yüzyılda başvurulduğu gibi destekleyici bir malî kaynak oluşturmuştu. Ancak ne 10. yüzyıl tedbirleri ne de 12. yüzyılda bazı manastır ve kilise mülklerinin hazineye gelir sağlamak için müsadere edilmesi istenilen etkiyi yaratmadı ve manastırlar Bizans İmparatorluğu'nun sonuna kadar önemli miktarlarda arazilere sahip olmayı sürdürdü.

Alınan tedbirlerin etkisiz kalmasında Bizans toplumunun inançlarının da etkisi vardı. Manastırcılık Bizanslıların hararetle bağlı oldukları bir kurumdu. Ruhanî hayat için çekiciliklerinin yanı sıra manastırlar, imparatorlar ve devlet görevlileri için mükemmel birer sığınak oluşturuyordu. Çoğu Bizans imparatoru hayatını bir manastırda tamamlamıştı. Manastırlar kişi ya da aile mezarlığı olarak da hizmet görüyordu. Ortalama bir Bizanslı, hayatının sorunlu dönemlerinde ya da yaşlandığı zaman sığınabileceği, öldüğünde de gömülebileceği kendi manastırını kurmak istiyordu. Bu nedenle Bizanslılar için bir sosyal kurum haline gelen manastırları kanunlar yoluyla da olsa kontrol altına almak neredeyse imkansızdı. Öte yandan müsadere yoluyla kilise ve manastırlardan elde edilen gayrimenkuller ya da kıymetli dinî eşyalar devlet tarafından, gelir sağlamak üzere zengin kişilere satılıyor, ancak bu kişiler öldüğünde mirasçıları yoksa ya da hayır işlemek istiyorlarsa sözkonusu menkul ve gayrimenkulleri gene kilise ve manastırlara bağışlıyorlardı. Böylece dinî kuruluşlara ait mülkiyet zaman içinde azalmaktan çok artma eğilimi gösteriyordu.

6. Devlet-Toplum-Ekonomi Bağlantıları III: Devletin İktisadi Hayata Müdahaleleri

6.1. Giriş

Bizans'ta yönetim mekanizması, özellikle idare merkezi olan başkentte mümkün olan en yüksek merkezi kontrolü sağlama-ya çalışıyor, günlük hayatın çeşitli yönlerine ilişkin düzenlemeler getiriyordu. Bu düzenlemelerin çoğu doğrudan ya da dolaylı bir şekilde iktisadi hayatı kapsıyordu. Belirli malların özel iş yerlerinde üretilmesi ya da ticaretinin yapılması yasaktı; bazı mallar ancak devletin belirlediği fiyattan satılıyordu; tacirler devlet tarafından kontrol edilen loncalara mutlaka üye olmak zorundaydı. Bizans artizanal üretimi ve ticaretinin loncalar ve devlet müdahaleleri aracılığıyla düzenlenmesi, sosyal hayat ve statülerde mevcut düzenin sürdürülmesine yönelikti ki bu, Or-

tadoğu tarihinin birçok devletinde görülen bir özellik olma anlamında bir Ortadoğu geleneği idi.¹

Özellikle başkent in iktisadi hayatı sıkı kurallarla düzenlenmişti. Konstantinopolis, bütün ortaçağlarda Avrupa'nın en kalabalık şehir merkeziydi. Şehir nüfusunun yeterli bir şekilde beslenmesi ve hoşnut tutulması önemli bir siyasi sorundu. Hemen hemen her şeyin başkent merkezli olduğu bir devlette, başkentteki bir kriz devletin krizi demektir. Bizans düşüncesine göre, imparator Konstantinopolis'e hâkim olan kişiydi. Taht iddiası olup da başkenti ele geçiremeyen kişi Bizans devletini ele geçirmiş sayılmıyordu. Öte yandan başkent halkı imparatorun seçimini onaylayan üç gruptan biriydi ve özellikle 11. yüzyılda tacirler ve zanaatkârlar aracılığıyla imparator değişikliklerinde önemli rol oynamıştı. Ayrıca geç Roma döneminde başlayan ve bazıları Bizans'ta da sürdürülen kişilerin babalarının mesleğini izlemek zorunda oluşları, köylüleri üzerinde çalıştıkları toprağa bağlayan *capitatio-iugatio* vergi sistemi, Diokletianus döneminde *Azami Fiyat Emirnamesi* ile başlayan pazardaki fiyatların düzenlenmesi gibi unsurlar, Bizans'ta hükümetin iktisadi hayata müdahale etmesinin önemli veçheleliydi.

Önceki bölümlerde sergilenmiş olan merkeziyetçi Bizans yapısının iktisadi faaliyetler alanındaki etkileri, bu bölümde loncalar ve loncalar aracılığıyla yapılan düzenlemelerle verilmektedir. Ama önce Bizans'ın bütün ortaçağlar dünyasında geçerli kalan üstün altın parası ve para sisteminden bahsetmek yararlı olacaktır. Para sistemi merkeze, pazardaki fiyatları kontrol etmek yoluyla iktisadi hayata müdahale imkanı sağlamaktaydı.

¹ Lopez, 1945, s.18-9.

6.2. Kıymetli Metal ve Para Meseleleri

Bizans devleti erken ve orta ortaçağlar boyunca siyasi istikrarı ile birlikte üstün ve başarılı bir para sistemi sürdürmeyi başardı. Para sisteminin temeli altındı. Hem para sistemini sürdürmek hem de değerli mallar ve silah üretmek için gerekli olan altın, gümüş, bakır, demir ve kurşun gibi madenler yönünden Anadolu, tek başına bütün imparatorluğun talebini karşılayacak kaynağa sahip değildi.

6.2.1. Kıymetli Metaller

Bir devletin belirli bir dönemde mevcut kıymetli metal stoğu dışında gereksindiği miktar iki yolla karşılanabilir: içerde üretim ve dışardan edinme. Dışardan edinmenin de iki şekli vardır: savaş ve ticaret fazlası. Bizans İmparatorluğu, içerde üretimi ancak destekleyici kaynak olarak kullanıyordu. Kıymetli metal edinmede kullandığı asıl yol mal ticareti fazlası idi; ayrıca yerli ve yabancı tacirlerin yurt dışına kıymetli metal çıkarmaları ya da satmaları yasaklanmıştı. Balkanlar ve Anadolu'daki sınırlarını etkili bir şekilde koruyamadığı dönemlerde Bizans mevcut stokta bir azalma ile karşılaşılıyordu. Anadolu'da 8. yüzyıldaki Arap ve 11. yüzyıldaki Türk akınları bu duruma örnek oluşturmaktadır.

7. yüzyıla kadar olan dönemde ticaretten, altın madenlerine sahip eyalet ve bölgelerden (Mısır ve Afrika'dan) ve imparatorluk içindeki kaynaklardan elde edilen altın akışı sonucu Bizans İmparatorluğu altın sıkıntısı çekmedi. Mısır, Suriye gibi eyaletler Avrupa ile yapılan ticaret sonucu (ipek, baharat, değerli taşlar ihracı ile) imparatorluğun en zengin bölgeleri haline gelmişti ve Bizans'a önemli miktarda altın akışı sağlıyordu. 7. yüzyılda Arap akınları sonucu Bizans, altın elde edilen bu böl-

geler ile bağlantısını kaybetmesine rağmen, altın para birimi 11. yüzyıl ortalarına kadar değerini ve güvenilirliğini yitirmeden devam etti. Bu durum muhtemelen Bizans'ın lehine çalışan bir ticaret üçgeninden kaynaklanıyordu; batı Avrupa Müslüman doğuya, İspanya ve Rusya yoluyla mal ihraç ederek altın elde ediyor ve bu altını Bizans'tan ipek gibi lüks mallar satın almakta kullanıyordu.²

İçeride üretim bir diğer kıymetli metal edinme yoluydu ancak Bizans kaynakları maden yatakları ve madencilik faaliyetleri konusunda son derece sessizdir. Bu sessizlik için i) Arap istilalarının Bizans İmparatorluğu'nu kıymetli maden kaynaklarının bulunduğu topraklardan ayırdığı, dolayısıyla Bizans önemli maden kaynaklarına ulaşamadığı için bunların kaynaklarda yer almadığı; ii) Bizans kaynaklarının sıradan ve yaygın olan bir konuya yer ayırmayı gereksiz bulduğu şeklinde iki açıklama getirilmektedir.³ Anadolu ve komşu bazı bölgelerde çıkarılan madenler Bizans kıymetli metal stoğu için destekleyici kaynak idi. Öte yandan imparatorluk içindeki kıymetli metal stoğuna kilise ve manastırların mal varlıkları da dahildi. İmparatorluk malî yönden sıkışık olduğu zamanlarda -ilke olarak yasak olmasına rağmen- kilise ve manastır hazinelerini kullanabiliyordu. 8. yüzyılda tasvirkırıcı dönem ve 12. yüzyılda Komnenos hanedanı dönemi bu uygulamanın belirgin örneklerine sahne olmuştu.

6.2.2. Bizans Para Sistemi

Roma İmparatorluğu'nun 3. yüzyıldaki ekonomik bunalımının ardından imparator Konstantinos (306-337) yeni ve oldukça

² Vryonis, 1962, s.1; *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol. II, s.138-9.

³ Vryonis, 1962, s.17.

sağlam bir para sistemi yaratmayı başardı. Yeni para birimi *solidus* yaklaşık 4.40 gram ağırlığında bir altın sikke idi ve dünyada o anda tedavülde olan bütün altın paralardan daha ağırdı.⁴ Ayrıca 2.24 gram ağırlığında ve (gümüşün altına göre değeri 1/12 oranında düşünülduğünden) *solidus*'un 1/12'si değerinde gümüş *seliqua* çıkarıldı. Altın *solidus* ya da Bizans *nomisma*sı (12. yüzyıldan itibaren *hüperpüron*) büyük bir devamlılığa sahip oldu. Yaklaşık altı yüz yıl boyunca değerini hiç yitirmeden tedavülde kaldı. 11. yüzyıldaki değer kayıplarından sonra bile, 13. yüzyılda İtalyan şehir cumhuriyetlerinin paralarının ortaya çıkışına kadar uluslararası ticarete en güvenilir ve aranan para birimi idi. Ortaçağlar dünyası için *nomisma* en üst düzeyde bir para birimiydi. Bir altın parçası olmaktan çok bir sembol ve güveni ifade ediyordu.⁵

Bizans para teorisi, bir altın paranın değerinin külçe olarak içerdiği maden miktarına eşdeğer olduğu varsayımına dayanıyordu.⁶ *Nomisma* oluşturulduğundan altı yüz yıl sonra bile aynı ağırlık ve saflığa sahipti. Yani metal içeriği ve değeri arasında bir fark yoktu.⁷ Ülkenin maden kaynakları, uluslararası ticaret ve vassal devletlerden alınan haraçların yanısıra Bizans'ın 11. yüzyıla kadar denk bir bütçeye sahip bulunması, devletin ilke olarak bütün mülkiyete sahip olması (devlet görevlileri ve halkın mallarının müsadere edilebilmesi, kilise ve manastır hazinelerine el konulabilmesi), gerektiğinde imparatorluk atölyelerinde üretilen kıymetli kumaşların ve zaman zaman bazı unvanla-

⁴ Lopez, R. S. (1978), *Byzantium and the World Around It: Economic and Institutional Relations* içinde "The Dollar of the Middle Ages", s.212.

⁵ *Nomisma* 1 poundun (libre) 1/72'si ağırlıktaydı. Dolayısıyla Bizans poundu 316,80 gram olarak geç Roma döneminin 327,45 gramlık poundundan daha hafifti. Hendy, 1969, s.5.

⁶ *ibid.*, s.7.

⁷ Lopez, R. S. "The Dollar of the Middle Ages", s.216.

rın/devlet görevlerinin satılması ve olağanüstü vergiler gibi unsurlar, sikke darbı ve uzun süren para istikrarı için gerekli kıymetli metal stoğunu sağlıyordu. Bizans devleti dolaşımdaki altın miktarını düzenleyerek fiyatları kontrol etmenin mümkün olduğunu biliyordu. Sikke darbının devlet tekelinde olması bu kontrolü kolaylaştırıyordu. Arap istilalarından sonra dolaşımdaki miktarın sıkı şekilde kontrolü ile Bizans parası değerini korudu. Devlet, görevlileri ve sıkı kontrolleri aracılığıyla ülke dışına altın ve gümüş çıkışını engellemeye çalışıyor, bu da *nomisma*'nın uzun süren istikrarına katkıda bulunuyordu.⁸

Konstantinos'un (306-337) oluşturduğu para sistemindeki gümüş ve bronz paralar başlangıçta değişkendi. 500 yılı civarında imparator Anastasius (491-518) *nomismayı* 12 gümüş *miliaresia* ve *miliaresionu* da 12 bakır *follese* bölerek sistemi yerleştirdi. Bu bölünme gümüş ve altın paralar arasındaki sabit bir orana göre yapılmıştı: gümüşün *libresinin* 5 *nomisma* değerinde olduğu düşünülüyordu. Bu oranlar geç ortaçağlara kadar değiştirilme ihtiyacı duyulmaksızın sürdü.⁹ 6-11. yüzyıllar arasındaki Bizans para sisteminde paralar arasındaki ilişkiler şöyleydi: 1 altın *nomisma* = 12 gümüş *miliaresion*; 1 altın *nomisma* = 288 bakır *follese*; 1 gümüş *miliaresion* = 24 *follese*. *Nomisma* teorik olarak 24 ayar saflıkta idi ve gerçekte de neredeyse bu saflığa sahipti. Bu saflık ve 4,40 gramlık standart ağırlık 11. yüzyıl ortalarına, IV. Mikhael (1034-1041) dönemine kadar sürdü. Daha önce II. Nikeforos Fokas (963-969) döneminde *nomismanın* yanısıra yaklaşık 4 gram ağırlığında daha hafif bir altın para (*tetarteron*) çıkarılmıştı.¹⁰ Ancak bu, sistemdeki ilk bozulma eğilimi gibi görünse de esas bozulma değildi.

⁸ ibid., s.231-3; *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s. 138.

⁹ *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s. 163.

¹⁰ Hendy, 1985, s.508.

11. yüzyıl başlarında güçlü bir siyasi yapıya ve sağlam bir hazineye sahip olan Bizans, bu yüzyıl içinde ani değişikliklere ve istikrarsız bir yönetime maruz kaldı. Dışarıda aynı anda çeşitli düşmanlarla karşılaştı: batıda Normanlar, kuzeyde Peçenekler, doğuda Oğuz Türkleri. İçeride ise hazine sivil yönetim kadrolarının idaresinde hızla boşaldı. Ordu mevcudu azaltıldı ve küçük köylü mülkleri büyük ölçüde büyük toprak sahiplerinin eline geçti. Bu şartlar altında para sistemindeki ilk bozulma IV. Mikhael (1034-1041) döneminde oldu. Bu imparatorun çıkardığı paralar 24-19.5 ayar saflık arasında değişiyordu. 11. yüzyılın diğer imparatorlarından IX. Konstantinos Monomakhos (1042-1055) 24-18 ayar; Theodora (1055-1056), VI. Mikhael (1056-1057), Isaakios Komnenos (1057-1059) ve X. Konstantinos Dukas (1059-1067) ise ortalama 18 ayar saflıkta altın para çıkarmayı sürdürdü. IV. Romanos Diogenes (1067-1071) 18-16 ayar; VII. Mikhael Dukas (1071-1078) 16-9 ayar; III. Nikeforos Botaneiates (1078-1081) ise ortalama 8 ayar saflıkta altın paralar çıkardı.¹¹ Böylece *nomisma* 11. yüzyılda 1034-1081 yılları arasında 24 ayar saflıktan 8 ayara kadar düştü. Sadece 1070-1081 yılları arasında ise *nomisma* saflığının yaklaşık 10 ayarını (% 50'sini) kaybetti. *Tetarteron* olarak adlandırılan daha hafif altın para da benzer şekilde değer kaybına uğradı. *Nomismanın* değer kaybına karşılık 4.40 gramlık ağırlığı devam ediyordu.¹²

11. yüzyıl ortalarına kadar *nomismanın* metal içeriği ve değeri arasında bir fark yoktu. Fakat paranın değeri düşmeye baş-

¹¹ Altın sikke darbında mutlaka alaşım maddeler kullanıldığından 24 ayar saflıkta altın para örneğine rastlamak imkansız gibidir. Ancak darp tekniklerinin izin verdiği ölçüde Bizans'ta bu alaşım oranının çok düşük olduğu ve 24-22 ayar saflıkta altın paralar bulunduğu anlaşılmaktadır. *ibid.*, s.508-9.

¹² *idem.*, 1969, s.6.

ladıktan sonra fiyatlar metal içeriğindeki değişmelere göre değişmeye ve çok sonraları Gresham Kanunu olarak adlandırılacak olan iktisadi ilkeye göre, kötü (değeri daha çok düşmüş olan) para, iyi (değeri daha az düşmüş olan) parayı dolaşımdan çıkarmaya başladı. Öte yandan fiyatların resmi kontrol nedeniyle yapışkan olması, aynı ismi taşıyan çeşitli paraların her birinin maden ayarını saptamanın pratik imkansızlığı ve iyi parayı elinde tutup dolaşıma sokmayanların cezalandırılması gibi unsurlar nominal fiyatların yükselmesini yavaşlatıyor ve değeri az ya da çok düşmüş çoğu para cinsini dolaşımda tutuyordu.¹³

Ancak paranın giderek hızlanan değer kaybı sonucu dolaşımdaki her para cinsi nominal değil cari değerine göre işlem görmeye başladı. Buna başta devlet neden oluyordu. Çünkü devlet, harcamalarını yaparken değeri düşürülmüş yeni paraları kullanıyor, vergilerin ise daha yüksek değerde olan eski paralar ile ödenmesini istiyordu. 11. ve 12. yüzyıllarda bu durum geçerliliğini korudu. Bu davranışın fiyatlara yansımalarıyla birlikte enflasyon çok hızlı hale geldi ve halk yavaş yavaş her tür paraya olan güvenini kaybetti. Halk artık ödemelerin yabancı para birimleriyle ya da aynî olarak yapılmasını istiyordu.¹⁴ Bu şartlar altında imparatorluğun malî yapısı ve ticareti yavaş yavaş çöküşe geçti. Ancak Bizans parasına olan güven hemen sarsılmadı. Komnenosların bir dereceye kadar para sistemini yenilemeleri sonucu 12. ve 13. yüzyıllarda da Bizans altını uluslararası ticarete en güvenilir para birimi olarak kaldı. Çünkü Bizans altınının yerini alacak bir para birimi oluşturmaya henüz hiç bir devletin gücü yoktu. Bu durum 13. yüzyılda Cenova, Floransa ve diğer batı şehirlerinin kendi paralarını çıkarmalarına ve 13. yüzyıldan sonra bu para birimlerinin uluslararası ticarete yavaş yavaş üstün hale gelmesine kadar sürdü.

¹³ Lopez, "The Dollar of the Middle Ages", s.216.

¹⁴ ibid., s.216.

11. yüzyıl sonlarında (1081) tahta geçen I. Aleksios Komnenos, büyük ölçüde değeri düşürülmüş bir altın para, az kullanıma sahip ve değeri düşürülmüş bir gümüş para ve bakır içeriği azaltılan bir bakır paradan oluşan bir sistem devraldı. 1092'de ise tamamen yeni bir temel üzerine bir para sistemi oluşturularak sikke darbında saf metallerden çok çeşitli alaşımların kullanılması yoluna gidildi. Yeni sistem dört temel parayı içeriyordu: 20.5 ayar saflıkta standart bir altın para (*hüperpüron*); 5-6 ayar saflıkta bir altın-gümüş alaşımı bir para (*trakhü*); % 6-7 oranında gümüş içeriğine sahip bir bakır-gümüş para (*trakhü*) ve bir bakır para (*tetarteron*).¹⁵ Yeni sistemde paralar arasındaki eşitlikler şöyleydi: 1 altın-gümüş *trakhü* = 1/3 *hüperpüron*, 1 gümüş-bakır *trakhü* = 1/48 *hüperpüron*, 1 bakır *tetarteron* = 1/288 *hüperpüron*. Buna göre Bizans parası artık eski sistemdeki değerinin ancak 2/3'üne sahipti.¹⁶

12. yüzyıl boyunca yeni Bizans altını *hüperpüron* 21-19 ayar saflıkta kaldı. Bu durum 11. yüzyılda değerini kaybetmeden önceki durumuna yakın bir değer kazanışını ve önemli bir gelişmeyi ifade ediyordu. 12. yüzyıl ve 13. yüzyıl başları belirli ölçüde bir yeniden değer kazanma dönemi oldu. 13. yüzyıl başlarında Bizans altını nominal değerinin % 90'ına sahipti.¹⁷

13. yüzyılda İznik İmparatorluğu döneminde de Aleksios'un oluşturduğu para sistemi yürürlükte kaldı. Ancak *hüperpüron*un altın içeriği 12. yüzyıla göre düştü. III. Ioannes Vatatzes (1222-1254) döneminde 16 ayar saflıkta olan *hüperpüron*, VIII. Mikhael (1259-1282) döneminde 15 ayar saflık-

¹⁵ Hendy, s.514.

¹⁶ Hendy, 1989 içinde "Byzantium, 1081-1204: An Economic Reappraisal", s.38. 12. yüzyılda Aleksios Komnenos döneminde Bizans ile Antakya'daki Haçlı devleti arasında yapılan bir anlaşmada, Bizans'ın yapacağı ödemelerin Aleksios zamanında çıkarılan yeni paralarla değil, seleflerinden VII. Mikhael (1071-1078) zamanında çıkarılan paralarla yapılması şartı konmuştu. Talbot Rice, 1962, s.145.

¹⁷ Ostrogorsky, 1956, s.430.

taydı. Böylece *hüperpiiron*un cari değeri nominal değerinin 2/3'ü kadardı. 13. yüzyıl sonlarında II. Andronikos (1282-1328) ile birlikte 14-12 ayara kadar düştü¹⁸ ve Aleksios'un yarattığı sistem çözülmeye başladı. 13. yüzyıl ortalarından itibaren *hüperpiiron* uluslararası alanda üstünlüğü İtalyan şehir devletlerinin paralarına kaptırdı ve bir daha geri alamadı. Bizans, İtalyan şehirleriyle ticari rekabete dayanacak durumda değildi. Üstelik bağışlanan geniş ayrıcalıklar ve değişen ticaret yolları devletin gelir kaybını artırıyordu.

6.2.3. Faiz Hadleri

Faiz, batı Avrupa'nın ortaçağlar ahlak anlayışına aykırı bir kurum olmakla birlikte çağdaşı Bizans'ta faizi yasaklayan kanunlar çok nadirdi. I. Nikeforos (802-811) tebası için faiz ile para alıp vermeyi yasaklayarak faiz alma hakkını sadece devlete vermişti. Ancak bu yasak ahlaki kaygılardan çok, para ticaretini devlet tekeline vermek ve borçlanmalara alışılmamış yükseklikte bir faiz haddi uygulayarak devlete gelir sağlamakla ilişkiliydi.

Bizans para sisteminde faizle borç alma-verme bütün devirlerde çok yaygındı. Iustinianos hukukuna göre yüksek mevkideki kişilere % 4, tacirlere % 8, diğer bütün şahıslara ise % 6 faiz haddi ile parasal işlem yapma izni verilmişti. Devlet de sadece % 6 faiz ile borç verebilirdi. Orta Bizans dönemindeki parasal güvenlik ve para bolluğu faiz oranlarının karşılaştırmalı olarak düşük bir düzeyde kalmasına yardımcı oldu. Ancak buna rağmen pek çok küçük toprak sahibi, bu düşük oranlı faizleri ödeyemiyor ve topraklarını *kudretlilere* satmak zorunda kalabiliyordu. Zaman içinde resmi faiz haddi yükseldi ve 11. yüz-

¹⁸ Hendy, 1985, s.526; *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part I, s.342.

yılda az önceki gruplar için sırasıyla % 5,5, % 8,33 ve % 11,71 oldu. Buna göre 1 *libre* (72 *nomisma*) altın için faiz olarak gruplar sırasıyla 4, 6, 8 *nomisma* talep ediyordu.¹⁹

6.3. Loncalar

Konstantinopolis ve diğer şehirlerdeki tacirler, esnaf, zanaat-kârlar ve faaliyetleri loncalar aracılığıyla düzenlenmişti. Bizans şehirlerindeki lonca düzenlemeleri ancak çok sınırlı bilgiler aracılığı ile bilinmekte, bu nedenle başkentteki loncalara ilişkin bilgilerin ve düzenlemelerin diğer şehirlerde hangi düzeyde geçerli olduğu net bir şekilde bilinmemektedir. Loncalar ile ilgili tek temel Bizans kaynağı olan 10. yüzyıla ait *Eparkhikon Biblion* (*Eparkhos'un Kitabı*), sadece başkent loncalarına ilişkin bilgiler vermektedir. Bu kaynak, daha önce yürürlükte olan düzenlemelerin derlenmesiyle oluşturulmuş ve imparatorluğun sonuna kadar yürürlükte kalmıştır.

Bizans İmparatorluğu'nda kişinin mesleğine olan bağlantısı, geç Roma döneminde işgücü kıtlığı nedeniyle yapılan düzenlemelerde olduğu gibi, babasının mesleğini sürdürmek zorunda olması yönünde değildi. Loncaya üyelik irsi olmayıp bazı şartlara ve yeteneğin ispatına bağlıydı. Bu durum devlet kontrolünün güçlenmesini sağladı. Kişilerin tek tek mesleklerine bağlı kalmaları durumunun zaman içinde gevşemesine rağmen, mesleklerin devlet kontrolündeki loncalara bağlanması daha sıkı bir takip imkanı sağlıyordu. Loncaların faaliyetleri *eparkhos* ve emrindeki memurlar tarafından en ince ayrıntısına kadar kontrol ediliyordu. Özellikle başkentte yiyecek maddesi ihtiyacının karşılanmasıyla ilgili loncalar yakın denetim altın-

¹⁹ Ostrogorsky, 1956, s.168 ve dipnot 3; Lopez, 'The Dollar of the Middle Ages', s.220; *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s.156.

daydı. Devlet, satışa çıkarılacak malların miktarını, alış ve satış fiyatlarını, böylece her bir ticaret grubunun elde edebileceği kâr haddini belirliyor, başkente eyalet ve yabancı ülkelere yapılacak ithalatı teşvik ediyor, şehirden dış ülkelere yapılacak ihracatı mümkün olduğunca sınırlıyordu.²⁰ Bizans loncaları, batı Avrupa'daki loncalar gibi üyelerinin karşılıklı çıkarlarını ve üretimlerini korumaktan çok, devlet ve tüketici halk yararına iktisadi hayatın kontrol altında tutulmasına yarıyordu.²¹

Eparkhikon Biblion özel olarak belirlenmiş on dokuz lonca ile devlet ve başkent halkı, yani tüketiciler arasındaki ilişkileri düzenliyordu. Bu loncalar (*somateia*) arasında noterler (*tabularioi*), kuyumcular (*argüopratai*), tefeciler/bankerler (*trapezitai*), ipek elbise tacirleri (*vestiopratai*), Suriye ipeği tacirleri (*prandiopratai*), ham ipek tacirleri (*metaksopratai*), ipek iplikçileri (*katartarioi*), ipek dokuyucuları (*serikarioi*), keten tacirleri (*othoniopratai*), parfüm tacirleri (*mürepsoi*), mum imalatçıları (*kerularioi*), sabun imalatçıları (*saponapratai*), bakkallar (*saldamarioi*), deri kesicileri (*lorotomoi*), kasaplar (*makellarioi*), domuz eti tacirleri (*khoiremporoi*), balık satıcıları (*ikhthüopratai*), fırıncılar (*artopoioi*) ve hancılar-meyhaneciler (*kapeloi*) bulunuyordu.²² "Marangozlar, sıvacılar, taşçılar, çilingirler, boyacılar ve benzerleri" ise her türlü üstleniciler/müteahhitler (*ergolaboi*)

²⁰ İç piyasada bir mal sıkıntısı oluşmamasını sağlamaya yönelik bu ithalat ve ihracat tedbirleri, önemli bir politik güç olan başkent ahalisinin halinden memnun tutulmasını sağlamaya yönelikti. Aynı mesele Osmanlı İmparatorluğu döneminde de geçerliydi ve klasik dönem Osmanlı iktisadi dünya görüşünü şekillendiren ilkelerden biri olan *iaşe* (provizyonizm) ilkesi, ithalatı özendirici ihracatı caydırıcı tedbirlere dayanıyordu. Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2000), s.45-48.

²¹ Talbot-Rice, T., 1967, s. 122.

²² Vryonis, 1963, s.297.

başlığı altında düzenlenmişti.²³ Bunlardan başka çeşitli Bizans kaynaklarından elde edilen bilgilere göre mimarlar, doktorlar, veterinerler, heykeltıraşlar, duvarcılar, doğramacılar, çömlekçiler, cam işçileri, gümüş ve bakır ustaları, oduncular, ip imalatçıları, demirciler, ayakkabı tamircileri ve balmumu tacirleri loncaları da vardı.²⁴

Kişiler tek bir meslek ya da ticaret alanı ile uğraşmak zorundaydı. Aynı anda iki ayrı ticaret alanı ile ilgilenmek isteyenler, bunlar birbiri ile ilişkili alanlar da olsa, cezalandırılıyordu. Loncaların iç organizasyonu, faaliyetleri, pazar yerleri, fiyatlar ve kazançları, ithalat ve ihracatları sürekli ve yakın devlet kontrolündeydi. Devlet, loncaların çoğuna başkentte belirli bölgeler tahsis etmişti. Aynı ticaret kolunun başkentteki bütün üyeleri kendilerine ait faaliyet bölgesinde bulunuyordu.²⁵ Tacir ve zanaatkârlar ham maddeleri burada satın alıyor, işleyip bitirdikleri ürünleri gene bu bölgede satıyorlardı. Kasaplar ve balık satıcıları özel pazar yerlerine sahipti. Bakkallar ve fırıncılar ise kamu yararı nedeniyle şehrin her tarafına yayılmış durumdaydı. Her ticaret kolunun şehrin belirli bir bölgesinde yoğunlaşması *eparkhos* ve diğer yetkili memurların kontrollerini kolaylaştırıyordu. Loncaların kullandığı bütün ölçü ve tartı aletleri *eparkhosun* mührünü taşıyor ve periyodik olarak kontrol ediliyordu. Kontrolü yapan memurlar *boullotai* (*mühürlerin denetleyicileri*) olarak adlandırılıyordu.²⁶ Lonca içindeki işçi-işveren tar-

²³ Demirkent, 2005, s.163, dipnot 17; Barker, 1982, s.128.

²⁴ Vryonis, 1963, s.301, 313.

²⁵ Bu düzenlemenin, haklarında bugüne Bizans döneminden bilgi ulaşmayan Anadolu'daki merkezler için de geçerli olduğu düşünülebilir. Öyle ki izi bugün dahi şehirlerimizin eski merkezlerinde bakırcılar, demirciler, yemenciler, kasaplar, kuyumcular gibi iş kollarının üyelerinin aynı sokakta ya da yakın bir alanda bir arada bulunuşlarından takip edilebilir.

²⁶ Hendy, 1985, s.334.

tışmaları ve alıcı-satıcı arasındaki anlaşmazlıklar *eparkhos* tarafından çözümleniyordu. Pazar günleri ve önemli bayram günlerinde çalışılması yasaktı. Loncalara bağlı olarak çalışan işçilerin çalışma saatleri ve ücretleri de devletçe belirleniyordu.²⁷

Her loncanın *eparkhos* tarafından seçilen bir başkanı (*primikerios*) vardı. Lonca üyeleri bu seçime karşı çıkarak itirazlarını bildirirlerse, *eparkhos* seçimini değiştirmek zorunda kalabiliyordu. Başkanlar, loncaya yeni üye kabul etme ve loncaya ilişkin yönetim ve yargı yetkilerini kullanma konularında, *eparkhosun* yakın nezareti altında olmak üzere bazı haklara sahipti. Loncaya yeni katılacak bir kişi hakkında, mevcut üyelerin ve lonca başkanının oyları ile karar veriliyor, yeni üye belirli bir katılım ücreti ödüyordu. Lonca başkanı görevini daha fazla sürdüremeyeceği zaman emekli oluyor ve bir tür emekli maaşı alıyordu. Ölen bir üyenin gömülmesi ve cenaze masraflarının karşılanması loncanın göreviydi. Cenaze törenlerine katılmayan üyelere para cezası veriliyordu. Lonca kurallarına karşı gelmenin cezaları arasında ise kırbaçlama, saç ve sakalın traş edilmesi ve mülkiyetin müsaderesi vardı.²⁸

Loncalara, yabancı elçileri etkilemek amacıyla sadece sarayda bulunan ve özel olarak üretilen eşyalar ve mobilyalar yaptırılıyor, ipekli kumaşlar ürettiriliyordu. Lonca başkanları ve üyeleri yabancı elçiler için yapılan saray törenlerinde bulunuyorlardı. Başkent dışında bulunan imparatoru, dönüşünde karşılama törenlerine *eparkhos* ile birlikte bütün loncalar da katılıyordu. Loncalar, kuşatma zamanlarında başkentte silah ve cephane taşınmasına yardım etmek, şehir duvarlarının bakım

²⁷ *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s. 158-9; Runciman, 1975, s.175-6.

²⁸ Vryonis, 1963, s.298; *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s.155.

ve onarımını sağlamak gibi bazı askeri görevler ve savunma hizmetleri yerine getiriyordu.²⁹ Ayrıca sabun imalatçılarının saray elbiselerini yıkamak, gemiciler loncasının yıllık aynî vergileri başkente taşımak olmak üzere çeşitli loncaların belirli bazı görevleri vardı. Gemi sahipleri de ihtiyaç halinde gemilerini devlet hizmetine vermekle yükümlüydü.³⁰

Loncalar devlet izni ile belirli bir ticaret dalında tekel oluşturdüğundan, lonca üyeleri bazen önemli miktarlarda servete sahip olabiliyordu. İmparator I. Nikeforos (802-811) yaklaşık 31,5 kg.'lık (7200 *nomisma*) bir altın servetine sahip olan bir mum imalatçısının servetinin 31 kilosunu (7100 *nomisma*) müsadere etmişti.³¹ Bu servet, imparatorluğun en yüksek maaşlı *strategosunun* yıllık gelirinin (2880 *nomisma*) bile çok üstündeydi. Ancak, bu tip örnekler görülmekle birlikte lonca sistemi devletin yakın nezareti ve izin verdiği kâr marjları nedeniyle genellikle (en azından teorik olarak) kişilerin büyük servetler biriktirmesine imkan vermiyordu. Loncalar 11. yüzyılda başkent siyasetinde oldukça etkili hale gelmişti. İmparator değişikliklerinde rol oynuyor, hatta devlet yönetiminde bile yer alıyordu. İmparatorlar ve devlet görevlileri arasında zanaatkâr kökenli ailelerden gelenler bulunuyordu.³²

Başkentte kamu (halk) loncaları ve imparatorluk loncaları ayırımı vardı. Kamu loncaları *eparkhosun* kontrolü altındayken,

²⁹ Vryonis, 1963, s.295-302.

³⁰ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s. 69; Runciman, 1975, s.176.

³¹ Vryonis, 1963, s.296.

³² 11. yüzyıl imparatorlarından V. Mikhael (1041-1042), babasının mesleği *gemi ziftleyiciliği* olduğu için, bu mesleği ifade eden *kalafates* (kalafatçı) lakabı ile anılıyordu. Runciman, 1975, s.50. Benzer şekilde 11. yüzyılın ünlü Konstantinopolis patriği I. Mikhael'in (1043-1058) lakabı, *mum imalatçısı* bir aileden geldiği için *kerullariosdu*. Vryonis, 1963, s.296-7.

imparatorluk atölyelerinin zanaatkârlarından oluşan imparatorluk loncaları ayrı bir devlet görevlisinin kontrolündeydi. İmparatorluk atölyeleri *basilika ergodosia*, kamu loncalarının atölyeleri *ergasteria* olarak adlandırılıyordu.³³ İmparatorluk loncaları içinde ipek üreticilerinin özel bir yeri vardı. Saraydaki imparatorluk atölyelerinde en kaliteli ipekli kumaşlar dokunuyor, elbiseler üretiliyor ve boyanıyordu. Bunlar imparatorluk ailesi tarafından kullanılıyor ve yabancı ülke hükümdarlarına hediye olarak gönderiliyordu. Ayrıca yüksek devlet görevlilerine de maaşlarının bir parçası olarak ipekli elbiseler dağıtılıyordu. 10. yüzyıl kaynaklarında bahsedilen imparatorluk loncalarından üçü (elbiseciler-terziler, eflatun-boyacıları ve altın-nakışçıları), geç Roma döneminin üç devlet loncasının devamı niteliğindedir.³⁴

Başkentteki kamu loncaları arasında ise, ham ipek tacirleri, ipek iplikçileri, elbise imalatçıları, kumaş boyayıcıları, ithal edilen ipek ürünler tacirleri ve yurt içi ipek elbise tacirleri vardı. Birinci kalite ipekli ve diğer kıymetli kumaşlar sarayın kullanımına ait olduğu için, kamu loncaları ancak ikinci kalitede kıymetli kumaş ve ipekli üretip satabiliyor ve Bizans dış ticareti içinde önemli bir paya sahip bulunuyorlardı. Yabancı tacirlerin Bizans topraklarında satın aldığı ipeklilerin ikinci kalitede olmasına dikkat ediliyor ve bu görevi kamu loncaları yerine getiriyordu. Kamu loncaları hazineye aynî vergi olarak kıymetli kumaştan elbiseler veriyordu. Bu loncaların üyeleri devlet adına çalışan kişiler olmayıp bağımsız tacir ve zanaatkarlardı. İmparatorluk loncalarında kişiler babalarının mesleğini izlerken kamu loncalarına katılmak isteyen kişi aranan bazı nitelikleri sağlamak zorundaydı.³⁵

³³ Vryonis, 1963, s.300.

³⁴ Lopez, 1945, s.4.

³⁵ ibid., s.8-9.

İmparatorluk ve kamu loncaları dışında, ipek ticareti ve üretimi ile uğraşan ve loncalara üye olmayan “yetki verilmiş” kişiler de (*arkhontikoi*) vardı.³⁶ Bunlar genelde soylu sınıf üyele-riydi. Bu kişiler ve bir sonraki alt bölümde bahsedileceği gibi erken dönemde *kommerkiarioslar*, devletten aldıkları özel izin ve yetkiler ile devlet yararına ticaret yapıyorlardı. Dış ülkelerden “belirli” bir kaliteden daha düşük ya da “belirli” bir fiyatın üstüne çıkarak mal almaları yasaktı. İmparatorluk adına ithal ettikleri bu malları imparatorluk topraklarında “önceden belirlenen” ve ancak küçük bir kazanca imkân veren bir fiyattan satabiliyorlardı.³⁷

6.4. Devlet Kontrolü

Bizans İmparatorluğu’nda, bazı ticaret ve üretim kolları devlet tekeline, bazıları da devletin *görevlendirdiği* kişilerin denetimindeydi. Lonca üyeleri de devletin iktisadi faaliyetler ve ticarete müdahalelerinde, devlet adına bazı görevlerin yerine getirilmesinin aracı olarak kullanılıyordu.

Bizans’ın 6. yüzyıldan itibaren gurur kaynağı olan ipekli kumaş üretimi bir devlet tekeliydi. İmparatorluğun ana ipek atölyeleri sarayın içindeydi. Bu atölyeler kâr saikiyle çalışan birer ticarethane niteliğinde değildi. Aksine en iyi Bizans ipek ürünlerinin piyasaya çıkarılması yasaktı. İpekli ve eflatun renkli kumaşlar otorite sembolü olduğu için herkesin kullanımına sunulamazdı; eflatun renkli kumaşlar sadece imparatorluk ailesinin kullanımına aitti.³⁸ İyi kalite ipekli kumaşlar ise sadece ya-

³⁶ ibid., s.15.

³⁷ Runciman, 1975, s.175; Oikonomides, 1986, s.34-9. Bu grup *yönetilmiş ticaret* kategorisini gündeme getirmektedir. Bkz. Polanyi, K., “Kurumlaşmış Süreç Olarak Ekonomi”, (Çev: Y. S. Tezel) Ankara, 1989.

³⁸ Bu nedenle aile dışından birinin üzerinde eflatun renkli bir giysi görülecek olursa o kişi taht iddiası addediliyordu.

bancı hükümdarlara hediye ve devletin üst düzey görevlilerine maaşlarının bir parçası olarak veriliyordu. Bizans önde gelen bir ipek kozası üreticisi olmasına rağmen ham ipek ithal ettiği de bilinmektedir. Özellikle erken dönemde ihtiyaç duyulan ipek için ithalatı, devlet adına hareket eden görevliler (*kommerkiarioi*) yürütüyordu. Bunlar devletin yabancı tacirlerden ipek satın almaya yetkili kıldığı tek gruptu; yabancı tacirler devletin "belirlediği" fiyattan daha yüksek bir fiyat isterse ipeği almıyorlardı. *Kommerkarioslar* satın aldıkları ipeği, hem devlet hem de kendileri için kâr elde edecek şekilde ipek işleyicilerine satıyordu.³⁹

Kamu loncalarına daha düşük kalitede ipekli kumaş üretimi ve ticareti için izin veriliyordu. Devlet tekelinin bozulmaması için bu loncalar özel kontrole tabiydi ve ipekli kumaş üretim aşamalarında her bir loncanın faaliyet alanı belirlenmişti. *Eparikhikon Biblion*'da bahsedilen on dokuz loncadan beşi ipek tacirlerine aitti. İthal edilen ya da ülke içi üretimle elde edilen ham ipek, başkent pazarlarında satılıyor ve ham ipek tacirleri ipeği "birlikte" satın alıyorlardı: her tacir oluşturulan bir fona para koyuyor ve satın alınan ipek verdikleri para ile orantılı olarak paylaşıyordu. Ham ipek tacirlerinin ham ipeği şehir dışında almaları ve bunu Yahudi tacirlere satmaları yasaktı.⁴⁰ Diğer loncalar da, üyeleri için gerekli ham maddeyi bir bütün olarak satın alıyor ve üyeleri arasında paylaşıyordu.⁴¹

Satın alınan ham ipek, ipek dokuyucuları, kumaş boyayıcıları ve elbise tacirlerine satılıyordu. Bir ipekli kumaş boyayıcısı aldığı ham ipeği işleyip ürün haline getirdikten sonra satabiliyor, ancak aynı anda iki ayrı faaliyet ile uğraşmak yasak oldu-

³⁹ Oikonomides, 1986, s.33-5; *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s.152.

⁴⁰ Mango, 1980, s.56.

⁴¹ Runciman, 1975, s.175.

ğundan ipek tacirleri loncasına üye olamıyordu. Ham ipek tacirleri ya da ipekli ürünler satanlar, yabancıların ve yetkili olmayan kişilerin ihracat amacıyla belirli bir müktertardan fazla ve devletin izin verdiğinden daha iyi cins ipekli kumaş almamalarına dikkat ederek devlet adına bir kontrol sağlıyorlardı.⁴² İpek üretimi gibi silah üretimi de devlet tekelindeydi. İmparatorluk atölyelerinde üretilen silahların pazarlarda satılması yasaktı. Devlet bunları kâr etmek için değil ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için ürettiyordu.⁴³

İpek üretimi ve ticaretine özel bir önem verilmesinin yanı sıra diğer ticaret dalları için de devlet müdahaleleri söz konusuydu. Altın işleyicileri, tefeciler/bankerler ve külçe tacirleri olarak da adlandırılan kuyumcular, yabancıların ihraç amacıyla altın ve kıymetli metal almamalarını kontrol etmekle, yani yabancılara devletin belirlediği bir miktardan ya da süs eşyası olarak alınanlardan başka altın ve kıymetli metal satmamakla yükümlüydü. Kendileri de hangi amaçla olursa olsun bir seferde bir *libreden* (316,8 gr.) fazla altın satın alamıyordu.⁴⁴ Bankerler için devlet, borç verilecek para miktarına göre istenebilecek faiz haddini belirlemişti. Buna göre bir *libre* altın için altı *nomisma* (% 8,33) faiz istenebilirdi.⁴⁵

Kasaplar ve domuz kasapları iki ayrı lonca oluşturuyordu. Kasaplar hayvan satıcılarının başkente ya da başkente yakın bölgelere gelmesini beklemek yerine, eti daha ucuza alabilmek için Anadolu'da Sakarya nehrinin doğusuna kadar gidebiliyor-

⁴² *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s.155. Bizans'ta ipek üretimi ve ticareti için bkz. Lopez, 1945 ve Oikonomides, 1986.

⁴³ *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s.153. Devlet, bazı şehir ve kasabalarda da kiraladığı zanaatkârlar aracılığıyla silah imalatı yapıyordu. Bkz. Artizanal Üretim bölümü.

⁴⁴ *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s.156.

⁴⁵ Ostrogorsky, 1956, s.168 ve dipnot 3.

du. Domuz kasaplarının ise şehir dışına çıkararak sürü sahiplerinden hayvan almaları yasaktı; hayvanları başkentin belirli bir bölgesinde satın almak zorundaydılar. Bütün kasaplar başkentin kendileri için tahsis edilmiş olan bölgesinde satış yapmak zorundaydı.⁴⁶ Başkente kendi imkânlarıyla gelen hayvan satıcıları da bunları ancak belirli bir yerde ve belirli bir fiyattan satabiliyor, hayvan başına vergi ödüyorlardı.⁴⁷ Kümes hayvanları, çanak-çömlek, çivi, şişe gibi malların yanısıra tuzlanmış balık, peynir, bal, yağ, zeytinyağı ve çeşitli sebzeler gibi temel ihtiyaç maddelerini satmak zorunda olan bakkallar şehrin belirli bir bölgesinde toplanmak zorunda değildi; şehrin her tarafında dükkan açabilirlerdi. Bakkalların *nomisma* başına iki *miliaresia* (% 16,66) kâr etmelerine izin veriliyordu.⁴⁸ Balık satıcıları sadece iskelelerde balıkçılardan alım yapabiliyor, şehir dışından ucuz balık getiremiyordu; balık avlamaları ve tuzlanmış balık satmaları yasaktı.⁴⁹ Fırıncılar şehir halkı için çok gerekli olduklarından kendilerine ait hayvanlarla birlikte kamu hizmetlerinden muaftı. Tahıl alma ve saklama yetkileri vardı. Fırıncıların yangın riskini azaltmak için taştan ve güvenli yerlerde yapılması öngörülüyordu.⁵⁰ Hancılar ve meyhaneciler yetkili tek şarap tacirleriydi. Bunlar lokanta hizmeti de verdiği için çeşitli yiyecek maddeleri satabiliyordu. Akşam saat sekizden sonra bütün ışıklarını söndürmek zorundaydılar. Noterler loncasındaki her noter ise kazancının 1/12'sini katibine maaş olarak ödemek zorundaydı.⁵¹

⁴⁶ *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s.157; Mango, 1980, s.56.

⁴⁷ *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s.157.

⁴⁸ *ibid.*, s.157; Hussey, 1970, s.127.

⁴⁹ Hussey, 1970, s.127; Mango, 1980, s.56.

⁵⁰ Hussey, 1970, s.127; *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s.157.

⁵¹ *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s.156-7.

Bir işi üstlenerek bir sözleşme yapan ve ücretin bir kısmını almış olan zanaatkârların (doğramacılar, taşçılar, sıvacılar, çilingirler, boyacılar), işi tamamlamadıkça bırakmaları ve başka bir iş almaları yasaktı.⁵² Loncalar on *nomismayı* aşan bütün alımlarını *eparkhosa* bildirmek zorundaydı. Her lonca için belirli bir pazar yerinin olmasının yanısıra, kontrollerin kolaylaştırılması için alım-satım işlemleri belirli günlerde yapılıyordu.⁵³

Yabancı tacirler başkente belirli bir kapıdan girip çıkabiliyor ve şehirde gruplara ayrılarak yanlarında birer devlet görevlisi ile dolaşabiliyordu.⁵⁴ Bu düzenlemenin amacı casusluk faaliyetlerinin önlenmesiydi. Yabancı tacirlerin başkentte üç aydan fazla kalmaları ve hükümetçe belirlenen bazı malları satın almaları yasaktı. Sadece devlete ait *mitata* denen hanlarda kalabiliyor ve kira ödüyorlardı. Çeşitli İtalyan şehirlerine ayrıcalıklar tanınıncaya kadar bütün Bizans tacirleri gibi % 10 oranında gümrük vergisine tabiydiler. Yabancı tacirler, ülkeleri ile Bizans arasında bir anlaşma varsa, savaş zamanlarında Bizans'a yardım ediyordu.

Bizans'ta ülke içindeki üreticileri korumak için sabun ithalatı yasaklanmıştı. Özel izinler dışında dört grup malın da ihracatı yasaktı: i) kıymetli kumaşlardan yapılan tören giysileri ve ham ipek, ii) yurt içi üretim için gerekli çeşitli ham maddeler, iii) tuzlanmış balık, iv) altın. Ayrıca eflatun renkli kumaşların başkentten çıkarılması da yasaktı.⁵⁵

⁵² Barker, s.128.

⁵³ *ibid.*, s.156; Mango, 1980, s.55.

⁵⁴ Mango, 1980, s.55.

⁵⁵ Baynes, N. and Moss, H. eds., (1961), *Byzantium: An Introduction to East Roman Civilisation*, s. 66; Mango, 1980, s. 56.

6.5. Vergiler

Bizanslıların yaşama maliyetinin, çağdaşı herhangi bir ülke ile karşılaştırıldığında çok daha ağır olan vergilemeler nedeniyle, yüksek olduğu belirtilmektedir.⁵⁶ Devlet çok çeşitli alanlardan vergi geliri elde etmesine rağmen, her zaman için en önemli vergi kaynağı tarımsal alanlar ve bunları işleyen küçük köylülük-tü. Önceki iki alt bölümde görüldüğü gibi ticaret ve artizanal üretimin sıkı şekilde düzenlenmesi ve kişilere ancak belirli kazanç imkânları bırakılması sonucu, Bizans İmparatorluğu'nun taşıyıcı gücünü tarımsal alanlardan elde edilen gelirler oluştuyordu. Orta Bizans döneminde devletin temel vergi ödeyici grubu olan küçük arazili özgür köylülerin büyük toprak sahiplerince ele geçirilmesinin önlenmesi konusundaki ısrarlı çabalar bu nedene dayanıyordu. Ancak merkezi idare temelde tarımsal alanlara dayanmakla birlikte, kırsal nüfusun iktisadi gücü sadece temel vergi yükümlülükleriyle bile kolayca sarsılabilecek düzeydeydi. Öte yandan tarımsal üretim şartlarını iyileştirecek (demir saban gibi) düzenlemelere Avrupa'da geçilmiş olduğu halde Bizans'ta buna benzer gelişmelere rastlanmaması, tarımsal verimliliğin sabit ve bu alandan elde edilecek vergilerin düşük kalmasına yol açıyordu. Devlet, kaybını telafi etmek için vergi oranını yükseltiyor, ama bunu ödeyemeyecek insan sayısı giderek arttığından, sonuçta devlet için yeni kayıplar oluşuyordu.⁵⁷

⁵⁶ *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s. 165. Temel vergileri ödedikten sonra halkın elinde bir iktisadi fazla kalmıyordu. Bu nedenle 13. yüzyılda Selçuklu yönetimi, 14. yüzyıl başlarında da Bitinya'da olduğu gibi Osmanlı yönetimi, daha az vergi yükümlülüğü vaad ettikleri/getirdikleri için Bizans köylülerince tercih edilebiliyordu. Runciman, 1975, s.100. Bu ekonomik ögenin, Osmanlı Beyliği'nin yükselişinde önemli rol oynadığı düşünülebilir.

⁵⁷ Kişilerin durumunu iyileştirecek herhangi bir gelişmenin ortaya çıkmasında devlet organizasyonunun rolü önemlidir. Bizans gibi merkeziy-

Bizans kaynaklarında bahsedilen vergileri dolaylı ve dolaysız olarak sınıflandırmak mümkündür. Dolaysız vergiler dörde ayrılıyordu. i) Arazi vergisi: Bu, bir yanda bulunduğu bölge, değeri ve üzerinde yetiştirilen ürüne bağlı olarak topraktan alınan vergi ve diğer yanda toprağın işlenmesi için kullanılan hayvanların sayısı ve yetiştirilen ürüne göre değişen bir vergiden oluşuyordu. Verginin kökeninde *capitatio-iugatio* sisteminde topraktan alınan vergi (*iugatio*) vardı. Bu sistemden vazgeçilerek arazi ve baş vergilerinin ayrılmasından sonra, orta Bizans döneminde arazi vergisi belirli bir yerleşim birimi esas alınarak toplanmaya başlandı. Buna göre her köy bir malî bölge oluşturuyor ve köye ait vergi borcunun tamamından köy halkı ortak olarak sorumlu oluyordu (*allelengüon*). Bu sistem hazine için, söz konusu köyden sağlanacak olan geliri garantilemiş oluyordu. ii) Otlaklardan ve koşum hayvanları dışında kalan hayvanlardan alınan vergi. iii) Baş vergisi: *Capitatio-iugatio* sisteminin kalkışından sonra baş vergisi (*capitatio*), bir ailede kaç kişi yaşadığı saptanarak alınan bir ocak vergisi (*kapnikon*) haline geldi. Hristiyan olmayanların ve yabancıların baş vergisi ise *kefaletion* olarak adlandırılıyordu. iv) Daha çok şehir halkını ilgilendiren ticaret izin belgesi almak için ödenen vergi ve gayrimenkul vergisi. Ayrıca miras vergisi ve bulunan hazine (gö mü) vergisi de dolaysız vergiler arasındaydı.⁵⁸

etçi devletler bu tip gelişmeleri teşvik edici ortamlar sunmuyordu. Kişinin eskisinden daha fazla üretmesi, bu *fazla* üretimden de eskisi ile aynı oranda vergi alınacağını, yani eline geçen miktarın artacağını bilmesi ile mümkündür. Bu, devletin keyfi bir müdahale ile bu fazlaya el koymayacağını ima eden kurumların ya da hakların varlığını gerektirmektedir. Bu konuda, batı ve kuzey Avrupa'nın ortaçağlardan itibaren görülen iktisadi gelişmesinde kişilerin *mülkiyet haklarının* önemli rol oynadığı hakkında bkz. North, D.C. and Thomas, R.P. (1973), *The Rise of the Western World*.

⁵⁸ Baynes-Moss (eds.), 1961, s.80-4.

Dolaylı vergiler arasında köprü ve yollardan geçiş ücretleri; ithalat ve ihracattan alınan % 10 oranındaki gümrük vergisi; pazar ve liman vergileri; üretim, satış ve tüketim vergileri; çeşitli devlet izinleri için gerekli vergiler ve kayıt ücretleri vardı.⁵⁹ Zaman zaman, en önemlisi şehir duvarlarının bakımı olan çeşitli nedenlerle olağanüstü vergiler de toplanıyordu.⁶⁰ Bunlar dışında, özellikle kırsal nüfus aynî vergiler ve işgücü sağlamak suretiyle de devlet için gelir yaratıyordu. Kale, yol, köprü, gemi yapımı ve askeri malzeme ve yiyecek taşımacılığı gibi işler genellikle köylülere yaptırılıyordu.⁶¹

Vergi toplama mekanizması orta Bizans döneminde oldukça etkin şekilde işledi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki mültezimleri andıran *vergi müteahhitleri* önemli devlet görevlileriydi ve rüşvet almalarının engellenmesi için sıkı bir nezaret altında tutuluyorlardı. 10. yüzyıldan sonra vergi iltizamı sistemi yaygınlaştı ve devlet görevlisi olan vergi müteahhitlerinin sayısı azaltıldı. Böylece görevin kötüye kullanılması ihtimali arttı. Merkez, bazı bölgelerin vergisini iltizama vermek suretiyle buraları elden çıkardı. Bu sistemde devlet az ya da çok belirli bir geliri garantiliyordu çünkü vergi müteahhitleri devlete verecekleri belirli bir meblağı vergi yoluyla toplamayı taahhüt ediyordu. İdari kadrolarda sivil soyluların hâkim olduğu 11. yüzyılda imparator X. Konstantinos Dukas (1059-1067) memuriyetlerin para ile satılması usulünü getirdi. Artık sadece vergi toplama görevi değil en yüksek düzeyde maliyenin kontrolü hakkı da satın alınabilir hale gelmişti.⁶² Vergi müteahhitleri, vergi toplama hakkına sahip oldukları bölgelerde istedikleri gibi hareket edip

⁵⁹ *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s.165.

⁶⁰ Runciman, 1975, s.99.

⁶¹ Baynes-Moss (eds.), 1961, s.84.

⁶² Ostrogorsky, 1956, s.302.

kendi çıkarlarını düşündükleri için halktan gereğinden çok vergi toplanabiliyordu. 12. yüzyılda vergi müteahhitlerinin vergileri normalin iki katı olarak tahsil etmeleri artık alışılmış bir durumdu⁶³; halkın vergi yükü artmasına rağmen bu vergilerin bir kısmı hazineye değil özel şahısların cebine gidiyordu. Devlet için dezavantajlı olan bu durum *pronoia* sistemi ile birlikte iyice yayıldı. *Pronoia* sahipleri ve vergi müteahhitleri, devlet teşkilatını örnek alarak kendilerine bağlı olarak çalışan özel görevliler istihdam ediyordu.⁶⁴ Vergi iltizamı dışında belirli mallara ait gümrük gelirleri bazen imparatorluk görevlilerine, bazen de imparatorun takdirini kazanmış kişilere kiraya veriliyordu.⁶⁵

Vergi gelirleri yanısıra devlet üç kaynaktan daha gelir sağlıyordu.⁶⁶ i) *Artizanal mülkiyet*, ordunun ihtiyaçları için üretilen silahları ve yüksek rütbeli görevlilere maaşlarının bir parçası olarak verilen ipekli kumaşlar gibi lüks malları içeriyordu. İmparatorluk atölyelerinin ürettiği bu mallar, bu üretim olmasa ordu, donanma, saray ve idari kadro için gerekli olan çok sayıda mal satın alınmak zorunda kalınacağından, devlete dolaylı olarak gelir sağlıyordu. ii) *Tarımsal mülkiyet* içinde her türlü tasarruf hakkı imparatora ait olan geniş ülke toprakları vardı. Bu topraklar, imparatorun akrabaları ve yüksek rütbeli devlet görevlilerine, kilise, manastır ya da hayır kurumlarına va asker arazisi olarak köylülere tahsis ediliyor, ya da yabancı ülkelerden getirilen nüfus gruplarının iskanında kullanılıyordu. İmparator istediği zaman özel kişilere ait olan mülkleri müsadere edebildiğinden, bunlar da devlete ait tarımsal mülkiyete katılıyordu. iii) *Şehirlerdeki mülkiyet* aracılığıyla elde edilen gelirler

⁶³ ibid., s.328. İltizam usulünün istismara açık oluşu 17. ve 18. yüzyıl Osmanlı malî tarihinde de izlenebilmektedir.

⁶⁴ ibid., s.292.

⁶⁵ *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.2, s.165.

⁶⁶ Baynes-Moss (eds.), 1961, s.81-2.

ise, panayır ve pazarlardan alınan tüketim vergisi, gümrük vergisi ve kervansaray ve hanlardan alınan vergi idi. Başkentte ve diğer şehirlerde yabancı tacirler devlete ait hanlarda kalıyor ve kira ödüyorlardı. Ayrıca bütün maden ve taş ocakları ile tuzlar ve gelirleri de devlete aitti.

7.

Sonuç

Buraya kadar olan anlatımdan sonra sonuç yerine geçebilecek üç hususu vurgulamak mümkündür.

i) Bizans İmparatorluğu antik Helen ve Roma geleneğinden de izler taşımasına rağmen, yapısında *ortadoğulu* bir devlete özgü kurumlar bulundurmaktadır. Bizans İmparatorluğu, devamı niteliğinde olduğu Roma İmparatorluğu'nun ve dili ve edebi geçmişi Helence olduğu için antik Helen kültürünün izlerini taşımaktadır; Roma'daki işlevlerini sürdürmese de Bizans'ta da bir senato (*sünkletos*) vardır; Bizans hukuk sistemi Roma hukukunun devamı niteliğindedir; antik Helen düşünürlerinin eserleri Bizans'ta bilinmekte ve okutulmaktadır. Ancak dikkat edilmesi gereken nokta, Helen kültürü ve Roma imparatorluk geleneğinin Helenistik dönemde bir dereceye kadar bir *doğulu-laşmaya* maruz kalarak Bizans'a geçmiş olduğudur. Kalabalık saray kadrosu, harem ve hadımlık kurumları, organ kesme ve kör etme cezaları, eflatun rengin otorite sembolü olarak kullanılması gibi antik Helen ve Roma geleneğinde yer almayan bazı özelliklerin imparatorluk döneminde Roma'da ve daha sonra Bizans'ta görülmesi bu hususu teyid etmekte, bu özellikler

Hakhamaniş Pers İmparatorluğu ile Helenistik Krallıklara, oradan Roma'ya ve Roma aracılığı ile Bizans'a geçmiş görünmektedir.

ii) Bizans İmparatorluğu toplumsal hayatın hemen her yönüne ilişkin düzenlemeler yapan ve özellikle artizanal üretim ve ticareti kontrolünde tutan müdahaleci bir devlet niteliğindedir. Bizans İmparatorluğu'nun sahip olduğu merkeziyetçi ve müdahaleci devlet yapısı özellikle ticaret ve artizanal üretim alanında loncalar aracılığıyla sağlanmaktaydı. Belirli malların imparatorluk atölyeleri dışında üretilmesi ya da ticaretinin yapılması yasaktı. Devlet satılacak malların fiyatlarından miktarlarına, kalitelerinden satış yerlerine, alış-veriş günlerinden çalışma saatlerine ve ücretlere kadar her alana müdahale etmekteydi. Devletin görevlendirmesi ile hareket eden iktisadi ajanların da elde edecekleri kazanç hadleri önceden belirlenmekte ve adeta kimsenin ticaretten "medet ummaması" gerektiği gösterilmekteydi.

Ticaret ve artizanal üretimin teşvik edilmediği bir ortamda devletin yanı sıra sivil, askeri ve dinî grupların tarımsal arazileri tek yatırım aracı ve servet biriktirme kaynağı olarak görmeleri bunların büyük toprak mülkiyetlerine sahip olmalarına yol açtı. Bu gelişme orta Bizans döneminin en önemli ve sonu merkezi hükümetin aleyhine biten *kudretliler-fakirler* arasındaki sosyal mücadelesine neden oldu. Bizans'ta batı Avrupa ortaçağlarındaki gibi bağımsız şehirler *olmaması* olgusunun, ticaretin sıkı denetim altında tutulması ve 11. yüzyıldan itibaren Avrupalı tacirler lehine tanınan ticaret ayrıcalıkları ile birleşmesinin de, tacir sınıfının Bizans toplumsal hayatında ön plana çıkmasını engellediği düşünülebilir.

iii) Bizans İmparatorluğu'nun (ve piyasa öncesi benzeri bütün ekonomilerin) müdahaleleri ve düzenlemelerinin iktisadi hayat üzerindeki etkilerini görebilmek için, piyasa öncesi bir

yapıyı dikkate alan bir analiz gerekmektedir: bugünden bakıldığında *iktisadi olduğu* düşünülen kurumların yanısıra *iktisadi olmadığı* düşünülen kurumlar da dikkate alınmalıdır ki, bunlar genellikle devlet mekanizmasının çeşitli unsurlarıdır. Örneğin Bizans'ta devlet yapısının en önemli öğelerinden biri olan askeri organizasyon, tarımsal hayatın üzerinde kurulu olduğu sosyal ilişkiler ile iç içedir. *Thema* sistemi ve *pronoia* kurumu, askerlik ve bir tarımsal araziye tasarruf hakkının birbirinden ayrılmaz nitelikte olduğunu göstermektedir. Köylü ya da arazi tahsis edilen kişi aynı zamanda devletin askeridir. Bir başka deyişle savaş zamanlarında askerlik görevini yapması için ona arazi tahsis edilmektedir. Böylece kırsal alanlardaki iktisadi hayat (iktisadi olduğu düşünülen) ile askerlik kurumu (iktisadi olmadığı düşünülen) iç içe geçmiş durumdadır. Benzer şekilde devletin sivil idare mekanizması ve hukuk sistemi (iktisadi olmadığı düşünülen), ticaret, artizanal üretim ve vergi meseleleri (iktisadi olduğu düşünülen) ile iç içedir. Bu husus, modern anlamda piyasa öncesi bütün ekonomileri incelerken hatırdan tutulması gereken bir özellik olarak belirlemektedir.

Kaynakça

Günümüz Dillerine Çevrilmiş Birincil Kaynaklar

Abu'l-Farac Tarihi Cilt I-II, (Çev: Ömer Rıza Doğrul), Ankara: T.T.K. Yayını, 1987.

Alexiad (Çev: Bilge Umar), İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1996.

Herodot Tarihi (Çev: Müntekim Ökmen), İstanbul: Remzi Kitabevi, 1983, ikinci baskı.

İbn Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler, (Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu), İstanbul: M.E.B. Yayını, Şark-İslam Klasikleri, 1993.

Mikhail Psellos'un Khronographia'sı, (Çev: Işın Demirkent), Ankara: T.T.K. Yayını, 1992.

Niketas Khoniates Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), (Çev: Fikret Işıltan), Ankara: T.T.K. Yayını, 1995.

Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206), (Çev: Işın Demirkent), İstanbul: Dünya Yayıncılık, 2004.

The Alexiad of Anna Komnena, (trans. E.R.A. Sewter), Penguin Books, 1987.

Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve *Papaz Grigor'un Zeyli* (1136-1162), (Çev: Hrant D. Andreasyan), Ankara: T.T.K. Yayını, 1987.

The Farmers' Law, (trans. E. H. Freshfield), A Provincial Manual of Later Roman Empire, Cambridge: Cambridge University Press, 1931 içinde.

Kitaplar

ANDERSON, Perry (1977), *Passages from Antiquity to Feudalism*, London: NLB, third impression.

ANGOLD, Michael (1975), *A Byzantine Government in Exile*, Oxford University Press.

BARKER, Ernest, *Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüüü*, (Çev: Mete Tunçay) Dost Kitabevi Yayınları, 1982.

BAR-KOCHVA, Bezalel (1976), *The Seleucid Army*, Cambridge University Press.

BAYNES, N. H. and MOSS, H. St. L. B. (1961) eds., *Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization*, Oxford: Clarendon Press.

BROWN, Peter (1989), *The World of Late Antiquity*, London: Thames and Hudson, reprint.

BROWNING, Robert (1980), *The Byzantine Empire*, London: Weidenfeld and Nicholson.

BRYER, Anthony (1988), *Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus 800-1900*, London: Variorum Reprints.

CECIL, R. and WADE, D. (1990) eds., *Cultural Encounters*, London: The Octagon Press.

CORNELL, T.-MATTHEWS, J., *Roma Dünyası*, (Çev: Şadan Karadeniz) İstanbul: İletişim Yayınları, 1988.

DARKOT, Besim (1968), *Türkiye İktisadi Coğrafyası*, İstanbul: İ.Ü.Yayı, dördüncü baskı.

DEMİRKENT, Işın (2005), *Bizans Tarihi Yazıları*, İstanbul: Dünya Yayıncılık.

DIEHL, Charles, *Byzantium: Greatness and Decline*, Rutgers University Press, tenth printing.

- DURANT, Will (1944), *Caesar and Christ*, New York: Simon and Schuster.
- DVORNIK, Francis, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, (Çev: Mehmet Aydın) Ankara: T.T.K Yayını, 1990.
- ELIADE, Mircea (1978), *A History of Religious Ideas Vol.1*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- ELIADE, Mircea, (1984), *A History of Religious Ideas Vol.2*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- EMECEN, Feridun M. (1989), *XVI. Yüzyılda Manisa Kazası*, Ankara: T.T.K Yayını.
- FERGUSON, John (1973), *The Heritage of Helenism*, London: Thames and Hudson.
- FOSS, Clive (1979), *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, Cambridge: Cambridge University Press.
- FRANKFORT, Henri (1978), *Kingship and the Gods*, Chicago and London: The University of Chicago Press, Phoenix Edition.
- GENÇ, Mehmet (2000), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- GRAINGER, John D. (1990), *Seleukos Nikator: Constructing a Hellenistic Kingdom*, London and New York: Routledge.
- HALDON, John F. (1979), *Recruitment and Conscription in the Byzantine Army c.550-950*, Wien: Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften.
- HEARSEY, John E. N. (1963), *City of Constantine 324-1453*, London: John Murray.
- HENDY, Michael F. (1969), *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, Washington, Dumbarton Oaks Studies XII.
- HENDY, Michael F. (1989), *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, Northampton: Variorum Reprints.
- HEYD, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev: E. Z. Karal) Ankara: T.T.K. Yayını, 1975.

- HINNELS, John R. (ed.) (1984), *The Penguin Dictionary of Religions*, Penguin Books.
- HUSSEY, J. M. (1970), *The Byzantine World*, London: Hutchinson & CO., fourth edition.
- KAGAN, Donald (1966), *Problems in Ancient History Volume Two: The Roman World*, New York: The MacMillan Company.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad (1981), *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş.
- KUHRT, A. and SHERWIN-WHITE, S. (1987) eds., *Hellenism in the East*, University of California Press.
- LAIUO, Angeliki E. (1972), *Constantinople and the Latins*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- LAIUO-THOMADAKIS, Angeliki E. (1977), *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton University Press.
- LERNER, R. E., MEACHAM, S. AND McNALL BURNS, E. (1988), eds., *Western Civilizations*, New York and London. W. W. Norton & Company, Eleventh Edition.
- LEWIS, Archibald R. (1951), *Naval Power and Trade in the Mediterranean A.D. 500-1100*, Princeton University Press.
- LEWIS, David M. (1977), *Sparta and Persia*, Leiden: E. J. Brill.
- LOPEZ, Robert S. (1978), *Byzantium and the World Around It: Economic and Institutional Relations*, London: Variorum Reprints.
- MANGO, Cyril (1980), *Byzantium: The Empire of New Rome*, London: Weidenfeld and Nicolson).
- McEVEDY, Colin and JONES, Richard (1978) eds., *Atlas of World Population History*, (Penguin Books).
- MİROĞLU, İsmet (1990), *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası 1520-1566*, Ankara: T.T.K. Yayını.
- NICOL, Donald M., *Bizans'ın Son Yüzyılları 1261-1453*, (Çev: Bilge Umar), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

- NICOL, Donald, M., *Bizans ve Venedik*, (Çev: Gül Çağalı Güven), İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayını, 2000.
- NORTH, Douglass C. and THOMAS, Robert P. (1973), *The Rise of the Western World*, Cambridge: Cambridge University Press.
- OBOLENSKY, Dimitri (1971), *The Byzantine Commonwealth*, London: Weidenfeld and Nicolson.
- OSTROGORSKY, George (1956), *History of the Byzantine State*, trans. Joan Hussey Oxford: Basil Blackwell.
- PIRENNE, H., *Hız Muhammed ve Charlemagne*, (Çev: Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara, 1984.
- RAMSAY, W. M. (1890), *The Historical Geography of Asia Minor*, Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1962, reprint.
- ROSTOVTZEFF, M. (1964), *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Vols. I-II, Oxford: Clarendon Press, reprint.
- RUNCIMAN, S. (1970), *The Last Byzantine Renaissance*, Cambridge: Cambridge University Press.
- RUNCIMAN, S., (1975), *Byzantine Civilization*, Edward Arnold, seventh impression.
- TALBOT-RICE, David (1962), *The Byzantines*, London: Thames and Hudson.
- TALBOT-RICE, Tamara (1967), *Everyday Life in Byzantium*, London: B. T. Batsford, New York: G. P. Putnam's Sons.
- The Cambridge Ancient History Volume IV*, Cambridge: Cambridge University Press, 1974, reprint.
- The Cambridge Ancient History Volume VII*, Cambridge: Cambridge University Press, 1975, reprint.
- The Cambridge Ancient History Volume XII*, Cambridge: Cambridge University Press, 1971, reprint.
- The Cambridge Economic History of Europe Volume II*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987, second edition.

The Cambridge History of Iran Volume III-Part I-II, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

The Cambridge Medieval History Volume IV-Part I, Cambridge: Cambridge University Press, 1966.

The Cambridge Medieval History Volume IV-Part II, Cambridge: Cambridge University Press, 1967.

ÜNAL, Mehmet Ali (1989), *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı 1518-1566*, Ankara: T.T.K. Yayını.

THOMAS, John Philip (1987), *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

TREVOR-ROPER, Hugh (1989), *The Rise of Christian Europe*, London: Thames and Hudson, reprint.

UMAR, Bilge (1993), *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.

VACALOPOULOS, Apostolos E. (1970), *Origins of the Greek Nation The Byzantine Period 1204-1461*, New Jersey: Rutgers University Press.

VRYONIS, Speros (1971), *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley: University of California Press.

VRYONIS, Speros, (1981), *Studies on Byzantium, Seljuks and Ottomans*, Malibu: Undena Publications.

WHITTING, Philip (ed.) (1971), *Byzantium: An Introduction*, Oxford: Basil Blackwell.

Makaleler

BARTUSIS, Mark C., "On the Problem of Smallholding Soldiers in Late Byzantium", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.44, 1990, pp. 1-26.

BRAND, Charles M., "The Turkish Element in Byzantium, Eleventh-Twelfth Centuries", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.43, 1989, pp. 1-25.

- CHARANIS, Peter, "The Jews in the Byzantine Empire Under the First Palaelogi", *SPECULUM XXII*, 1947, pp. 75-77.
- CHARANIS, Peter, "The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.4, 1948, pp. 53-118.
- CHARANIS, Peter, "The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire", *Comparative Studies in Society and History* Vol.III, 1961, pp. 140-154.
- CHARANIS, Peter, "The Monk as an Element of Byzantine Society", *Dumbarton Oaks Papers* Vol. 25, 1971, pp. 61-84.
- CHARANIS, Peter, "Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.29, 1975, pp. 3-20.
- DEMİRKENT, Işın, "Komnenos Hanedanının Büyük Başkumandanı: Türk Asıllı Ioannes Aksukhos", *Belleten*, LX, 227, Nisan 1996, s.59-72.
- DEMİRKENT, Işın, "Tatikios (Türk Asıllı Bir Bizans Kumandanı)", *Belleten*, LXVII, 248 Nisan 2003, s.93-110.
- JENKINS, Romilly J. H., "The Hellenistic Origins of Byzantine Literature", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.17, 1963, pp. 39-52.
- JONES, A. H. M., "The Greeks Under the Roman Empire", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.17, 1963, pp. 3-19.
- LOPEZ, Robert S., "Silk Industry in the Byzantine Empire", *SPECULUM XX*, 1945, pp. 1-42.
- OIKONOMIDES, Nicolas, "Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.40, 1986, pp.33-53.
- OIKONOMIDES, Nicolas, "The Contents of the Byzantine House from the Eleventh to the Fifteenth Century", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.44, 1990, pp. 205-214.
- OSTROGORSKY, George, "Byzantine Cities in the Early Middle Ages", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.13, 1959, pp. 47-66.

- POLANYI, Karl, "Kurumlaşmış Süreç Olarak Ekonomi", (Çev: Y. S. Tezel, Ankara, 1989).
- RUSSELL, J. C., "Recent Advances in Medieval Demography", *SPECULUM* XL, 1965, pp. 84-101.
- TALBOT, Alice-Mary, "An Introduction to Byzantine Monasticism", *Illinois Classical Studies*, XII, 2, Autumn 1987, s.229-241.
- TALBOT, Alice-Mary, "The Byzantine Family and the Monastery", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.44, 1990, pp. 120-129.
- TEALL, John L., "The Grain Supply of the Byzantine Empire 330-1025", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.13, 1959, pp. 89-139.
- TEZEL, Yahya Sezai, "Orta Doğu'nun 'İmparatorlukçu Devlet' Geleneğinin Ardındaki Klasik Tecrübe Olarak Hakhamaniş Devletine Bir Bakış: Pers İmparatorluğu'nda Askeri-İdari-Siyasi Örgütlenme, Kurum ve Yapılar", *Türkiye Günlüğü* 14, Bahar 1991 pp. 12-21.
- VRONIS, Speros, "The Question of the Byzantine Mines", *SPECULUM* XXXVII, 1962, pp. 1-17.
- VRONIS, Speros, "Byzantine DHMOKPATIA and the Guilds in the Eleventh Century", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.17, 1963, pp. 289-314.
- VRONIS, Speros, "Problems in the History of Byzantine Anatolia", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1963, s. 113-132.

Dizin

- agridia, 220
Akdeniz, 18, 23, 50, 69, 77, 78, 90,
144, 147, 200, 201, 202, 204, 211
aktemones, 225
Aleksios Komnenos, 41, 140, 141,
146, 174, 180, 182, 209, 237, 238,
251
allelengüon, 136, 137, 176, 221, 223,
229, 236, 265
Amalfi, 208
Anatolikon, 118, 121
Andronikos Palailogos, 146
Anna Komnena, 29, 130, 273
annona, 89, 91, 92, 176
Antakya, 23, 36, 149, 172, 200, 201,
251
aplekta, 20, 21
Apollon, 59, 63, 73
aporoi, 225
Arabistan, 56, 200
Arap, 24, 32, 39, 87, 102, 116, 124,
144, 150, 179, 199, 201, 218, 227,
245, 246, 248
Arcadius, 96
argüraspides, 65
argüopratai, 254
Arianizm, 97, 99, 100, 168, 172
Arius, 99, 100
arkhigrammateus, 60
arkhontikoi, 259
arkhontopouloi, 182
Armeniakon, 118, 121
artopoioi, 254
Astarte, 73
Athena, 73
Attalid, 45
Attalos, 45
auteksousia, 238
autodespotai, 161, 240
autokrator, 113
Ayasofya, 109, 174
banausoι, 215
bandaka, 49
Basileios, 135, 136, 137, 190, 204,
208, 229, 231, 235, 236, 241
basileos, 110, 113
basilika ergodosia, 258
basilikon kriterion, 191

basilikon sekreton, 192
 basilissa, 60
 Bitinya, 36, 41, 72, 264
 Bogomilizm, 97, 170, 171
 boullotai, 255
 brevion, 160
 Bukellarion, 121
 Bulgaristan, 171
 Büzantion, 28, 150
 capitatio, 92, 176, 217, 218, 244, 265
 caput, 37, 92, 217
 cataphractii, 106
 Cenova, 146, 208, 250
 Charlemagne, 101, 110, 113, 173,
 201, 276
 clibanarii, 88
 codex, 189
 Codex Iustinianus, 190
 colon, 217
 comes rerum privatorum, 85
 comes sacrarum largitionum, 85
 comitatenses, 87
 consistere, 86
 cursus honorum, 114
 Çin, 76, 200, 201
 Dalmaçya, 84
 Darayavahu, 47, 48, 50, 52
 Demeter, 73
 demosiake epereia, 241
 denarius, 79
 despotes, 113, 114
 dia brabeion, 113
 dia logou, 113
 dienekes emfüteusis, 220
 dihkan, 104
 diocese, 84
 Diokletianus, 19, 78, 79, 80, 81, 83,
 84, 86, 89, 91, 92, 94, 103, 104,
 105, 116, 117, 129, 149, 217, 244
 Dodekanese, 146

domestikos, 122, 144
 donanma, 24, 145, 146, 147, 209,
 267
 douleutai, 226
 doulos, 111
 drungarios, 146
 Dukas, 132, 140, 227
 duks, 139, 184, 185
 dünatoi, 132
 Ege, 18, 23, 29, 30, 41, 57, 69, 118,
 119, 144, 146, 147, 201, 202, 206,
 207, 211
 Ekloga, 190
 eksarkh, 117, 118
 ekskuseia, 237
 embolos, 210
 emfüteusis, 220
 Epanagoge, 152, 191
 Eparkhikon Biblion, 253, 254, 260
 eparkhos, 85, 90, 178, 191, 206, 253,
 255, 256
 epidosis, 166
 epistates, 67
 epoptes, 221
 ergasteria, 258
 ergolaboi, 254
 Ermeni, 35, 36, 39, 118, 165, 166,
 171, 179
 euergesia, 74
 exercitus comitatensis, 86, 116
 fakir, 48, 93, 134, 229, 232
 falanks, 65
 filantropia, 74
 Filistin, 46, 90, 144, 157, 168, 172,
 200, 201
 follis, 248
 foros, 67
 Gallienus, 79
 Galya, 84, 182
 gerokomeia, 240

- grammatikos, 185
 Grek, 28, 29
 Gürcü, 39, 179
 Hadrianus, 190
 hagios, 110, 111
 Hakhamaniş, 45, 46, 48, 49, 50, 52,
 54, 64, 65, 69, 70, 71, 83, 88, 270,
 279
 Hazar, 52, 91, 201
 hegoumenos, 161
 helepoleis, 66
 Helen, 5, 11, 28, 29, 30, 31, 32, 39,
 43, 44, 51, 53, 55, 56, 57, 58, 59,
 62, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72,
 73, 75, 76, 77, 81, 94, 95, 114,
 148, 152, 176, 188, 239, 240, 269
 Helenistik, 6, 11, 44, 45, 54, 56, 58,
 63, 64, 65, 66, 68, 70, 71, 72, 73,
 74, 75, 76, 77, 96, 97, 101, 269
 Helenizm, 67, 76, 77
 Herakleios, 87, 104, 113, 115, 117,
 118, 155, 173, 183
 Herakles, 81
 Herat, 56
 Herculus, 81
 hieroduloi, 70
 Hindistan, 43, 46, 57, 66, 69, 76, 90,
 200
 hüperpüron, 89, 247, 251
 Hüsrev Anuşirvan, 104, 106
 Ioannes Tzimiskes, 135, 149
 Ioannes Vatatzes, 31, 128, 142, 181,
 212, 216, 251
 Iovius, 81
 Isaakios Komnenos, 137, 164, 238,
 249
 Iustinianus, 190
 ikhthüopratai, 254
 İkonoklastizm, 97
 İllirya, 80, 84, 173
 İran, 44, 45, 46, 50, 53, 56, 63, 65,
 69, 70, 88, 94, 101, 104, 106, 147,
 170, 200, 201, 227
 İsis, 73
 İskender, 5, 39, 43, 44, 45, 46, 51,
 52, 53, 54, 55, 56, 58, 61, 63, 64,
 70, 71, 72, 73, 75, 76, 83, 101
 İskenderiye, 56, 91, 99, 149, 172,
 200
 İskenderun, 56
 İspanya, 76, 78, 90, 246
 İştâr, 73
 İtalya, 15, 42, 78, 79, 84, 99, 123,
 144, 145, 149, 173, 182, 187, 208,
 209
 iugatio, 92, 104, 176, 217, 219, 244,
 265
 iugum, 37, 92, 217
 İzniç, 10, 20, 21, 22, 30, 34, 38, 40,
 97, 98, 99, 100, 101, 114, 121,
 128, 132, 138, 139, 140, 142, 146,
 147, 149, 151, 159, 165, 181, 182,
 184, 185, 211, 216, 225, 226, 239,
 251, 274
 İzniç İmparatorluğu, 10, 30, 41,
 114, 132, 139, 142, 146, 147, 181,
 184, 185, 211, 225, 226, 239, 251
 İzniç Konsili, 97, 98, 99, 100, 101,
 159
 Jüpiter, 81
 kaesar, 113, 114
 Kambujiya, 46
 Kandahar, 56
 kanon, 155
 kanonikon, 233
 Kapadokya, 35, 36, 39, 54, 57, 63,
 70, 72, 136, 166, 231
 kapeloi, 254
 kapnikon, 176, 219, 265
 Kappadokia, 121

- Karadeniz, 17, 19, 22, 23, 25, 39, 79,
91, 121, 201, 202, 204, 207, 209,
212, 274
- Kartaca, 117, 118, 183
- kastron, 32, 33
- katartarioi, 254
- kathegoumenos, 161
- Katolik, 97, 99, 153, 167, 211
- kefaletion, 176, 265
- kerularioi, 254
- Khaldia, 121
- kharistikia, 10, 161, 176, 232, 236,
237, 239, 241
- Kharsianon, 121
- khartularii, 178
- khartularios, 123
- khiliarkhos, 53, 60
- khoiremporoi, 254
- khorion, 219
- Kırım, 23, 91, 123, 187, 201, 211
- Kibele, 47, 73, 94
- Kibürraeoton, 121, 146
- Kilikya, 15, 22, 35, 36, 54, 166
- Kletorologion, 177
- koine, 68
- koinotes, 220
- Kolonea, 121
- komes, 122
- Kommagene, 45, 63
- Konstantinopolis, 16, 19, 21, 28, 33,
78, 84, 86, 90, 91, 95, 108, 109,
110, 111, 113, 119, 123, 128, 142,
143, 147, 148, 150, 151, 155, 167,
168, 169, 172, 173, 174, 175, 177,
179, 181, 184, 185, 186, 187, 189,
191, 195, 197, 198, 199, 200, 201,
202, 203, 204, 205, 206, 208, 211,
212, 215, 219, 238, 239, 240, 244,
253, 257
- Konstantinos, 19, 78, 79, 83, 84, 85,
86, 89, 92, 94, 97, 99, 100, 109,
110, 113, 116, 118, 122, 129, 134,
138, 151, 159, 172, 177, 186, 188,
189, 216, 235, 236, 246, 248, 249,
266
- Konstantinos Dukas, 138, 249, 266
- Konstantinos Monomakhos, 138,
236, 249
- Konstantinos Porfirogenitos, 134,
159, 188, 235
- kosmopolites, 68, 75
- kritai, 177
- ksenon, 240
- ktesis, 219, 220
- kudretli, 130, 134, 229, 234
- Kudüs, 150, 172, 174, 209
- Kuman, 39, 128
- Kuru, 46, 50, 279
- Laskarid, 40, 127, 132, 139, 182
- Latin, 30, 39, 40, 95, 175, 180, 190,
211, 212, 240
- Leontokomis, 121
- libre, 125, 134, 216, 247, 253, 261
- Libya, 84, 182
- limes, 103, 106, 116, 117
- limitanei, 87, 103, 116, 119
- logoriastes, 185
- logothete, 178, 180, 187
- logothete tou dromou, 187
- lonca, 197, 253, 254, 256, 257, 261,
263
- lorotomoi, 254
- Lükandos, 121
- magister officiorum, 85
- magistra, 32
- Makedonya, 54, 55, 59, 64, 71, 94,
122, 149, 179
- makellarioi, 254

manastır, 16, 135, 156, 157, 158,
 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165,
 216, 228, 231, 232, 234, 235, 236,
 237, 238, 240, 241, 246, 247, 267
 Mani, 170
 Manuel Komnenos, 146, 184, 238,
 241, 273
 Marcus Aurelius, 79
 Marduk, 47, 74
 Marmara, 10, 19, 118, 142, 147, 151,
 165, 206
 Maurikos, 183
 Maximianus, 80, 81, 94
 mesazon, 180, 181
 Mesopotamia, 121
 metaksopratai, 254
 Mezopotamya, 18, 22, 44, 45, 46,
 52, 54, 56, 59, 63, 65, 69, 71, 73,
 76, 93, 103, 105, 117, 157, 168
 Mısır, 16, 23, 44, 45, 46, 49, 52, 53,
 54, 56, 58, 71, 73, 76, 78, 84, 90,
 92, 93, 99, 117, 144, 157, 168,
 172, 182, 199, 200, 201, 206, 211,
 245
 Mikhael Dukas, 249
 Mikhael Palailogos, 128, 142, 147
 Mikhael Psellos, 29
 miliaresion, 248
 misthioi, 226
 misthioi douleutai, 226
 mitata, 205, 263
 Mithra, 63, 94
 Monofizizim, 97, 168
 mürepsoi, 254
 müstikos, 178, 181
 Napoli, 208
 Nero, 79
 Nikeforos Botaneiates, 249
 Nikeforos Fokas, 134, 159, 165, 235,
 248

nipsistiaros, 114
 nomisma, 89, 220, 247, 248, 249,
 253, 257, 261, 262
 nomos empsükhos, 111, 191
 nomos georgikos, 121, 136, 191,
 217
 nomos Rodion nautikos, 191
 Norman, 39, 143
 nosokomeia, 240
 Oğuz, 36, 39, 138, 143, 208, 249
 oikonomos, 162, 234
 okala, 210
 Opsikion, 118, 121, 122
 orfanotrofos, 179
 ortodoks, 40, 90, 101
 Osmanlı, 9, 142, 213, 214, 254, 264,
 266, 267, 275
 othoniopratai, 254
 Paflagonia, 121
 parakoimomenos, 114
 paroikoi, 127, 135, 140, 154, 224
 Part, 51, 57, 63, 71, 76, 87, 88, 91,
 94, 97, 98, 101, 102, 103, 104,
 105, 108, 109, 110, 111, 112, 113,
 114, 116, 121, 122, 123, 125, 132,
 135, 138, 141, 142, 143, 145, 146,
 150, 151, 153, 155, 157, 158, 159,
 160, 162, 163, 164, 176, 177, 178,
 183, 188, 189, 190, 191, 192, 219,
 233, 252, 257, 277
 Paulikanizm, 97, 170, 171
 Peçenek, 39
 penetes, 132
 Pers, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 52,
 55, 57, 58, 62, 64, 70, 71, 83, 116,
 170, 270, 279
 Philotheos, 177
 Pisa, 208
 ploimoi, 147
 polis, 31, 32, 66

- polites, 75
 Pontos, 57, 63, 70, 72
 praefectura, 84, 182
 praetor, 123, 192
 prandiopratai, 254
 proasteia, 220
 pronoiia, 10, 41, 74, 127, 130, 135,
 139, 140, 141, 142, 143, 176, 180,
 185, 224, 225, 226, 230, 267, 271
 pronoiar, 140, 141
 prosalentai, 128, 147
 proskünesis, 83, 105
 protimesis, 133, 176
 protoasekretis, 178
 protobestiarios, 114
 protonotarios, 123, 192
 protospatharios, 114
 Ptolemaios, 45, 53, 59
 Ptoleme, 45
 quaestor, 191
 questor sacri palatii, 85
 Ravenna, 117, 118, 183
 Roma, 6, 11, 16, 19, 28, 32, 43, 44,
 45, 46, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83,
 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93,
 94, 95, 96, 97, 99, 100, 102, 103,
 105, 106, 108, 110, 113, 116, 117,
 123, 130, 136, 144, 149, 151, 167,
 172, 173, 175, 177, 182, 186, 189,
 190, 199, 209, 217, 227, 233, 244,
 246, 247, 253, 258, 269, 274
 Romanos Argüros, 137
 Romanos Diogenes, 137, 249
 Romanos Lekapenos, 133, 136, 159,
 164, 235
 Rus, 39, 143, 209
 Rusya, 23, 174, 246
 sacrum consistorium, 86
 sakellarios, 178
 saldamarior, 254
 sapkın, 35, 36, 37, 40, 90, 97, 99,
 158, 169
 Sasani, 6, 38, 87, 88, 101, 102, 103,
 104, 117, 123, 218
 satrap, 48, 54, 62, 66
 Sebasteia, 20, 21, 22, 34, 121, 151
 sekretikoi, 177
 Selçuklu, 9, 23, 24, 138, 143, 184,
 208, 210, 211, 213, 264
 Selefki, 45, 56, 58, 62, 64, 65, 66, 69,
 72
 Seleukeia, 34, 76, 121, 202
 Seleukos Nikator, 45, 53, 58, 275
 seliqua, 89, 247
 senato, 86, 99, 109, 186, 269
 Septimius Severus, 79
 serf, 129, 131, 135
 serikarioi, 254
 Sicilya, 15, 84
 sipahbad, 104
 skholazon, 166
 solidus, 89, 93, 247
 spatharokubikularios, 114
 strategos, 33, 54, 62, 104, 118, 121,
 122, 129, 139, 146, 183, 184, 197,
 218, 228
 strateia, 124, 130, 138, 142
 strateuomenos, 124
 stratiotes, 119, 120, 124, 125, 127,
 131, 134, 135, 137, 138, 140, 141,
 176
 stratiotika ktemata, 119, 126, 176,
 218
 Suriye, 16, 18, 35, 37, 44, 45, 46, 52,
 54, 56, 63, 65, 69, 73, 76, 90, 93,
 94, 103, 117, 136, 144, 157, 168,
 172, 200, 201, 209, 211, 245, 254
 sündotai, 125
 sünedrion, 60
 sünkello, 179

- sünkletos, 186, 269
 Şapur, 103
 tabularioi, 254
 tagma, 123
 tasvirkırıclık, 97, 158, 173, 233
 tetarteron, 248, 251
 theios, 110, 111
 thelematarioi, 128
 Theodora, 249
 Theodosios, 97
 theostefes, 98, 110
 Thrakesion, 119, 121
 toga, 85
 trakhü, 251
 Trakya, 10, 35, 41, 84, 119, 122, 128,
 171, 182, 206
 trapezitai, 254
 tükhe, 73
 tüpikon, 160, 161
 Türk, 9, 10, 12, 22, 39, 40, 42, 128,
 137, 138, 139, 144, 147, 165, 180,
 184, 199, 208, 213, 215, 245, 278
 Türkistan, 76, 90, 201
 tzakonoi, 128, 147
 Venedik, 144, 145, 146, 201, 204,
 208, 209, 210, 211, 276
 vestiopratai, 254
 vicarius, 84
 voidatoi, 225
 Yahudi, 34, 38, 75, 260
 Yunanistan, 15, 23, 30, 43, 47, 52,
 55, 57, 59, 62, 67, 69, 71, 72, 73,
 75, 76, 78, 84, 94, 144, 149, 173,
 201, 206, 208
 Zerdüşt, 94
 zeugaratoi, 225
 zeugologion, 241
 Zeus, 63, 73, 81

Bizans Döneminde Anadolu

İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)

M. Murat Baskıcı

Anadolu Selçuklu ve erken dönem Osmanlı tarihini anlamlandırabilmek için bu devletlerin kendi tarihleri kadar Bizans İmparatorluğu tarihine de bakılması gerekmektedir.

Elinizdeki çalışma, Türk kökenli hanedanların -yönetici kadroların- tarihinin başladığı 11. yüzyılda ve sonrasında Anadolu'da ne türden bir iktisadi-sosyal yapı bulunduğunu ve hâkim yerel nüfusun nasıl bir dünya görüşüne sahip olduğunu anlamaya yönelik olmak üzere ülkemizdeki tarih araştırmalarına küçük bir katkı niteliğindedir. Bizans tarihine aşina olmanın Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok meselesini daha kolay anlamlandırmayı sağlayacağını, okuyucular rahatlıkla görebilecektir.

9 786055 173811

www.phoenixkitap.com